

Науково-дослідний інститут інформатики і права
Національної академії правових наук України
Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
Національної академії наук України
Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”

ISSN 2616-6798

ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО

НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3(30)/2019

Зареєстрований Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 20117-9917ПР від 05.07.13 р.).

Згідно з Наказом МОН України від 11.07.16 р. № 820 (додаток 12),
у журналі можуть публікуватися матеріали стосовно дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів кандидата наук (доктора філософії - Ph.D.)
і доктора наук у галузі юридичних наук.

Друковане періодичне видання ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО внесене в міжнародну базу даних
періодичних видань, згідно відповідного номеру ISSN.

м. Київ

Scientific Research Institute of Informatics and Law
of the National Academy of Law Sciences of Ukraine

Vernadsky National Library of Ukraine of
National Academy of Sciences of Ukraine

Open International University of Human Development “Ukraine”

ISSN 2616-6798

INFORMATION AND LAW

SCIENTIFIC PROFESSIONAL JOURNAL

№ 3(30)/2019

Registered by Ministry of Justice of Ukraine
(Certificate of state registration of printed communication media:
KV Series № 20117-9917PR dated 05.07.13).

Pursuant to Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.07.16 № 820 (Annex 12), the journal can publish materials related to thesis works aimed on the receipt of scientific degrees of candidate of sciences (Doctor of Philosophy-Ph.D.) and Doctor of Sciences in the area of Juridical Science.

The printed journal INFORMATION AND LAW is included in the international database of journal, in accordance with relevant ISSN number.

Kyiv

УДК 002:340+316.4+338.46

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

ПИЛИПЧУК Володимир Григорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
НАПрН України – *голова редакційної колегії,
головний редактор;*

БРИЖКО Валерій Михайлович, доктор філософії з юридичних наук, с.н.с.
– *зас. голови редакційної колегії,
зас. головного редактора;*

ПОПИК Володимир Іванович, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України – *зас. голови редакційної колегії;*

БЕБИК Валерій Михайлович, доктор політичних наук, професор – *зас. голови редакційної колегії;*

АРИСТОВА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор;

БАРАНОВ Олександр Андрійович, доктор юридичних наук, с.н.с.;

БЄЛЯКОВ Костянтин Іванович, доктор юридичних наук, професор;

ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор;

ДОВГАНЬ Олександр Дмитрович, доктор юридичних наук, с.н.с.;

КОПАН Олексій Володимирович, доктор юридичних наук, професор;

КОРЖ Ігор Федорович, доктор юридичних наук, с.н.с.;

КУЙБИДА Василь Степанович, доктор наук з державного управління, професор;

ЛАНДЕ Дмитро Володимирович, доктор технічних наук, професор;

МАРУЩАК Анатолій Іванович, доктор юридичних наук, професор;

НАСТЮК Василь Якович, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України;

НОР Василь Тимофійович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;

ОНЩЕНКО Олексій Семенович, доктор філософських наук, професор,
академік НАН України;

ПЕТРИШИН Олександр Віталійович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;

ПОКУТНИЙ Сергій Іванович, доктор фізико-математичних наук, професор;

САВІНОВА Наталія Андріївна, доктор юридичних наук, с.н.с.;

СКУЛИШ Євген Деонізійович, доктор юридичних наук, професор;

ТАЛАНЧУК Петро Михайлович, доктор технічних наук, професор;

ТИХИЙ Володимир Павлович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;

ФУРАШЕВ Володимир Миколайович, кандидат технічних наук, доцент, с.н.с.;

ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович, доктор юридичних наук, професор,
академік НАН України.

* * * * *

UDC 002:340+316.4+338.46

E d i t o r i a l   B o a r d

PYLYPCHUK Volodymyr, Doctor of Juridical Science, Professor,
Corresponding Member NALS of Ukraine – *Chairman of Editorial Board,
Editor in Chief*;

BRYZHKO Valerii, Doctor of Philosophy of Juridical Science, Senior researcher fellow
– *Vice-chairman of Editorial Board,
Vice-editor*;

POPYK Volodymyr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member NAN of Ukraine
– *Vice-chairman of Editorial Board*.

BEBYK Valerii, Doctor of Political Sciences, Professor – *Vice-chairman of Editorial Board*;

ARISTOVA Iryna, Doctor of Juridical Science, Professor;

BARANOV Oleksandr, Doctor of Juridical Science, Senior researcher fellow;

BIELIAKOV Konstantyn, Doctor of Juridical Science, Professor;

DZ'OBAN Oleksandr, Doctor of Philosophical Science, Professor;

DOVGAN Oleksandr, Doctor of Juridical Science, Senior researcher fellow;

KOPAN Oleksii, Doctor of Juridical Science, Professor;

KORZH Ihor, Doctor of Juridical Science, Senior researcher fellow;

KUIBIDA Vasyl, Doctor of Administration Science, Professor;

LANDE Dmytro, Doctor of Engineering Sciences, Professor;

MARUSHCHAK Anatolii, Doctor of Juridical Science, Professor;

NASTIUK Vasyl, Doctor of Juridical Science, Professor,
Corresponding Member NALS of Ukraine;

NOR Vasyl, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NALS of Ukraine;

ONISHCHENKO Oleksii, Doctor of Philosophical Science, Professor;
Academician NALS of Ukraine;

PETRYSHIN Oleksandr, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NALS of Ukraine;

POKUTNYI Serhii, Doctor of Physics and Mathematics Sciences, Professor;

SAVINOVA Nataliia, Doctor of Juridical Science, Senior researcher fellow;

SKULYSH Ievhen, Doctor of Juridical Science, Professor;

TALANCHUK Petro, Doctor of Engineering Sciences, Professor;

TYKHYYI Volodymyr, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NALS of Ukraine;

FURASHEV Volodymyr, Candidate of Engineering Sciences, Associate Professor,
Senior researcher fellow;

SHEMSHUCHENKO Yurii, Doctor of Juridical Science, Professor,
Academician NAN of Ukraine.

* * * * *

З М І С Т

Інформаційне право

СЕЛЕЗНЬОВА О.М. Інформаційні права: теоретичні та системні положення.....	9
ДЗЬОБАНЬ О.П., ПРУДНИКОВА О.В. Інформаційна та національна культури українського соціуму: проблеми кореляції.....	16
БРИЖКО В.М. Філософія права: праксеологія в сфері інформаційного права.....	28
КОРЖ І.Ф. Доступ громадян до правової інформації: механізми доступу та їх реалізація.....	35
СЕМЕНЮК О.Г., ЛЕОНОВ Б.Д. Правовий режим доступу до інформації.....	44
СВИНАРЧУК В.М. Комерційна таємниця як вид інформації з обмеженим доступом: аналіз законодавчої практики.....	50
ФУРАШЕВ В.М., СОЛОНЧУК І.В. Інформаційні правовідносини в судочинстві України.....	55
КАПЦА Ю.М. Директива 2019/790/ЄС про авторське право в єдиному цифровому ринку та питання адаптації законодавства України.....	65

Правова інформатика

РАДУТНИЙ О.Е. Мораль і право для штучного інтелекту та цифрової людини: закони робототехніки та “проблема вагонетки”.....	78
--	----

Інформаційна і національна безпека

КОСТЕНКО О.В. Проблеми правового регулювання та розвиток кібернетичної безпеки України на сучасному етапі.....	96
ГАВЛОВСЬКИЙ В.Д. Захист інформації шляхом посилення ефективності протидії кібератакам.....	105
ВОЛОБУЄВА Г.М. Досвід НАТО з формування змісту інформаційно-аналітичної компетентності співробітників альянсу в ракурсі стратегічного планування.....	111
ФУРАШЕВ В.М., САМЧИНСЬКА О.А. Маніпуляції свідомістю людини як основний спосіб ведення передвиборчих кампаній.....	119
САНДУЛ В.С., СІКОРСЬКИЙ В.А. Військово-патріотичне виховання при викладанні навчального предмета “Захист Вітчизни” в середніх загальноосвітніх закладах.....	126

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”**ТУБОЛЬЦЕВА Я.С. Особливості суб’єктного складу у справах про усиновлення.... 132****До відома авторів.....140**

Наукове редагування, створення оригінал-макета та дизайн – Брижко В.М.
Граматичне коректування – Майстренко І.А. (укр., англ.).

Формат 70 x 108/16. Спосіб друку – різнографія. Ум. друк. арк. 12.4. Тираж 100 прим.
Виготовлено з оригінал-макета в друкарні ТОВ “Видавничий дім “АртЕк”.
04050, м. Київ, вул. Мельникова, буд. 63.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції – серія № ДК № 4779 від 15.10.14 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою НДІП НАПрН України, протокол № 6 від 17.09.19 р.

TABLE OF CONTENTS

Informative Law

SELEZNIOVA O. Information rights: theoretical and system provisions.....	9
DZIOBAN O., PRUDNIKOVA E.V. Information and national cultures of the Ukrainian society: problems of correlation.....	16
BRYZHKO V. Philosophy of law: praxeology in the field of information law.....	28
KORZH I. Citizens' access to legal information: access mechanisms and their implementation.....	35
SEMENYUK O., LEONOV B. Legal regime of access to information.....	44
SVYNARCHUK V. Commercial secrets as an information with restricted access: analysis of legislative practice.....	50
FURASHEV V., SOLONCHUK I. Information relations in the judiciary of Ukraine.....	55
KAPITSA Y. Directive (EU) 2019/790 on copyright and related rights in the Digital Single Market and the question of approximation of Ukrainian legislation to its provisions.....	65

Legal Informatics

RADUTNIY O. Moral and law for artificial intelligence and digital human: robotics laws and the “trolley problem”.....	78
---	----

Informative and National Safety

KOSTENKO O. Problems of legal regulation and development of cyber security of Ukraine at the current stage.....	96
GAVLOVSKI V. Information protection by enhancing the effectiveness of counteracting cyber attacks.....	105
VOLOBUYEVA H. NATO’s experience in shaping the content of the information and analytical competence of Alliance staff in terms of strategic planning...	111
FURASHEV V., SAMCHINSKA O. Manipulation with human consciousness as the main method of conducting the election campaigns.....	119
SANDUL V. SICORSKI V. Military and patriotic education in teaching the subject “Protection of the Fatherland” in secondary schools.....	126

Information on other subject research directions by specializations in the field of knowledge 08 – “Right”

TUBOLCEVA Y. Features of stating the list of persons involved in cases of adoption.... **132**

For the consideration of authors.....140

Recommended for publication by the SRIIL of the NALS of Ukraine, protocol № ... dated 19

Інформаційне право

УДК 341.231.14

СЕЛЕЗНЬОВА О.М., доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних наук та права
Чернівецького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА СИСТЕМНІ ПОЛОЖЕННЯ

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню термінологічної відповідності поняття “інформаційні права” іншим суміжним поняттям, потреби в терміні “інформаційні права” в контексті вітчизняного та міжнародного законодавства, класифікації інформаційних прав, місця інформаційних прав в системі поколінь прав людини і громадянина.*

***Ключові слова:** інформаційні права, інформаційне право, право на інформацію, свобода вираження поглядів, класифікація інформаційних прав, система поколінь прав людини і громадянина.*

***Summary.** The article is devoted to the research of the terminological correspondence of the notion of “information rights” with other related concepts, the need for the term “information rights” in the context of domestic and international law, the classification of information rights, the place of information rights in the system of generations of human and citizen rights.*

***Key words:** information rights, information law, right to information, freedom of expression, classification of information rights, system of generations of human and citizen rights.*

***Аннотация.** Статья посвящена исследованию терминологического соответствия понятия “информационные права” другим смежным понятиям, потребности в термине “информационные права” в контексте отечественного и международного законодательства, классификации информационных прав, места информационных прав в системе поколений прав человека и гражданина.*

***Ключевые слова:** информационные права, информационное право, право на информацию, свобода выражения мнений, классификация информационных прав, система поколений прав человека и гражданина.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та динамічне впровадження їх у буденне життя сприяють тому, що інститут прав людини і громадянина, пов’язаних з інформаційною сферою, набуває дедалі більшої значимості в контексті їх правової регламентації та захисту. Вказане обумовлює потребу в розробці й прийнятті відповідних нормативно-правових актів, що забезпечать вирішення поставленої задачі. Передувати цьому процесу має наукове підґрунтя інституту інформаційних прав. Проте, беручи до уваги те, що як наука, так і галузь інформаційного права тільки розвивається, досліджень, присвячених вивченню сутності, юридичної природи, системи тощо, інформаційних прав людини і громадянина, на сьогодні не так вже й багато, що дозволяє говорити про недостатню наукову розробленість цього інституту. Разом з тим, тільки детальне вивчення інституту інформаційних прав з різних теоретичних та прикладних сторін, створить належну основу для чіткого, системно-конструктивного правового регулювання з боку законодавця.

Результати аналізу наукових публікацій. У науці інформаційного права можна знайти окремі публікації, присвячені розгляду деяких характеристик інформаційних прав (причому в останні роки таких публікацій стає все більше, що свідчить про актуальність поставлених питань). Серед науковців, що займалися подібними дослідженнями, слід назвати: Белякова К.І., Брижка В.М., Золотар О.О., Калюжного К.Р., Кормича Б.А., Кохановську О.В., Марущака А.І., Новицького А.М., Полетило К.С., Сухорольського П.М. та інших. Позитивно оцінюючи їх безумовно великий вклад в науку інформаційного права, слід вказати також і на те, що багато аспектів інституту інформаційних прав (в першу чергу, теоретичного змісту) залишаються не вивченими і потребують свого дослідження.

Метою статті є з'ясування окремих характеристик інституту інформаційних прав людини і громадянина, а саме: термінологічна відповідність вживаних понять, потреба в терміні “інформаційні права” в контексті вітчизняного та міжнародного законодавства, розуміння класифікації інформаційних прав, визначення місця інформаційних прав в системі поколінь прав людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Термінологічно поняття “інформаційне право”, “інформаційні права” та “право на інформацію” різняться між собою.

Ми не погоджуємося, що поняття “інформаційне право” можна вживати в однині при дослідженні інституту інформаційних прав і розкривати цей термін як “невід’ємну можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері з використанням визначеного законом механізму” [1, с. 18] або як “право вільно збирати, зберігати і розповсюджувати інформацію та ідеї” [2, с. 100].

Вживаючи поняття “інформаційне право” (в однині), слід мати на увазі, що використовувати його потрібно виключно у тому значенні, яке його характеризує, а саме: у тривимірному ракурсі, оскільки воно може існувати як наука, галузь права або навчальна дисципліна. Тобто при застосуванні поняття “інформаційне право”, ми розуміємо його у значеннях: а) системної сукупності знань, теорій та міркувань про інформаційне право, інформаційні відносини та інформаційно-правові норми, а також вид пізнавальної діяльності, спрямованої на дослідження явищ інформаційно-правового характеру, узагальнення відповідних результатів та юридичної практики для створення нових знань про інформаційне право; б) самостійної галузі національного права України, що містить сукупність норм, які регламентують інформаційні відносини за допомогою інтегрованого методу правового регулювання; в) сукупності загальноправових та спеціальногалузевих знань про інформацію, інформаційні відносини, їх правову регламентацію, суб’єкти та інших знань інформаційно-правового спрямування, які обов’язкові для вивчення на юридичних і деяких інших факультетах навчальних закладів України.

У свою чергу, термін “інформаційні права” (у множині) необхідно використовувати при визначенні та розкритті сутності гарантованих державою можливостей особи задовільнити свої прагнення та вимоги в безпосередньому чи опосередкованому отриманні, користуванні, розповсюдженні та захисті певного діапазону інформації.

Поняття “право на інформацію” за своїм змістом є вужчим за зміст поняття “інформаційні права”; вони співвідносяться між собою як часткове та загальне. Підтримка такої позиції часто знаходить свій вияв у сучасних наукових дослідженнях [3].

Відзначимо ще один аспект. П.М. Сухорольський вказує, що термін “інформаційні права людини” не набув поширення на міжнародному рівні [4, с. 19].

Дійсно, термін “інформаційні права людини” у міжнародній практиці знаходить свій вияв у іншому формулюванні, більш стандартному для юридичного сприйняття. Фактично йде розпорощення системної цілісності поняття на менші структурні частини.

Так, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року проголошує право людини на свободу переконань і вільне їх виявлення; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів; Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року – право на свободу вираження поглядів, що включає свободу одержувати і передавати інформацію без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів; Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року – право особи на недоторканість особистого життя стосовно автоматизованої обробки персональних даних та права особи – суб'єкта даних; Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 28 червня 1998 року – право на доступ до інформації тощо.

На підставі такої ситуації аморфного розуміння категорії інформаційних прав, не є дивним, коли спостерігаємо в науці позицію, згідно якої інформаційні права не є окремим конгломератом на рівні (а у деяких випадках, надірвнем) системи існуючих прав, а обумовлюють їх як складову частину свободи вираження поглядів [5, с. 31].

Вбачаємо, що з таким уявленням про інформаційні права важко погодитися.

По-перше, національне законодавство України (Конституція України, Закони України “Про інформацію”, “Про доступ до публічної інформації” та ін.) виокремлює як свободу слова, так і окремі інформаційні права. Л.В. Ярмол, підтримуючи наведений вище погляд на інформаційні права, вказує, що у ст. 2 Закону України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” інформаційні права наводяться як структурні елементи свободи вираження поглядів у друкованій формі [5, с. 31-32]. Але ж не дарма законодавець, закріпивши, що свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань означає право кожного вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації, безпосередньо вказує суб'єкта таких інформаційних відносин. Конкретизується і сфера певної суспільної діяльності, яка потребує правової регламентації, і засоби донесення відповідної, чітко визначеної інформації. Тобто даний закон забезпечує нормативно-правове регулювання визначеному сектору людської діяльності, встановлює для неї послідовні правила поведінки, обумовлює, гарантує та захищає інформаційні права виключно там, де мають місце засоби масової інформації. Свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань у цьому законі дістає повну правову регламентацію, але цього ми не можемо сказати про інформаційні права, поняття яких значно ширше за змістом за вказану свободу.

Тому, по-друге, не інформаційні права є структурними елементами свободи вираження поглядів, а свобода вираження поглядів входить в систему інформаційних прав і розкриває свій зміст через право на вільне вираження, поширення чи зміну якихось своїх поглядів, право на захист своїх поглядів, право на творчі ідеї, право на ознайомлення з поглядами інших людей тощо. Не вважаємо доцільним штучно звужувати категорію інформаційних прав, оскільки у своєму змісті ця категорія виражається далеко не тільки через свободу вираження поглядів, але й через інформаційно-технологічні права, інформаційно-технічні права, інтернет-права, права, пов'язані з інформаційною безпекою та інші.

Не можемо погодитися з думкою, що “інформаційні права людини і громадянина складаються з права на інформацію, права на захист інформації про приватне життя, права на комунікацію” [6, с. 233], адже інформаційні права мають широку класифікацію [7, с. 54-67].

Схематично таку класифікацію можна зобразити наступним чином.

У залежності від рівня нормативно-правового регулювання, інформаційні права поділяються на: 1) такі, що закріплені у міжнародних нормативно-правових актах; 2) такі, що закріплені в законодавстві України. Другу групу зазначених інформаційних прав можна диференціювати за двома критеріями:

- за критерієм виду нормативно-правового джерела, в якому дістають свою юридичну регламентацію інформаційні права: а) конституційні інформаційні права – закріплені в Конституції України (право на вільне збирання інформації; право на вільне зберігання інформації; право на вільне використання та поширення інформації; право вільного доступу до інформації про стан довкілля; право ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею; право свободи думки і слова; право судового захисту інформаційних прав); б) доповнюючі інформаційні права – закріплені в законах та підзаконних нормативно-правових актах (право на свободу друку – Закон України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”; право на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення – Закон України “Про захист суспільної моралі”; право особи знати у період збирання інформації, але до початку її використання, які відомості про неї та з якою метою збираються, як, ким і з якою метою вони використовуються, передаються чи поширюються – Закон України “Про доступ до публічної інформації”; право особи на доступ до інформації про неї, яка збирається та зберігається, – Закон України “Про доступ до публічної інформації”; право на відшкодування шкоди у разі розкриття інформації про особу з порушенням вимог, визначених законом – Закон України “Про доступ до публічної інформації”; право на відкриту науково-технічну інформацію – Закон України “Про науково-технічну інформацію” та ін.).

- за критерієм ступеня поширеності на суб'єктів правовідносин на: 1) основоположні інформаційні права: а) право на інформацію – першооснова та ядро усіх інформаційних прав; б) встановлюючі основоположні права (право на доступ до інформації; право ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею; право на свободу думки і слова; право на свободу друку; право на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення); в) судові основоположні права (право спростовувати недостовірну інформацію про себе та членів своєї сім'ї у суді; право вимагати вилучення будь-якої інформації; право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації); 2) специфіковані інформаційні права (право на інформацію про стан свого здоров'я; право на таємницю про стан здоров'я; право на особисті папери, право на ознайомлення з особистими паперами, які передані до фонду бібліотек або архівів; право клієнта на доступ до інформації щодо діяльності банку; право клієнта на банківську таємницю; право банку надавати загальну інформацію, що становить банківську таємницю іншим банкам в обсягах, необхідних при наданні кредитів, банківських гарантій; право профспілок, їх об'єднань, одержувати безоплатно інформацію від роботодавців або їх об'єднань з питань, що стосуються трудових і соціально-економічних прав та законних інтересів своїх членів, а також інформацію про результати господарської діяльності підприємств, установ або організацій та інші права).

Кількість інформаційних прав доволі ґрунтовна; одні з них мають правову регламентацію, інші – в стані наукової розробки. Інформаційне законодавство знаходиться у стані формування і ще багато питань залишаються відкритими. Разом з тим, ми не погоджуємося з твердженням, що “велику систему інформаційних прав необхідно запропонувати законодавцю об’єднати в один цивільно-правовий інститут” [8, с. 89]. Проривом у даній ситуації може стати розробка та прийняття Інформаційного кодексу України, про що детально йдеться, зокрема у [9].

Таким чином, незважаючи на те, що термін “інформаційні права” не вважається загально визнаним на міжнародному рівні, широкий зміст цієї категорії дозволяє нам розглядати її як повноцінне, самостійне поняття конкретного явища і характеризувати такі права, як своєрідний комплекс прав нового, четвертого покоління.

Стосовно останнього варто сказати, що в науці не завжди можемо спостерігати одноставність щодо цієї позиції. “Інформаційні права в системі поколінь, – зауважує В.В. Гайтан, – перебувають у процесі свого становлення та потребують не лише законодавчого закріплення, а й широкого філософського осмислення їх сутності для подальшого впровадження в систему прав людини” [10, с. 108].

Проаналізувавши певну кількість наукових джерел, можемо виокремити три підходи до поставленого питання:

1) негативний підхід – заперечення щодо віднесення інформаційних прав до прав четвертого покоління, пояснюючи це тим, що вони існували раніше і можуть відноситися до прав інших груп поколінь. Так, П.М. Сухорольський пише: “Самі інформаційні відносини виникають у всіх сферах життя і діяльності людини чи суспільства. Конкретні інформаційні відносини та інформаційні права можна практично завжди віднести до однієї із сфер життєдіяльності чи відповідної групи прав – особистих, політичних, економічних, соціальних, культурних. Отже, – робить висновок вчений, – виокремлення інформаційних прав здійснюється поза межами загальноприйнятої класифікації прав людини за сферами і зумовлене значною суспільною роллю ІКТ та особливостями інформаційного суспільства”. І зважаючи на це, П.М. Сухорольський пропонує розуміти під інформаційними правами групу прав, які піддаються значному впливу в умовах розвитку ІКТ та включають права у різних сферах суспільних відносин, що належать до усіх трьох поколінь [4, с. 19, 22].

Щодо наведеного підходу можна сказати наступне. Не заперечуючи факти історичного формування інформаційних прав у світі і в Україні, їх первинного становлення спочатку як свобод, невиразного оформлення в нормативних документах, варто все ж таки вказати на такий момент: а чи усвідомлювало людство, публічні організації та й сама конкретна людина сам факт існування інформаційних прав? Чітке розуміння сутності права на інформацію як ядра інформаційних прав, змісту інших інформаційних прав спостерігаємо не так уже й давно. Що й говорити, про стрімкий, стрибкоподібний розвиток прав, які тільки зараз починають досліджуватися науковцями та потребують нагальної правової регламентації (Інтернет-право, криптоправо, інформаційні технологічні права та ін.). Саме суб’єктивний аспект розуміння інформаційних прав та виникнення неіснуючих досі прав (причому певні групи інформаційних прав продовжують диференціюватись і розгалужуватись) підкріплює наше твердження стосовно віднесення інформаційних прав до прав четвертого покоління;

2) дуалістичний підхід – не дає однозначної відповіді на питання належності інформаційних прав до прав четвертого покоління. Зокрема, Н.І. Ткачук пише: “Специфіка інформації, яка має своїм змістом і забезпечує взаємодію суб’єктів не лише інформаційних, але й інших правовідносин, та власне інформаційна сутність права

дозволяє вважати інформаційні права одночасно як елементом основоположних та похідних прав людини всіх поколінь, так і продуктом останнього покоління еволюційного розвитку прав людини” [1, с. 27]. При такому формулюванні виникають сумніви місця інформаційних прав в системі прав людини і громадянина. Крім того, варто взяти до уваги, що необхідно розмежовувати інформаційну складову в деяких правах (наприклад, право на ім'я – ст. 294 Цивільного кодексу України) та власне інформаційні права (право на відкриту науково-технічну інформацію, яка передбачає можливість вільного її одержання, зберігання, використання і поширення під час здійснення наукової, науково-дослідної, виробничої, громадської та іншої діяльності, що не забороняється чинним законодавством – ст. 5 Закону України “Про науково-технічну інформацію”). І саме розгалужена система інформаційних прав дає підстави до виокремлення їх в системі поколінь прав людини;

3) позитивний підхід – розуміння інформаційних прав як прав четвертого покоління прав людини і громадянина.

Як справедливо зазначає О.О. Золотар, обсяг і зміст прав і свобод людини в сучасному суспільстві визначається не лише особливостями певного співтовариства людей, а й розвитком людської цивілізації в цілому [11, с. 68]. І той стрімкий поступ інформаційного суспільства, який ми спостерігаємо сьогодні, дає привід думати, що існуватимуть не тільки права четвертого, але й п'ятого й інших поколінь.

На нашу думку, інформаційні права потрібно відносити до прав четвертого покоління з наступних підстав:

а) існування свідомого розуміння поняття “інформаційні права” та здійснення їх початкового теоретичного дослідження;

б) наявність розгалуженої системи інформаційних прав, які ще донедавна не були відомі людству;

в) самостійність інформаційних прав від прав інших поколінь;

г) невинна і різка поява все більшої кількості інформаційних прав у зв'язку з неухильним технократичним розвитком людської культури та бурхливим прогресом.

Закріплюючи за інформаційними правами статус прав четвертого покоління, слід уникати подібної термінології при характеристиці інформаційних прав з якоїсь іншої сторони. Приміром, у публікаціях зустрічаємо: “Інформаційні права першого покоління визначають невідчужувані (негативні) свободи, що виражаються в недоторканості особистості: право на ім'я, особисті папери, таємницю кореспонденції, на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості” [12, с. 50]. У даній ситуації це цивільні права першого покоління, які містять інформаційну складову, а не власне інформаційні права. Змішування термінології веде до плутаного сприйняття як всієї системи поколінь прав людини та громадянина, так і місця інформаційних прав у цій системі.

Висновки.

Інформаційні права – це один з основних інститутів в правовій системі, завдяки якому може і повинно належним чином існувати й розвиватися демократичне суспільство як в Україні, так і в світі. Більше того, цей інститут є основою для подальшої, безпечної для людини, еволюції інформаційного суспільства, коли наступаючі технології, що розвиваються, робототехніка, штучний інтелект тощо, можуть порушити крихкий баланс прав і свобод в людському співтоваристві. Тому інформаційні права потребують належної нормативної регламентації, розробленої на чітких наукових доктринах.

Проведене у даній статті дослідження інституту інформаційних прав, дозволило зробити такі висновки:

1. Поняття “інформаційне право”, “інформаційні права” та “право на інформацію” не є тотожними по змісту: інформаційне право характеризується як галузь права, наука і навчальна дисципліна; право на інформацію за своїм змістом є вужчим за зміст поняття інформаційні права і входить до системи останніх.

2. Незважаючи на те, що термін “інформаційні права” не вважається загальновизнаним на міжнародному рівні, розгалужена класифікація інформаційних прав дозволяє розглядати їх як повноцінне, самостійне поняття конкретного явища та пропонувати вживати це поняття як в юридичній науці, так і при розробці нормативно-правових актів.

3. Інформаційні права доцільно класифікувати за двома критеріями: за критерієм виду нормативно-правового джерела, в якому дістають свою юридичну регламентацію інформаційні права, та за критерієм ступеня поширеності на суб’єктів правовідносин.

4. Суб’єктивний (свідомий) аспект розуміння інформаційних прав, наявність розгалуженої системи інформаційних прав, самостійність і різка поява дедалі більшої кількості інформаційних прав дають підстави відносити інформаційні права в системі поколінь прав людини і громадянина до прав четвертого покоління.

Використана література

1. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. № 2(25)/2018. С. 17-30.

2. Шмарьова Т.О. Інформаційний імунітет: законодавче врегулювання і практика. *Наукові записки Національного університету “Кієво-Могилянська Академія”*. 2004. Т.26: Юридичні науки. С. 100-103.

3. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття “інформаційні права людини”. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 155-159; Гайтан В.В. Вплив інформаційних прав людини на трансформацію соціокультурного простору. *Право і суспільство*. 2014. № 6-2. Ч. 2. С. 3-8; Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини і громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 116-122; Калюжний К.Р. Сутність інформаційних прав людини в науці інформаційного права. *Юридичний вісник*. 2012. № 4(25). С. 55-58; Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д.ю.н. Київ, 2006. 40 с.

4. Сухорольський П.М. Проблеми забезпечення та розвитку прав людини в умовах інформаційного суспільства. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 1. С. 18-23.

5. Ярмол Л.В. Інформаційні права – основа свободи формування та вираження поглядів людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 29-32.

6. Ткаченко В.В. Інформаційні права людини і громадянина в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 231-234.

7. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні основи інформаційного права України: монографія. Чернівці: Місто, 2014. 408 с.

8. Одінцева О.О., Дергачов Є.В. Право на інформацію та реалізація інформаційних прав у сфері особистих немайнових прав людини в Україні. *Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Вип. 2(18). С. 85-90.

9. Брижко В.М. Основи систематизації інформаційного законодавства: теоретичні та правові засади: монографія. Київ: ТОВ “Пан-Тот”, 2012. 304 с.

10. Гайтан В.В. Місце інформаційних прав у системі прав людини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 103-109.

11. Золотар О.О. Права і свободи людини: інформаційний вимір. *Вісник Асоціації докторів філософії України. Спецвипуск “ІТ ПРАВО”*. Львів, 2016. Вип. 2. С. 59-69.

12. Савюк М.Ф., Галуцько В.В., Фрицький Ю.О. Адміністративно-правові засади інформаційного суспільства: монографія. Херсон: Видавець Грінь Д.С., 2016. 176 с.

УДК 316 (477)

ДЗЬОБАНЬ О.П., доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник НДІ інформатики і права НАПрН України
ПРУДНИКОВА О.В., доктор філософських наук, доцент, професор кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ІНФОРМАЦІЙНА ТА НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: ПРОБЛЕМИ КОРЕЛЯЦІЇ

Анотація. У статті сучасний стан інформаційної культури в Україні розглядається як відображення духовних, соціально-економічних та політичних проблем вітчизняного соціуму. Обґрунтовується, що діалогічність сучасної української культури визначається тим, що вона є культурою поліетнічного соціуму. Показані протиріччя між інформаційною культурою українського суспільства та західними стандартами. Продемонстровано, що порівняно з досягненнями розвинених країн Заходу, стан вітчизняної інформаційної культури характеризується низкою проблем, вирішення яких має незаперечну актуальність в аспекті утвердження демократичних цінностей інформаційної культури в сучасній Україні.

Ключові слова: соціум, культура, інформаційна культура, масова культура, культурний простір, культурна комунікація.

Summary. In article the modern condition of information culture in Ukraine is seen as a reflection of the spiritual, socio-economic and political problems of the national society. The dialogue of modern Ukrainian culture is determined by the fact that it is the culture of a multiethnic society. It shows the contradictions between the information culture of the Ukrainian society and Western standards. Demonstrated that in comparison with the developed countries of the West, the state of local information culture is characterized by a number of problems, the solution of which has a distinct relevance in terms of establishing democratic values of information culture in modern Ukraine.

Keywords: society, culture, information culture, mass culture, cultural space, cultural communication.

Аннотация. В статье современное состояние информационной культуры в Украине рассматривается как отражение духовных, социально-экономических и политических проблем отечественного социума. Обосновывается, что диалогичность современной украинской культуры определяется тем, что она является культурой полиэтнического социума. Показаны противоречия между информационной культурой украинского общества и западным стандартам. Продемонстрировано, что по сравнению с достижениями развитых стран Запада, состояние отечественной информационной культуры характеризуется рядом проблем, решение которых имеет неоспоримую актуальность в аспекте утверждения демократических ценностей информационной культуры в современной Украине.

Ключевые слова: социум, культура, информационная культура, массовая культура, культурное пространство, культурная коммуникация.

Постановка проблеми. Інформація сама по собі є нейтральним явищем, але, у випадку її подання у певному ключі, вона починає відігравати виховну та моральну функції. Такими якостями, як зазначалося [1], її наділяє реальне культурне середовище людського спілкування, що дозволяє формувати певне ставлення до інформації, надавати їй морального й етичного значення. Тому визначення особливостей кореляції національної та інформаційної культур вітчизняного суспільства має незаперечну актуальність.

З проголошенням незалежності України у 1991 р. інформаційно-культурна ситуація у вітчизняному суспільстві зазнала якісних змін. До особливостей української культури на сучасному етапі дослідники зазвичай відносять появу нового типу культурної комунікації, що включає в себе всезростаючу здатність до розуміння чужої культури; визнання іншої культурної самобутності, іншої істини, вміння включати їх у свою позицію і своє світобачення; визнання правомірності існування багатьох поглядів на істину, вміння будувати діалогічні відношення і йти на розумний компроміс; зростання ваги усвідомленої рефлексії, вироблення нових способів вирішення культурних проблем. Кожна з означених характеристик культурної комунікації розкриває певну рису національної культури сучасного українського суспільства як підґрунтя розвитку інформаційної культури.

Разом з тим слід враховувати, що реальні умови буття українського соціуму помітно перешкоджають послідовній реалізації принципу толерантності в суспільних відносинах і його дотриманню у сфері інформаційної культури. Це, зокрема, засвідчують президентські та парламентські вибори в Україні. Фігуранти виборів не завжди створювали атмосферу громадянського діалогу, часто-густо не чули і не хотіли чути аргументи своїх конкурентів у перегонах. Несприйняття інших поглядів, непримиримість до інших позицій ставали особливо відчутними під час мітингів, у вимогах та діях різноманітних груп тиску, у виступах провладних телеканалів. Фактично не відбувалося, за незначним винятком, спільного пошуку відповідей викликам часу, які постають сьогодні і які можуть з'явитися завтра перед українським суспільством [1, с. 362].

Небажання суб'єктів влади здійснювати вільний громадянський діалог знижує довіру громадян до державних інституцій, що є небезпечним явищем, яке поглиблює розкол у суспільстві. Тому подальший розвиток толерантності як особливості національної культури українського суспільства нерозривно пов'язаний з інформаційно-культурним поступом вітчизняного соціуму.

Результати аналізу наукових публікацій свідчать про те, що як проблемам національної культури, так і інформаційної культури присвячено велику кількість наукових доробків, у яких достатньо ґрунтовно досліджується сутність і особливості вказаних феноменів. Разом з тим, проблемам кореляції рівня сформованості інформаційної культури суспільства з іншими характеристиками національної культури українського соціуму у наявних наукових публікаціях приділяється недостатня увага.

Метою статті є спроба здійснити філософську рефлексію проблеми кореляції національної та інформаційної культур вітчизняного соціуму.

Виклад основного матеріалу. Успішне оволодіння змістом зростаючих інформаційних потоків забезпечує поглиблення знань про світ, сприяє розумінню специфіки інших культур. За такого підходу саме поняття “інше” в культурі насамперед інтерпретується не як “чуже” або “вороже”, а як “нове”, “цікаве”, здатне гармонійно доповнити “своє”. Уміння будувати діалогічні відношення і йти на розумний компроміс притаманне національній культурі українського суспільства: воно втілює таку її рису, як міжцивілізаційний характер. Як наголошують Б. Глотов і О. Корх, межове, пограничне культурно-історичне буття українського народу між західноєвропейською й східноєвропейською цивілізаціями ідентифікує народ, який звик існувати на розломі цивілізацій [2, с. 44]. Такий стан зумовлює сприйняття вітчизняним соціумом зовнішніх культурних впливів, що забезпечує поширення інформаційно-культурних потоків різного спрямування у сучасному українському суспільстві, актуалізуючи потребу міжкультурного діалогу.

Разом з тим, діалогічність сучасної української культури визначається тим, що вона є культурою поліетнічного соціуму – нового соціального явища, характерним для багатонаціональних держав, які розвиваються в умовах культурної глобалізації, високого рівня міграційних процесів, становлення культурно-інформаційного простору, нового етапу поширення Інтернету в умовах глобалізації.

Проблема пошуку свого місця поліетнічною спільнотою у світовому культурному просторі, формування національно орієнтованих підходів у внутрішній і зовнішній культурній політиці є актуальною для України. Розширення відкритості України призвело до посилення її залежності від загальносвітових культурно-інформаційних процесів, перш за все [3, с. 232]:

- глобалізації культурного розвитку, зближення масової та елітарної культур;
- комерціалізації культурної сфери, залежності культури від великих фінансових інвестицій;
- розвитку сучасних масових інформаційних технологій, світових комп'ютерних мереж, стрімкого збільшення інформації і швидкості її передачі;
- зниження національної специфіки у світовому інформаційно-культурному обміні.

В умовах глобалізації сутність культурної комунікації як складника інформаційної культури сучасної України, на нашу думку, визначається як рисами українського менталітету [1; 4; 5], так і їх співвідношенням з традиціями західноєвропейської інформаційної культури [6 – 8].

Порівняно з українським менталітетом, західна ментальна матриця зберігає певні особливості, що знаходить вияв і в інформаційно-культурній сфері. Традиції західноєвропейської інформаційної культури дозволяють визначити її в загальному вигляді насамперед як культуру відкритості. Як зазначає Ю. Мазурок, інформаційна відкритість – це передумова для розвитку динамічних і демократичних суспільств та інституцій. Така відкритість в першу чергу сприяє встановленню довіри між громадянами та органами державної влади, а також розвиває принципи участі громадськості у політичному житті [9, с. 84].

В. Долуда наголошує, що цінності європейської демократії просто не могли б бути реалізованими, якби корелятом їх становлення не виступала інформаційна культура, традиції якої перетворилися на важливу складову суспільного життя західних держав. У сучасних демократичних країнах інформаційні технології є невід'ємною складовою їх політичної культури з чітко розмежованими функціями держави та громадянського суспільства, а обмеження на володіння інформацією регламентуються як законами, так і нормами звичаєвого права [10].

Нові можливості держави у підвищенні якості та розширення обсягу послуг виникають завдяки функціонуванню єдиної централізованої бази даних, якою можуть користуватися всі бажаючі громадяни, у постійному розширенні якої вони можуть безпосередньо брати участь. Завдяки електронному урядуванню створюється єдина система моніторингу, аналізу, прогнозування, моделювання та підтримки прийняття рішень для всіх рівнів влади – система міжвідомчого електронного уряду, що об'єднує центральні урядові портали з порталами міністерств і відомств, місцевих адміністрацій, приватних компаній, іншими інформаційними мережами. Саме це відбувається сьогодні в розвинених країнах Заходу, причому на рівні розробки та впровадження конкретних технологічних стандартів і протоколів, покликаних гарантувати взаємну сумісність, спостерігається об'єднання інформаційних мереж. Система електронного уряду, яка функціонує у розвинених країнах Заходу, є втіленням нового принципу управління як

органічної частини нової організаційної культури, в якій різко зростає значення управління, ціна управлінських рішень [11, с. 54-55].

Разом з тим, варто приділити увагу і наявним відмінностям у сучасному стані інформаційної культури різних країн Західної Європи, оскільки їх вивчення має сприяти Україні створити оптимальну модель інформаційно-культурного простору з урахуванням існуючих проблем у цій сфері. Зокрема, прикладом таких відмінностей є державна політика європейських країн щодо діяльності ЗМІ. В умовах державної організації ЗМК належать державі, безпосередньо фінансуються і контролюються нею. Перевагою цієї форми організації, що притаманна, зокрема, Франції, є незалежність ЗМІ від великого капіталу, їх підконтрольність парламенту та уряду. Спеціальним органом загального контролю над діяльністю ЗМІ, який слідує за дотриманням ними етичних та правових норм, у Франції є Вища рада з аудіовізуальної комунікації. Вона контролює не лише державні, а й приватні телерадіостанції, зокрема, видає їм державні ліцензії на право виходу в ефір.

Подібним чином у Великій Британії загальне спрямування діяльності радіо й телебачення визначають уряд і парламент. За дотриманням пресою етичних норм стежить спеціальна комісія із самоконтролю. Але державне утримання ЗМІ може знижувати їхню конкурентоспроможність і використовуватися для їх підкорення можновладцями та бюрократією; до того ж воно значно обтяжує державний бюджет.

Дещо іншу політику в інформаційно-культурній сфері здійснює ФРН. Німеччина не тільки гарантує свободу преси як щось абстрактне, але потрібне, а й детально регламентує відносини між пресою, іншими ЗМІ й державою, яка цю свободу має захищати. Усвідомлюючи те, що в демократичному суспільстві інформація має бути доступною, а її приховування має бути зведене до мінімуму, у ФРН створено державну службу інформації й офіційні прес-бюро при федеральних, земельних, місцевих органах влади, головним завданням яких є інформаційна допомога ЗМІ і всебічне інформування населення. Відповідно до Конституції ФРН, ЗМІ є незалежними від держави й передусім від уряду. Телебачення, радіо, газети і журнали самі визначають, що друкувати чи транслювати. Федеральний уряд Німеччини є об'єктом інформаційних повідомлень і коментарів. Він не може вплинути ні на форму, ні на зміст цих повідомлень; він не може претендувати на те, що його повідомлення і висловлювання будуть оприлюднені, а тим більше – на те, що ЗМІ подаватимуть офіційну урядову думку як свою власну.

Варто зазначити, що за дотримання формальної незалежності ЗМІ провідних країн світу від державних структур головним інформаційно-пропагандистським вектором цих засобів на міжнародній арені є захист насамперед національних інтересів власної країни. Інформаційна могутність держави як один із засобів реалізації її національних інтересів у сучасному світі виходить на перший план порівняно, зокрема, з економічним і військовим компонентами внутрішньої та зовнішньої політики держави. Стосовно суспільно-правової організації ЗМІ, то тут передбачено здійснення демократичного контролю з боку суспільства за мас-медіа, що, звичайно, не є попередньою цензурою, не є порушенням свободи слова та вільного висловлення думок. Адже інформаційна, політична, будь-яка інша свобода одних людей вимагає обмежень у тих випадках, коли вона порушує свободу та права інших громадян і цілих держав. ЗМК фінансуються, головним чином, за рахунок спеціального податку, що сплачується громадянами, мають права юридичної особи і самоврядування, хоча в цілому контролюються громадськими радами з представників найважливіших суспільних груп та організацій. Такий принцип організації радіо і телебачення переважає у ФРН, хоча й тут існує приватне теле- та радіомовлення. Преса ж повністю перебуває у приватній власності [12]. Зазначені

напрями розвитку ЗМІ у країнах Заходу засвідчують принципову можливість різних варіантів реалізації інформаційної культури, проте всі вони відповідають загальним демократичним вимогам громадянського суспільства. Це актуалізує питання їх імплементації у вітчизняний інформаційно-культурний простір.

Варто враховувати, що між розглянутими вище цивілізованими стандартами інформаційної культури та вітчизняною інформаційною культурою існують певні ціннісні протиріччя. Їх вияви можуть бути простежені, зокрема, через звернення до відповідних документів, ухвалених міжнародними організаціями, що здійснюють моніторинг ефективної реалізації договорів і конвенцій в інформаційній сфері. Так, наприклад, у царині свободи ЗМІ у 2009 р. правозахисна організація Freedom House розмістила Україну на 115 місці (частково вільні) в рейтингу свободи преси у світі, у 2011 р. Україна посіла 121 місце в цьому рейтингу. У 2012 р. Україна за рівнем свободи преси розділила 130 – 131 місця серед 197 досліджуваних країн і територій. У 2013 р. Україна за цим показником розділила 131 – 133 місця серед 197 досліджуваних країн і територій, залишаючись серед частково вільних держав [1, с. 370]. У 2019 році Україна посіла 102 місце серед 180 країн, причому найбільшими викликами для свободи слова в Україні залишаються такі явища, як стеження або перешкоджання в роботі журналістів-розслідувачів із застосуванням насильства. Наголошується, що на ситуацію зі свободою слова негативно впливає і війна на Донбасі, і факт часткої відмови у в'їзді для іноземних журналістів [13].

Крім того, необхідно зазначити, що на рівень свободи преси в Україні великий вплив має політична ситуація. Зокрема, серед чинників, що ускладнюють втілення правових норм у практику інформаційно-культурної сфери і перешкоджають контролю за їх виконанням, дослідники виокремлюють [14 – 16]:

- відсутність у суб'єктів політичного процесу зацікавленості у створенні прозорих правил гри на медіа-ринку;
- намагання впливати та контролювати редакційну політику ЗМІ;
- відсутність тривалих демократичних традицій та цінностей, які були б закріплені в правосвідомості, регулювали б поведінку як представників владних структур, так і журналістів.

Зазначені чинники спричиняють серйозні ціннісні протиріччя між вітчизняною інформаційною культурою та цивілізованими стандартами інформаційної культури. Так, наприклад, характерним явищем вітчизняного інформаційно-культурного простору залишається прагнення влади впливати на зміст інформаційних видань, що знаходить свій прояв у застосуванні адміністративного ресурсу. Дана ситуація засвідчує недостатню розвиненість інститутів громадянського суспільства в Україні порівняно з державами Заходу.

Певні відхилення від цивілізованих стандартів інформаційної культури помітні і у сфері використання Інтернет-послуг. Незважаючи на те, що чисельність зареєстрованих користувачів мережі Інтернет в Україні поступово зростає (станом на 2018 рік в Україні проживало 25,6 мільйонів Інтернет-користувачів, що складає 58 % усього населення) [17], вона продовжує помітно поступатися розвиненим країнам Заходу. Причому, перевага надається тим сайтам, що забезпечують можливість пошуку інформації, спілкування в соціальних мережах, користування електронною поштою, перегляду відеоматеріалів. Для значної частини користувачів (особливо для представників молодого покоління) Інтернет постає насамперед сферою розваг (комп'ютерних ігор, віртуального спілкування), що не свідчить про високий рівень існуючої інформаційної культури.

Крім подолання кількісного відставання від західного світу, поступ вітчизняної інформаційної культури в напрямі реалізації цивілізованих стандартів передбачає й усунення серйозних змістовних суперечностей її розвитку. Дослідники звертають увагу на те, що органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування нашої держави ще належить багато чого зробити для того, щоб забезпечити імплементацію в Україні європейських цінностей щодо відкритості і прозорості влади. Так, місцеві органи влади досить часто не оприлюднюють нормативно-правові акти, в окремих випадках навіть центральні органи влади місяцями не оновлюють свої веб-сайти. Усі названі ситуації – виразне свідчення наявності серйозних суперечностей між реальним станом вітчизняної інформаційної культури та її цивілізованими стандартами.

До протиріч між інформаційною культурою українського суспільства та західними стандартами належать і недостатнє правове забезпечення роботи ЗМІ, і недостатній правовий захист населення від недоброякісної інформації. Недорозвиненість вітчизняного мас-медійного ринку у зазначеному напрямі істотно погіршує інформування громадян, а за відсутності потужної системи прес-служб, які б надавали журналістам повну й достовірну інформацію, негативно впливає в цілому на суспільну стабільність [18].

Наявність ціннісних протиріч між вітчизняною інформаційною культурою та цивілізованими стандартами інформаційної культури на сучасному етапі великою мірою визначається і загальною культурно-духовною ситуацією в українському соціумі. Серед головних проблем, які характеризують ситуацію в національній культурній та інформаційній сферах сучасної України, дослідники виділяють “культурний шок”, зумовлений зіткненням різних способів життя, систем цінностей (а отже, й різних культур) у процесі суспільних трансформацій [1, с. 373].

Загальними рисами, характерними для культурного шоку в більшості країн перехідного періоду, є руйнування системи соціальної мотивації, зростання стресу, моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтаційність суспільства і помітна ностальгія за минулими часами. Специфіка сучасного етапу розвитку українського суспільства полягає в тому, що початок його незалежного державного існування співпав з глибокими суспільно-економічними та культурними перетвореннями. Позбувшись “залізної завіси”, Україна стала відкритою не лише для вільного ринку з його позитивними та негативними аспектами, а й для постіндустріального культурного простору з його глобалізаційними тенденціями. В умовах глобального інформаційного простору, легкості транскордонних впливів закономірним стає поширення спільної системи вірувань, світоглядних настанов, мовних конструкцій, стереотипів, способів пов’язування форми та змісту й інших категорій, що визначають особливості мислення і комунікації в певному суспільстві [19].

Названі цивілізаційні впливи визначають і ситуацію у сфері інформаційної культури сучасного українського суспільства. Сучасний стан інформаційної культури в Україні можна розглядати як відображення духовних, соціально-економічних та політичних проблем вітчизняного соціуму.

Аналізуючи соціокультурну сферу буття українського народу, дослідники доходять висновків, що насамперед образ сучасного українського суспільства асоціюється з економічними негараздами (злидні, руїни) і майже такою самою мірою – з неупорядкованістю соціального простору (безлад). Ще однією складовою образу є уявлення про негативну динаміку рухів, що асоціюється з уявленням про глухий кут, у якому це суспільство перебуває. Наявними в образі суспільства є й уявлення про

внутрішню конфліктність соціальних зв'язків (протистояння й тиск). Натомість позитивні ознаки не справляють помітного впливу на уявлення людей про соціум. Ані перспектива, ані свобода, ані піднесення не пов'язані сьогодні у свідомості людей з образом сучасного суспільства. Тому перед людиною постала криза ідентифікації як неможливість точно віднести себе до якоїсь соціальної спільноти. Формується тип особистості, що саме своєю діяльністю створює цю невизначеність і сприймає її як природне середовище свого буття; такою є нова генерація вітчизняних підприємців, бізнесменів, політиків [20]. Українське суспільство припинило продукувати та пропагувати власні позитивні “суспільні мрії”, що відповідали б рівню його розвитку і пропонували б громадянам реальні перспективи у майбутньому [19]. Відновлення та поширення таких ідеалів у межах національної ідеї, консолідуючої український соціум, залишається актуальним завданням, вирішення якого безпосередньо залежить від рівня інформаційної культури – як суб'єктів державної влади, так і суспільства в цілому. Ключову роль у підвищенні цього рівня, на нашу думку, мають відігравати інститути громадянського суспільства, що впливають на всі сфери соціального розвитку.

До ключових духовних проблем сучасного українського суспільства, вирішення яких потребує всебічного розвитку інформаційної культури соціуму, належать [21 – 24]:

- тенденції витіснення з інформаційного простору й молодіжної культури українських мистецьких творів, народних традицій і форм дозвілля;
- послаблення суспільно-політичної, міжетнічної й міжконфесійної єдності суспільства;
- відставання рівня розвитку українського кінематографу, книговидання, книгорозповсюдження й бібліотечної справи від рівня розвинутих держав.

У внутрішньополітичній сфері України внаслідок недостатньої розвиненості інститутів громадянського суспільства, недосконалості партійно-політичної системи, непрозорості політичної й громадської діяльності створюються передумови для обмеження свободи слова, маніпулювання суспільною свідомістю. Формування інформаційної культури на особистісному і соціальному рівнях може призводити до зменшення негативних інформаційних впливів, у тому числі із застосуванням спеціальних засобів, на індивідуальну й суспільну свідомість, а також поширення суб'єктами інформаційної діяльності викривленої, недостовірної, упередженої інформації.

Необхідність формування інформаційної культури в економічній сфері України, як зазначає В. Муравицький, обумовлена відставанням вітчизняних наукоміських та високотехнологічних виробництв, особливо у сфері телекомунікаційних засобів і технологій, недостатнім рівнем інформатизації економічної сфери, зокрема кредитно-фінансової системи, промисловості, сільського господарства, сфери державних закупівель, недостатнім рівнем розвитку національної інформаційної інфраструктури [24, с. 29].

Варто враховувати, що комплексне відображення духовних, соціально-економічних та політичних проблем вітчизняного соціуму у свідомості людини та суспільства нині є опосередкованим медіа-простором, який постійно розширюється. Незважаючи на стрімке розширення нових інформаційних систем і засобів комунікації, традиційні медіа – телебачення, радіо, преса – не просто зберігають статус провідних, але й утримують за собою першість, виконуючи роль єдиних інформаційних джерел. Так, за даними соціологічних досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 74 % опитаних заявили, що про стан справ в Україні та в світі дізнаються саме з українських телеканалів. На другому місці в рейтингу – Інтернет-

ЗМІ, які є джерелом інформації для 27,5 % респондентів. За даними КМІС, українським телеканалам довіряють 40,6 %, Інтернет-виданням – 13,9 %, соцмережам – 12,4 %, родичам і знайомим – 6 % [25]. Крім того, соціологічні дослідження доводять модифікацію практик читання: зменшується читання, пов'язане із традиційними паперовими носіями, натомість зростає робота із цифровими джерелами інформації: так, 13 % респондентів читають за допомогою комп'ютера тексти, 46 % – знаходять додаткову (довідкову, енциклопедичну, статистичну) інформацію, 43 % – інформацію для професійного вдосконалення та навчання, 9 % – читають художні книжки [26]. Ці дані засвідчують визначальний вплив інформатизації на сучасний медіа-простір України. Однак варто приділити увагу проблемам, що виникають унаслідок зростання медіа-впливів на українське суспільство, тим самим ускладнюючи поступ інформаційної культури. Зокрема, лише трохи більше половини респондентів (52 %) вважають, що в більшості випадків здатні особисто відрізнити якісну інформацію від фейків [25].

Необхідно зазначити, що сучасні мас-медіа транслують культурні цінності через особливі “окуляри”, крізь які люди бачать одне і не бачать іншого, завдяки яким роблять свій вибір, конструюючи відібрані ними факти [1, с. 377]. Мас-медіа великою мірою визначають те, як люди інтерпретують головні риси своїх суспільств, оскільки саме вони надають динамічне, циклічне уявлення про расову, гендерну основу суспільства, міжрелігійні взаємовідносини, про соціальне становище представників тієї чи іншої сфери суспільства. ЗМІ стають не просто носієм, у межах якого збирається й кодується певна інформація: вони самі по собі стають суб'єктивно-інтерпретаційною формою ідеології. І ця ідеологія як феномен стає знаковою й звичною для нашого сприйняття. Завдяки постійному соціальному спілкуванню, вона отримує можливість здійснювати вплив на наше світосприйняття таким чином, що отримана соціальна, політична, релігійна інформація глибоко проникає у світогляд і впливає на подальшу діяльність [20]. Тим самим відбувається непомітне, на перший погляд, впровадження до свідомості (як індивідуальної, так і соціальної) сконструйованих образів, ідей, які витісняють результати власного мислення. А в цьому полягає небезпека перетворення людини з суб'єкта інформаційної культури на її об'єкт.

Сучасні мас-медіа фактично контролюють всю культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи серед загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність одних ідей, знецінюють інші, поляризуючи таким чином майже все поле культури [27, с. 329]. Маніпулювання свідомістю, негативний інформаційний вплив у сучасному вигляді існує на Заході вже понад 50 років. “Залізна завіса” не тільки обмежувала громадян СРСР, але й стримувала шалений “інформаційний шум” й навантаження суспільства епохи “інформаціонального капіталізму” (М. Кастельс). Захисна медіа-освіта не набула широкого розвитку в радянській педагогічній науці, тому що в СРСР чітко контролювалися майже всі сфери суспільства, у тому числі контролювався негативний вплив ЗМІ на суспільство. Уже в 50-х роках ХХ ст. виникають перші течії західної захисної медіа-освіти, що стали відповіддю на величезний вплив ЗМІ, які вийшли на ринок й стали товаром, а відповідно їх ціннісні орієнтації змістилися в бік прибутковості за рахунок виконання просвітницької, державотворчої, патріотичної функцій. Слово, як могутня зброя впливу на людину, почало активно продаватися; поступово сформувалося поняття інформаційної війни, у якій, на жаль, суспільство стає полем битви [24, с. 27-28]. На жаль, не уникла цих негативних явищ й інформаційна культура сучасної України.

Прагнучи вступити до наднаціональних структур, Україна активно проголошує принципи побудови західної моделі демократії, яка базується зокрема на культурній,

сексуальній, інформаційній свободі. Таким чином, не маючи змоги обирати окремі інтеграційні сфери, Україна поглинається глобалізацією, заснованою на ліберальній концепції свободи, у тому числі – в інформаційній сфері. Як зазначає О. Солодка, у сучасному інформаційному просторі України спостерігається масштабна присутність електронних ЗМІ іноземних держав, доказом чого є обсяг та зміст західної реклами, фільмів, спеціальних передач. З одного боку, це сприяє диверсифікації джерел отримання інформації, розвитку конкурентного середовища на ринку ЗМІ, підвищенню якості теле- й радіопрограм, проте з другого – створює можливості для поширення іноземної експансії. Вона охоплює розповсюдження в Україні іноземної інформаційної продукції, уведення іноземних організацій і приватних осіб до складу співзасновників вітчизняних засобів масової комунікації, цілеспрямований ідеологічний вплив на працівників українських мас-медіа під час проведення конкурсів, семінарів, стажувань за кордоном. Процес поширення іноземної експансії в інформаційний простір України має такі аспекти [28, с. 30]:

- безпосереднє розповсюдження на території нашої держави іноземного інформаційного продукту (телевізійні та радіопрограми, друковані матеріали);
- уведення іноземних організацій і приватних осіб до складу співзасновників вітчизняних ЗМІ;
- ідеологічний вплив на представників українських ЗМІ під час проведення іноземними неурядовими організаціями конкурсів, семінарів, закордонних стажувань.

Серйозну проблему для інформаційної культури українського суспільства становить ситуація, коли український інформаційний простір, за оцінками фахівців, на 85-90% заповнений чужомовною, агресивною, насильницькою, порнографічною, низькопробною “культурою”, яка денаціоналізує та деморалізує дітей, підлітків, молодь. Усім телевізійним каналам, більшості газет, Інтернет-виданням фактично надане необмежене поле для руйнації величезного духовного потенціалу української нації. Близько 80 % ефірного часу теле- та радіотрансляцій заповнено продуктом неукраїнського походження. Найбільш популярні українські телеканали повністю або частково контролюються з-за кордону. Близько 80% рекламного ринку в інформаційному просторі України контролюється іноземними компаніями. Крім того, в Україні формуються потужні медіа-холдинги, що стають інструментами просування інтересів великих фінансово-політичних груп, нехтуючи національними інтересами і прикриваючи свої беззаконня ідеалами боротьби за свободу слова. Державні телеканали не є лідерами вітчизняного телевізійного ефіру. Негативні наслідки такої розстановки сил у медіа-просторі для України важко переоцінити [1, с. 380]. Тим самим руйнуються підвалини традиційної вітчизняної культури, а відповідно ускладнюється формування інформаційної культури громадян на гуманістичних (загальнолюдських та національних) засадах.

Сучасні ЗМІ репрезентують насамперед масову культуру, найвиразнішими рисами якої є комерційний успіх, популярність, розважальність, культ гедонізму і споживання, схематизація, стереотипізація, спрощення всіх явищ життя, несмак, іноді – невідповідність форми та змісту. Естетиці масової культури притаманне постійне балансування між тривіальним та оригінальним, сентиментальним й агресивним, вульгарним і вишуканим. Ця тенденція певним чином зумовлена зміною соціально-культурних парадигм, внаслідок чого попередні “культурні арбітри”, завдання яких полягало в тому, щоб визначити, що таке “добре” у значенні “має цінність”, замінюються новими, для яких “добре” означає “популярно” [29].

Між тим, преса інформаційного суспільства, яка по-справжньому вболіває за державу та її народ, не повинна користуватися методами дезінформації, ненауковими відомостями, плітками про відомих людей, що поступово формують у невибагливого читача нездорові інтереси, підкріплювані поганими естетичними смаками, відволікають увагу від магістральних гостросуспільних векторів поступу. У цивілізованому суспільстві має бути мінімальна кількість “жовтої преси”. У свою чергу, методологія сучасної національної періодики не повинна ґрунтуватися на пропаганді системи речей і превалюючому бажанні володіти ними заради комфорту, безмежного збагачення, безтурботного відпочинку. Система моральних цінностей інформаційного суспільства, переломлювана через ЗМІ, має поширювати знання, піднімати освітній рівень аудиторії, виховувати створенням на шпальтах позитивного образу сучасного світу, формувати естетичні смаки й відчуття справжнього стилю життя. Аналітика й інформація не мають підмінюватися експансією агресивної реклами з її прикладними функціональними особливостями, яка досить часто виконує маніпулятивні функції, не є нейтральною, впроваджує в масову свідомість інтереси певних політичних чи комерційних груп. Національна преса інформаційного суспільства посилює динаміку й мобільність особистості, орієнтуючи її у динамічних обставинах, пов’язаних зі зміною соціального статусу, роблячи його прийнятнішим чи сприятливішим для кожного зокрема, формує стабілізаційне ядро в суспільстві, дає змогу долати соціальний хаос, характерний для перехідного періоду [30, с. 55].

Висновки.

Особливості національної української культури загалом корелюють з особливостями інформаційної культури вітчизняного соціуму. Головні характеристики національного культурного простору (толерантність, міжцивілізаційний характер, поліетнічність, діалогічність) безпосередньо впливають на стан справ у цій сфері, закладаючи підвалини для демократичного розвитку інформаційної культури.

Проте, порівняно з досягненнями розвинених країн Заходу, стан вітчизняної інформаційної культури характеризується низкою проблем, вирішення яких має незаперечну актуальність в аспекті утвердження демократичних цінностей інформаційної культури в сучасній Україні. Тому цілком доцільно звернутися до їх комплексних міждисциплінарних досліджень з метою визначення подальших перспектив розвитку інформаційної культури в українському соціумі.

Використана література

1. Прудникова О.В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / за заг. ред. О.П. Дзьобаня. Харків: Право, 2017. 496 с.
2. Глотов Б.Б., Корх О.М. Психологічні риси українського народу по осі Схід-Захід. *Філософія. Культура. Життя*. 2010. Вип. 34. С. 39-47.
3. Максименюк М.Ю. Соціально-філософський дискурс розвитку поліетнічного соціуму. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2010. № 40. С. 224-238.
4. Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Калиновський Ю.Ю., Моїсєєва Н.І. Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах: монографія. Харків: ХАІ, 2004. 276 с.
5. Дзьобань О.П. Ментальні засади національної безпеки соціальної структури на шляху до громадянського суспільства. *Культура народів Причорномор'я (Научний журнал)*. 2004. № 51. С. 129-131.
6. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 29-41.

7. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційна культура: до питання про основні етапи розвитку. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2015. Вип. 77. С. 353-365.
8. Поліщук О.П. Українська естетична національно-культурна традиція в контексті глобальних проблем сучасності. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Phd/2011_14/12_Pol.pdf (дата звернення 12.01.2019 р.).
9. Мазурок Ю.О. Роль урядових та неурядових інституцій у формуванні культури інформаційної відкритості суспільства. *Вісник СевНТУ*. 2009. Вип. 100: Політологія. С. 83-87.
10. Долуда В.В. До питання про формування національної інформаційної інфраструктури. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_45/Gileya45/P8_doc.pdf (дата звернення 12.12.2018 р.).
11. Гурковський В.І. Зарубіжний досвід формування інформаційного суспільства: перспективи адаптації в Україні. *Публічне управління: теорія та практика*. 2010. № 2. С. 51-57.
12. Карашук М. Місце і роль суспільного мовлення в інформаційному просторі України. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26862/25-Karaschuk.pdf?sequence=1> (дата звернення 13.09.2019 р.).
13. Рейтинг свободи ЗМІ. URL: <https://ua.news.ua/rejting-svobodi-zmi-ukrayina-opustilasya-na-102-mistse/> (дата звернення 14.09.2019 р.).
14. Цуркан Ю.О. Неосемантизація як віддзеркалення соціодинаміки в сучасних українськомовних засобах масової інформації. *Лінгвістичні дослідження*. 2018. Вип. 48. С. 337-342.
15. Захаренко К. Засоби масової інформації як необхідний елемент розвитку інформаційного суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 132. С. 250-254.
16. Прудникова О. В. Роль засобів масової комунікації у розвитку інформаційної культури вітчизняного соціуму в умовах “гібридної війни”. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія: Філософія*. 2018. № 1. С. 33-42.
17. У 2018 Інтернет-користувачів стало 4 млрд, з них понад 3 млрд користуються соцмережами. URL: [https://hromadske.ua/posts/u-2018-internet-koristuvachiv-stalo-4-mlrd-z-nih-ponad-3-mlrd-koristuyutsya-socmerezhami-doslidzhennya](https://hromadske.ua/posts/u-2018-internet-koristuvachiv-stalo-4-mlrd-z-nih-ponad-3-mlrd-koristuyutsya-socmerezhami) (дата звернення 14.09.2019 р.).
18. Проскуріна О.О. Політична культура України в умовах глобальної інформатизації: форми політичної соціалізації та їх удосконалення URL: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_20/Gileya20/P3.pdf (дата звернення 20.02.2019 р.).
19. Стадніченко О.І. Інформаційний простір України в системі міжнародних інформаційних впливів. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_38/Gileya38/P7_doc.pdf (дата звернення 25.11.2018 р.).
20. Притуляк М.В. Соціально-комунікативна трансформація сучасного суспільства: механізми та прояви. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/intelekt/2007_5/7.pdf (дата звернення 29.10.2018 р.).
21. Беловецька Л.Е. Проблема збереження національної ідентичності як складової духовної безпеки українського суспільства. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 2. С. 6-14.
22. Кравчук С.Л. До проблеми дослідження духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2017. Вип. 6. С. 182-190.
23. Пачковський Ю.Ф., Бліхар М.П. До проблеми духовних цінностей у соціологічному дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2017. Вип. 11. С. 54-68.
24. Муравицький В.О. Особливості формування інформаційної культури особистості: український контекст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2010. Вип. 50. Філософські науки. С. 27-31.
25. Для 74 % українців телебачення досі основне джерело інформації. Опитування КМІС. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47670108> (дата звернення 14.09.2019 р.).

---

26. Петрова І.В. Культурно-дозвіллеві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2011_1/21.pdf (дата звернення 05.11.2018 р.).

27. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Київ: Оріяни, 2003. 863 с.

28. Солодка О.М. Сучасні загрози інформаційній безпеці України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2011. № 2 (6). С. 28-33.

29. Кузнєцова Т.В. Транслявання національної культури сучасними ЗМІ: основні тенденції та перспективи. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Natural/Vdpu/Soc_komun/2008_1/12.html (дата звернення 22.11.2018 р.).

30. Паримський І.С. Розвиток традиційних комунікаційних центрів у інформаційному суспільстві. *Інформаційне суспільство*. 2012. Вип. 16. С. 53-55.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 1:340.1:316.324.8

БРИЖКО В.М., доктор філософії (Ph.D.) з юридичних наук,
старший науковий співробітник

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА: ПРАКСЕОЛОГІЯ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Анотація. Про праксеологію як джерело знань філософії у сфері інформаційного права.

Ключові слова: філософія, право, праксеологія, інформаційне право.

Summary. About praxeology as a source of knowledge of philosophy in the field of information law.

Keywords: philosophy, right, praxeology, information law.

Аннотация. О праксеологии как источнике знаний философии в сфере информационного права.

Ключевые слова: философия, право, праксеология, информационное право.

Постановка проблеми. Робота є продовженням досліджень за тематикою “Філософія інформаційного права та інформаційного законодавства” в контексті проблематики узагальнення філософсько-гуманітарного і теоретичного знання про право, як специфічну форму соціального буття людей та нормативне впорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері. Концептуально ми виходимо з розмежування словосполучень “інформаційне право” та “інформаційне законодавство”. Перша – закріплює елементи, які визначають принципи інформаційно-правових відносин, друга – елементи організаційного поділу законодавчих актів, котрі сформовані в результаті запровадження норм регулювання інформаційних відносин. Виходячи з багатогранності й неоднозначності тлумачення терміна “інформація”, вважаємо, що в контексті різноманітної інформаційної діяльності (яка не виключає розумову діяльність з маніпулювання думками й фактами) “право” в інформаційній сфері існує, передусім, для політики, а “законодавство” – для усіх суб’єктів інформаційних відносин*. Це визначає необхідність ознайомлення з роллю та місцем праксеологічного аспекту в інформаційній сфері.

Результати аналізу наукових публікацій. Термін “праксеологія” (від грец. πρᾶξις – “діяльність” + λογία – “вчення”) вперше використаний в 1890 році Альфредом Еспінасом. Розвиток праксеології в контексті економічних проблем було продовжено Людвігом фон Мізесом (1881 – 1973 рр.), а в плані методів соціологічних досліджень – завдяки зусиллям Т. Котарбінського [1]. В Україні праксеологією займалися Павлишин О.В. [2; 3], Бандурка О.О. [4], Гарасимів Т.З., Базарник М.В. [5] та деякі ін. Як зазначається у [4] – порівняно з такими складовими філософії права, як онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія та герменевтика, її розроблено менше. Значно більшою мірою про це можна казати по відношенню наявності досліджень ролі праксеології в інформаційній сфері.

Метою статті є визначення суті та змісту праксеології в інформаційній сфері та її значення для наукового становлення інформаційного права та інформаційного законодавства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Практиологія – це розділ філософських знань, в якому досліджуються умови, засоби і принципи ефективної та якісної людської діяльності в реалізації цінностей у реальному житті. До напрямів праксеологічних досліджень належать: теорія раціональної діяльності, принципи функціонування та правила

© Брижко В.М., 2019

* Прим. На цей час підготовлений рукопис наукової роботи “Інформаційне право та інформаційне законодавство”: підручник. Київ, 2019. 289 с.

управління трудовими колективами, продуктивність праці, типологія помилок та порушень у процесі праці, критерії оцінки результатів діяльності, способі раціонального використання ресурсів, розробка практичних рекомендацій щодо організації ефективної праці та створення оптимальних моделей у розумовій і фізичній праці [6].

Праксеологія вивчає не зовнішній світ, а поведінку та діяльність людини стосовно нього. Вона не вивчає людські наміри та дії такими, якими їм слід бути або якими вони були б, якби людина керувалася абсолютно правильною філософією й була озброєна досконалими знанням технологій. У структурі науки, предметом якої є людина, що помиляється, немає місця для таких понять, як абсолютна обґрунтованість і усезнання. Метою є все, до чого прагне людина. Засобом є все, що діюча людина розглядає як таке.

Діяльність.

Ключовим у понятті “праксеологія” є категорія “діяльність”. Діяльність – це процес цілеспрямованого впливу суб’єкта (будь-якої живої істоти або організації) на об’єкт навколишньої дійсності, з метою задоволення будь-яких своїх потреб. По суті, діяльність це наміри привести менш задовільний стан справ до більш задовільного. Синонімами слова “діяльність” є: праця, робота, справа, заняття, рух і ін. Залежно від мети, вона може носити творчий або руйнівний характер. Діяльність регулюється системою цінностей, рідше – етичними правилами, а управляється мотиваційними процесами. У тварин вона має інстинктивний характер, вони здатні орієнтуватися лише на зовнішню, безпосередньо сприйману або наочно представлену сторону навколишніх предметів і явищ [7].

Ґрунтовний аналіз того, що пов’язане з “діяльністю”, здійснив Мізес Л. у роботі “Человеческая деятельность” [8; 9]. По суті, у ній викладені погляди автора щодо основних проблем економіки і суспільства – проблеми ідеології й економічної політики, критика і відстоювання антипозитивістської методології економічної теорії та ін. Важливим є те, що повсякденну практику він завжди сприймав у контексті теоретичних принципів філософської логіки. І що ще більш важливо – так це те, що у творчості й спробах наблизитися до остаточного вирішення проблем його пошуки завжди впливали з послідовного відстоювання крайньої позиції як опори для подальшого розвитку думки. Саме це й визначає науковий рівень ученого, як великого дослідника.

Діяльність в інформаційній сфері (інформаційна діяльність) – це сукупність дій щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації та даних, спрямована на задоволення інформаційних потреб суб’єктів інформаційних відносин. Вона має особливості, які пов’язані з унікальністю того, що вкладається у термін “інформація” та з специфікою процесів її створення, опрацювання, поширення та використання. При цьому, “інформація” є системотворчим об’єктом не тільки для інформаційної сфери, а й для усіх без винятку областей людської діяльності. В юридичній діяльності інформаційно-словесні формули, тобто норми традиційних галузей законодавства (конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, кримінального, процесуального та ін.) є засобом забезпечення регулювання суспільних відносин у відповідних галузях.

У загальному плані розрізняють інформаційну діяльність, яка є частиною розумової праці і включає операції із сприйняття, опрацювання і поширення інформації, що невіддільна від розумової праці фахівців науки і техніки, та інформаційне обслуговування (сервіс), котре є галуззю професійної діяльності, основні складові якої – процеси створення, оформлення, збирання, аналітико-синтетичної опрацювання, пошуку, поширення, зберігання й організації використання інформації. Ці процеси виконують інформаційні працівники з метою підвищення ефективності праці фахівців різних галузей людської діяльності.

Розум.

У сфері людської діяльності проблеми піддаються розумінню тільки шляхом сприйняття та тлумачення цього розумом. Розум є специфічною і характерною ознакою діяльності, якої завжди передують міркування. Міркування означає обмірковування стану та дій минулого, зі спробами нового вирішення завдання та досягнення мети. Міркування та дія нероздільні. Будь-яка дія завжди ґрунтується на певних причинах зв'язків. Причому думає та міркує завжди окрема людина. Може бути спільна діяльність, але немає спільного міркування. Суспільство не думає, точно так само, як воно не їсть і не п'є. Суспільство – це сукупність суспільних відносин. До слова, Аристотель помітив – *на площах немає мудрості*. Там, можливо, наявна тільки якась мета, хоча не відомо, чи буде вона досягнута.

Основний засіб передачі результатів міркувань – це слово. Мислення пов'язане з мовою, і навпаки. Ідеї втілюються в терміни. Уся історія – це історія мислення, ідей, рішень і передачі слів. Нові ідеї та рішення (звичайно формуються не в співавторстві, а у одинаків; потім їх можуть і забути взагалі) завжди розробляються на основі використання й переформулювання поглядів минулого часу. Без цього інтелектуального прогресу не існує. У сутності ніяких “піонерських винаходів”, “нових концепцій” тощо не існувало, все завжди створювалось еволюційно, з використанням думок та добутків минулого, що звичайно супроводжувалось спекуляціями і присвоєнням авторства. Значною мірою це має відношення до науки та техніки, де нерідко використовується таке поняття як “плагіат” – запозичення чужого добутку (саме всього добутку, а не його частини), причому, без згадування автора. Ніколи застосування чужих думок і, тим більше, їхнє переформулювання з метою одержання нового результату, не було розкраданням. Усе нове з'являлося й з'являється лише на основі міркувань, діяльності й досягнутих результатів у минулому. І критерій цьому лише один – інтелектуальність та оригінальність новизни думки й дій по її реалізації. Головне в науці це переформулювання й обґрунтування нових точок зору, визначення подальших шляхів розвитку діяльності розуму у інтелектуально-праксологічних пошуках та систематизації наявних знань, а не захист традиційно застарілих думок та не працюючих в реальності життєвих підходів.

Праксеологія права розглядається як філософсько-правова наука, предметом якої є дослідження правової діяльності в усьому розмаїтті її філософських аспектів.

Вона тісно пов'язана з вольовим аспектом правосвідомості й відображає його діяльну сторону. Вона являє собою сукупність уявлень про те, які шляхи й засоби впливу на правову ситуацію в суспільстві та про те, як себе потрібно поводитися в тієї або іншій життєвій ситуації. Складовими її частинами є: правова політика й правові установки [9].

Правова політика (політика права) – це сукупність уявлень про те, якими шляхами та засобами можна впливати на правову ситуацію в суспільстві. Правова політика може бути різною: реформістською, консервативною, радикальною. Вона може бути ліберальною й авторитарною, національно орієнтованою й космополітичною і т.д. В остаточному підсумку, правова політика тісно пов'язана із правовою ідеологією й значною мірою нею визначається (яка ідеологія, така й політика).

Стосовно сучасної європейської правової політики в інформаційній сфері (щодо РС, ЄС, ОБСЄ, НАТО), то її концептуальні засади були сформульовані ще 1994 р. у Звіті комісії під головуванням М. Бангемана (на той час Комісар з захисту даних) під назвою: “Європа і всесвітнє інформаційне суспільство. Рекомендації Європейській Раді”. Документ вважається маніфестом і директивою для організації конкретних дій держав-членів ЄС й спрямований на взаємодію держав-членів у становленні інформаційного суспільства. Основна ідея документа – створення інформаційного суспільства на основі

процесу європейської інтеграції для забезпечення економічної стабільності країн Європи, економічного зростання традиційних і нових (інформаційних) виробництв, вирішення соціальних проблем, створення нових робочих місць і зайнятості населення, надання можливостей для вільного доступу до глобальних мереж з метою освіти, охорони здоров'я та адміністративного управління.

Під *правовою установкою* розуміється стан готовності, схильності суб'єкта до певної правової активності в певній ситуації, а також чи сформувалися стійкі уявлення про те, як потрібно діяти в тій або іншій ситуації. Правова установка включає емоційні, раціональні й поведінкові складові й, таким чином, має складну структуру. У психічній структурі готовності до правової дії можна виділити на різних рівнях регуляції поведінки неусвідомлювані установки щодо найпростіших правових ситуацій і складні правові установки, що регулюють правові дії на основі ціннісних орієнтацій особистості й певної правової ідеології. Тому правова установка може проявлятися як у небажанні суб'єкта відстоювати свої законні права, так і у свідомому порушенні встановлених нормативних заборон.

Право є продуктом діяльності людини як правової істоти, тобто правової діяльності. Правова діяльність є складовою діяльності загалом, її можна визначити як граничну абстракцію суб'єкт-об'єктного відношення у світі права, тобто відношення правової людини до правового буття. Правова діяльність постає каналом переходів правосвідомості у правову реальність і навпаки. Внутрішнім джерелом діяльності правової людини, спрямованої на розвиток правової реальності, є суперечність між суцільним і належним. Суцільне потребує змін відповідно до уявлень про належне, але ці уявлення й самі повсякчас змінюються, відбувається нескінченний процес розвитку наявної правової дійсності. Причому процес правової діяльності зумовлює відповідні зміни правової людини як такої [5].

Праксеологія інформаційного права. Визначимо наявність та сутність взаємозв'язків праксеології з основними складовими філософії права.

Онтологія – розділ філософії, який передбачає пізнання питань щодо буття, його природи, суті, принципів. Основні поняття онтології: буття, структура, властивості, форми буття (матеріальне, ідеальне, екзистенціальне), простір, час, рух та інформація. Буття перебуває в процесі безперервного руху, і людська діяльність є одним з різновидів цього руху. Людина впливає своєю діяльністю на природні, соціальні, та правові процеси.

Виходячи з можливостей наукового пізнання, онтологія інформаційного права на базі формальної і діалектичної логіки орієнтує юриспруденцію у русло дослідження теоретичних аспектів проблем права і держави, істинності та вірогідності юридичних знань та створення об'єктивно необхідних правових механізмів їх реалізації, які відповідають сучасним потребам людини, суспільства та держави. В контексті праксеології права у роботі [3] справедливо зазначається, що "...перед внесенням будь-яких змін до чинного законодавства потрібно обґрунтувати їхню доцільність, встановити, наскільки прийняття, зміна або скасування певної правової норми (групи норм) сприятиме гармонізації суспільного життя".

У сфері інформаційного права онтологія спрямована на дослідження таких проблем правової діяльності, як: принципи, предмет, методи інформаційного права, правові ідеї, розмежування права і закону, норми інформаційного та електронно-інформаційного законодавства, їх правовий зміст та ін. у контексті сучасних знань про буття.

Оскільки людина здійснює різноманітну діяльність щодо досліджень та запровадження понять (категорій), що відбивають загальні і істотні властивості, ознаки,

зв'язки і відносини суб'єктів, предметів, явищ і процесів в інформаційній сфері, праксеологія права є невід'ємною частиною онтології інформаційного права.

Аксіологія – розділ філософії, який передбачає пізнання питань, пов'язаних з природою цінностей, їх місцем у реальності і структурі ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, з соціальними, культурними чинниками і структурою особи.

У сфері інформаційного права аксіологія спрямована на дослідження проблем і діяльності у сфері інформаційно-правової культури. Інформаційно-правова культура – це стан особливостей свідомості, поведінки та діяльності у житті людей, а також діяльності суспільства та держави, які пов'язані з інформаційно-правовими відносинами, що втілюються у результатах інформаційної діяльності. Іншими словами, інформаційно-правова культура – це історично сформована у приписах права та закріплена в нормах законодавства множина знань, які проявляються завдяки інформаційній комунікації у правомірній діяльності та поведінці.

Оскільки людина здійснює різноманітну комунікативну діяльність у інформаційній сфері, праксеологія права є невід'ємною частиною аксіології інформаційного права.

Антропологія – розділ філософії, який передбачає пізнання сутності людини, як особливого предмету вивчення та розуміння в соціальному контексті її духовних якостей та прояв, по відношенню до створення умов гармонійності у житті суспільств. Як природна істота, людина знаходиться в постійному конфлікті зі штучно створеними її свідомістю світами, культурою взагалі, правовою культурою, зокрема.

У сфері інформаційного права антропологія спрямована на дослідження проблем правової діяльності, права та правосвідомості щодо сфери інформаційних та електронно-інформаційних відносин як форм духовності людини та діяльності суспільства.

Наявність традиційних інформаційних відносин та поява електронно-інформаційних відносин у зв'язку із становленням інформаційного суспільства потребує цілісного філософського уявлення про сутність цього явища у контексті утвердження пріоритету прав людини, як віддзеркалення “духовної культури”, що розкривається через категорію “справедливість”, визначувана балансом свободи та рівноправності перед законом і судом. Це, в свою чергу, визначає потребу у формуванні та створенні цілісної системи інформаційного права та інформаційного законодавства, яка, згідно ст. 3 Конституції України, має дійсно відповідати пріоритету “прав людини” для усієї сфери інформаційного законодавства. Для вирішення такої задачі має бути розроблена цілісна система принципів інформаційно-правових відносин на основі функціонального призначення інформаційного забезпечення, спрямована на становлення інформаційного права як нової, відносно самостійної, юридичної галузі України.

Оскільки люди постійно здійснюють різноманітну діяльність у будь-яких сферах життя щодо інформації, інформаційних продуктів, інформаційних технологій тощо, а також є наміри у системному уявленні про перспективи розвитку сфери інформаційної діяльності і, зокрема, про шляхи гармонізації та систематизації знань у інформаційній сфері, праксеологія права є невід'ємною частиною антропології інформаційного права.

Гносеологія – розділ філософії, який передбачає пізнавальну діяльність людини щодо світу і самої себе, рух пізнання від незнання до знання, природи знань самих по собі і в співвідношенні з пізнаваними предметами.

У сфері інформаційного права гносеологія спрямована на дослідження теорії і методології пізнання реальності в інформаційному просторі, формування концепцій, методологій упорядкування як традиційних інформаційних відносин, так й відносин щодо електронно-інформаційного середовища. Базою отримання достовірної інформації

і знань є формальна та діалектична логіка, яка у юридичній сфері розглядається як вчення про правові поняття і правильне правове мислення.

Оскільки людина здійснює різноманітну інтелектуально-інформаційну діяльність щодо пізнання природи знань тощо, праксеологія права є невід'ємною частиною гносеології інформаційного права.

Герменевтика – розділ філософії, який передбачає пізнавальну діяльність щодо принципів, методів тлумачення і інтерпретації текстів, роз'яснення і розуміння інформаційних виразів, представлених усною мовою, фреймами знання (текстами), знаками та символами, а також семантики і синтаксису мовних побудов. Метою герменевтики є з'ясування значення інформації, виходячи з її об'єктивних (значення слів, знаків і їх історично обумовлені варіації) і суб'єктивних (наміри авторів) підстав. По суті, герменевтика є аналізом результатів свідомої діяльності людей, що об'єктивуються. На цій основі створюються основи теорії тлумачення приписів права та норм закону, як складової частини загальнофілософського наукового напрямку – юридичної герменевтики.

У сфері інформаційного права герменевтика спрямована на дослідження та створення текстів нормативно-правових документів, що впорядковують інформаційні та електронно-інформаційні відносини, які відповідають приписам принципів “права”.

Оскільки людина здійснює різноманітну діяльність з розробки та тлумачення текстів у інформаційній сфері, зокрема щодо правових та нормативних документів, праксеологія права є невід'ємною частиною герменевтики інформаційного права.

Висновки.

1. *Праксеологія* – розділ філософії, в якому досліджуються умови, засоби і принципи ефективної та якісної людської діяльності в реалізації цінностей реального життя.

Праксеологія перебуває у діалектичній єдності з такими складовими філософії права як онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія і герменевтика, та є невід'ємною їх складовою.

2. *Юридична праксеологія* – це науковий напрям про дослідження правових явищ щодо розумової та фізичної діяльності людини з метою забезпечення нормування поведінки людей.

3. *У сфері інформаційного права та інформаційного законодавства праксеологія* спрямована на дослідження та створення правових умов в реалізації результатів нормативно-правової діяльності в інформаційній сфері.

4. *Праксеологія* є важливою та необхідною частиною у розвитку філософії інформаційного права та інформаційного законодавства, як засіб у створенні єдиної, цілісної діалектичної наукової дисципліни щодо процесів діяльності в інформаційній сфері та забезпечення становлення нової юридичної галузі “Інформаційне право України”.

Використана література

1. Філософсько-правова праксеологія – вчення про принципи правової діяльності, законотворчість і реалізацію права URL: <http://www.libertarium.ru/humanact0>

2. Павлишин О. В. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 48-59.

3. Павлишин О.В. Правова праксеологія. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права. С. 638-642.*

4. Бандурка О.О. *Праксеологія права як складова філософії права. Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 12-19.

5. Гарасимів Т.З., Базарник М.В. *Інтерпретація цінностей права: праксеологічний аспект*. – (Львівський національний політехнічний університет, 2016). URL: <http://ena.lp.edu.ua>
6. Філософський енциклопедичний словник. – (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України). Київ: Абрис, 2002. С. 512.
7. Деятельность. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>
8. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. Москва: Экономика, 2000. 878 с. URL: <http://bzbook.ru/Chelovecheskaya-deyatelnostj-Traktat-po-ekonomicheskoy-teorii-1.43.html>
9. Первичный анализ категории деятельности / пред. чл.-корр. РАН В.С. Автономова. – (Институт свободы. Московский либертариум). URL: <http://www.libertarium.ru/humanact>

Прим. Для більш детального ознайомлення із складовими філософії інформаційного права див.:

- Філософія права: юридична онтологія в сфері інформаційного права. *Інформація і право*. № 3(6)/2013. С. 14-21.
- Філософія права: аксіологія в сфері інформаційного права. *Інформація і право*. № 1(10)/2014. С. 26-34.
- Філософія права: герменевтика в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. № 1(41)/2014. С. 18-22.
- Філософія права: гносеологія у сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. № 2(42)/2014. С. 25-32.
- Філософія права: антропологія в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. № 3(43)/2014. С. 33-47.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 342.951:351/354

КОРЖ І.Ф., доктор юридичних наук, с.н.с., завідувач наукової лабораторії
НДІ інформатики і права НАПрН України

ДОСТУП ГРОМАДЯН ДО ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: МЕХАНІЗМИ ДОСТУПУ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

Анотація. В статті досліджується питання діяльності органів публічної влади щодо вироблення та реалізації правових засад та механізмів забезпечення громадян правовою інформацією в сучасних умовах. Розкриваються: види правових механізмів забезпечення даною інформацією; нинішній стан та ефективність цього забезпечення; існуючі практичні недоліки в діяльності органів публічної влади. Наводяться приклади відповідних негативних дій інституцій державної виконавчої влади щодо застосування європейських демократичних принципів залучення інституцій громадянського суспільства до управління державними справами в Україні.

Ключові слова: контроль, нормотворчість, права та інтереси громадян, правова інформація, публічна влада, управління державними справами.

Summary. This article explores the question of the activities of public authorities in the development and implementation of the legal framework and mechanisms for providing citizens with legal information in modern conditions. The following are disclosed: types of mechanisms for providing this information; the current state and effectiveness of this provision; existing practical shortcomings in the activities of public authorities. Examples are given of the corresponding negative actions of public authorities on the application of European democratic principles for attracting civil society institutions to the management of public affairs in Ukraine.

Keywords: control, rule-making, rights and interests of citizens, legal information, public authority, management of public affairs.

Аннотация. В статье исследуется вопрос деятельности органов публичной власти по выработке и реализации правовых основ и механизмов обеспечения граждан правовой информацией в современных условиях. Раскрываются: виды механизмов обеспечения данной информацией; нынешнее состояние и эффективность этого обеспечения; существующие практические недостатки в деятельности органов публичной власти. Приводятся примеры соответствующих негативных действий институтов государственной власти по применению европейских демократических принципов привлечения институтов гражданского общества к управлению государственными делами в Украине.

Ключевые слова: контроль, нормотворчество, права и интересы граждан, правовая информация, публичная власть, управление государственными делами.

Постановка проблеми. Процеси демократичних перетворень та реформування публічної влади в країні мають передбачати активну участь у здійсненні зазначеного інститутів громадянського суспільства. Зазначене потребує зміни суспільних відносин між органами публічної влади та громадськістю. В основу даних відносин мають лягти не відносини підпорядкування, а відносини діалогу і партнерства.

Така співпраця можлива за умови утворення конструктивних правових засад взаємовідносин між цими суб'єктами, вироблення дієвої системи заходів і механізмів взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, обміну інформацією та ефективного використання правової інформації як в інтересах інститутів громадянського суспільства при реалізації своїх прав та інтересів, здійснення контролю за публічною владою, так і в інтересах самої публічної влади.

Метою статті є аналіз стану функціонування правових засад та правових механізмів доступу громадян до правової інформації; визначення рівня ефективності їх функціонування; виявлення недоліків та напрацювання пропозицій щодо підвищення ефективності механізмів забезпечення доступу громадян до правової інформації.

Виклад основного матеріалу. У розвинутих, демократичних країнах світу забезпечення громадянам доступу до публічної інформації є основним індикатором відкритості публічної влади. У багатьох з цих країн вже давно існують спеціальні закони про вільний доступ до інформації. Вони багато в чому відрізняються один від одного, мають певні національні особливості, але в той самий час мають загальні для усіх критерії, такі як:

- загальносуспільне формування політичних засад в публічній владі;
- участь суспільства у формуванні засад встановлення відносин з іншими країнами;
- транспарентність у розслідуванні злочинів та здійсненні правосуддя;
- безпосередня участь громадськості у забезпеченні національної безпеки;
- гарантування недоторканності особистого життя громадян;
- збереження комерційної таємниці та інше.

Основоположним принципом у згаданих законах про вільний доступ до інформації є право особи мати вільний доступ до публічної інформації, хоча з неминучими винятками, які дозволяють органам публічної влади відмовляти в наданні такої інформації.

Питання доступу до правової інформації, як публічної інформації, в сучасному суспільстві виникло не спонтанно. Цьому передували його розгляд і прийняття відповідного рішення міжнародними організаціями, такими, як ООН та ЄС. Так, базуючись на Загальній декларації прав людини [1], проголошеній Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, яка мала на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав, Уряди держав-членів Ради Європи підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [2], ратифіковану Україною в 1997 році [3]. У статті 10 згаданої Конвенції мова йде про доступ до публічної інформації як права кожного та забороняється втручання органів державної влади в свободу отримання і передачі інформації та ідей за винятком випадків, коли заборона здійснюється в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Крім того, 18 червня 2009 року, у м. Тромсо (Норвегія) Рада Європи прийняла Конвенцію про доступ до офіційних документів [4]. Цей документ вперше вивів тему доступу до публічної інформації на такий високий рівень. Положення Конвенції наша країна враховувала, розробляючи проект Закону “Про доступ до публічної інформації”, який свого часу увійшов у десятку найкращих у світі і зараз перебуває в першій десятці європейських законів. З того часу Конвенція є відкритою для підписання усіма країнами Ради Європи але досі не набрала чинності – для цього потрібно, щоб Конвенцію ратифікували 10 країн. Україна підписала Конвенцію у квітні 2018 року і того ж року намагалась ратифікувати цей документ, проте для цього у парламенті не вистачило голосів і розуміння важливості такої ратифікації.

Відповідно до статті 57 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти,

що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. Тобто, перед державою поставлено завдання виконати важливий обов'язок – забезпечити доведення до відома громадян змісту законів та інших нормативно-правових актів, що визначають їхні права і обов'язки. Це свідчить про те, що держава має бути готова забезпечити виконання та дотримання законних прав громадян. А показником реалізації зазначеного є наявність розвинутого громадянського суспільства, яке є невід'ємною складовою всіх демократичних правових держав світу.

Є очевидним, що утворення сильної держави неможливо без функціонування розвинутого громадянського суспільства, яке є дієвим чинником державотворення в умовах конструктивного та соціально-відповідального діалогу з публічною владою в межах правових рамок. Тому саме з метою забезпечення конституційного права громадян на доступ до правової інформації та створення належних умов користування чинними актами законодавства, на Міністерство юстиції України покладено функції офіційного видавця збірників актів законодавства України, а також їх оновлення. З цією метою були видані відповідні акти Президента України [5 – 7], що дозволило запровадити механізм офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, що їх приймають Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, забезпечити регулювання суспільних правовідносин на основі чинних актів, запобігти перекрученням їх змісту, визначення порядку набрання ними чинності, відповідно до статті 57, частин другої та п'ятої статті 94, частини другої статті 102 Конституції України.

Функції офіційного видавця збірників актів законодавства було покладено на Міністерство юстиції України. Для цього використовуються результати роботи по систематизації законодавства та веденню Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів. Водночас, динамічний розвиток законодавства в державі, великий обсяг змін та доповнень до чинних актів зумовили потребу у запровадженні нових засобів підтримки нормативно-правових актів у контрольному стані.

В “Офіційному віснику України” публікуються державною мовою закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер, акти Конституційного Суду України, нормативно-правові акти Національного банку України, міжнародні договори України, що набрали чинності, нормативні акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, зареєстровані Міністерством юстиції. Крім того, в бюлетені публікуються оголошення про відкриття провадження в адміністративній справі щодо оскарження нормативно-правового акта, резолютивні частини постанов суду про визнання нормативно-правового акта незаконним або таким, що не відповідає правовому акту вищої юридичної сили, і про визнання його нечинним, рішення Європейського суду з прав людини, регуляторні акти, що не підлягають державній реєстрації в Мін'юсті. Тим самим громадяни України мають можливість отримати відповідну правову інформацію.

Постійний розвиток українського законодавства, регулярне внесення змін до нього потребує належної підтримки для тримання нормативно-правових актів у контрольному стані. Тому у відповідності до указів Президента України № 73 [5] та № 472 [8] Міністерством юстиції України здійснюється видання багатотомного офіційного збірника “Систематичне зібрання чинного законодавства України” та кодексів України. Даний збірник є єдиним в державі офіційним виданням такого формату. У Зібранні публікуються чинні акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету

Міністрів України, Конституційного Суду України, а також Національного банку України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України, що зареєстровані в Міністерстві юстиції, а також нормативно-правові акти, які видані з часу прийняття Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 року).

В Україні здійснюється систематизація актів законодавства в електронному вигляді, тобто забезпечується формування Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів – автоматизованої системи збирання, накопичення та опрацювання актів законодавства. Реєстр – єдина державна офіційна електронна правова база даних нормативно-правових актів, яка створена на виконання Указу Президента України [9], ідентифікації та державного обліку нормативно-правових актів, створення фонду цих актів та підтримання їх у контрольному стані. Це – автоматизована система збирання, накопичення та опрацювання актів законодавства, яка складається з еталонного, страхового, робочого та інформаційного фондів.

До даного Реєстру включаються поточні нормативно-правові акти, нормативно-правові акти, видані починаючи з дня прийняття Акта проголошення незалежності України, нормативно-правові акти, видані до прийняття Акта проголошення незалежності України, які не втратили чинності та не суперечать законодавству України, а також тимчасові нормативно-правові акти з терміном дії один рік і більше та з терміном дії менше року в разі його продовження. До Реєстру включені закони України, акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер, рішення і висновки Конституційного Суду України, міжнародні договори України, а також зареєстровані в Міністерстві юстиції нормативно-правові акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та Національного банку.

Користувачами Реєстру можуть бути будь-які юридичні та фізичні особи, у яких виникла потреба в отриманні інформації з інформаційного фонду Реєстру і які звернулися до Адміністратора Реєстру з відповідним запитом за встановленою формою. Вони набувають статусу користувачів Реєстру після реєстрації їх Адміністратором обліку в порядку, встановленому Інструкцією. Інформація підлягає наданню на запит відповідно до Закону України “Про доступ до публічної інформації” [10].

Починаючи з 2003 року кожна юридична чи фізична особа може отримати будь-який нормативно-правовий акт або витяг із нього у вигляді окремих розділів, глав або статей у контрольному стані чи в будь-якій попередній редакції. Їх можна отримати на папері, у вигляді комп’ютерного файлу або шляхом безпосереднього санкціонованого доступу до інформаційного фонду Реєстру. Інформація про Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів приведена на сайті [//www.reestrnpa.gov.ua](http://www.reestrnpa.gov.ua) [11].

Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів є довгостроковим проектом розвитку системи надання правової інформації в Україні. Функціонування даного Реєстру забезпечує офіційність, достовірність, контрольність, актуальність і повноту правової інформації, яка надається юридичним та фізичним особам, що позитивно впливає на підвищення правової свідомості та правової культури громадян.

Таким чином, українською державною владою зроблено немало для того, щоб українські громадяни мали реальний, дієвий доступ до правової інформації, яка створюється в Україні. Зазначене дає підстави стверджувати, що саме ефективні та стійкі механізми для побудови діалогу, проведення консультацій та співпраця між громадянським суспільством та органами влади на всіх рівнях, є тими важливими факторами, які надають можливість усім фізичним особам та суспільним групам брати участь у процесі прийняття демократичних рішень в державі. Саме ці механізми щодо

забезпечення активної участі громадськості у процесі прийняття публічною владою важливих рішень є тими формальними гарантіями, що відповідають стандартам Ради Європи.

В нинішніх умовах, тобто в умовах реформування влади і суспільства, відбувається процес зміни соціальних відносин між публічною владою і громадянським суспільством – з відносин підпорядкування на відносини діалогу і партнерства. Така співпраця має ґрунтуватися на конструктивних, функціональних засадах, що актуалізує потребу у виробленні дієвої системи заходів і механізмів взаємодії органів публічної влади, бізнесу та інститутів громадянського суспільства з метою вдосконалення соціальної системи відповідно до публічних інтересів.

Сучасний етап розвитку нашої країни характеризується активізацією процесу визнання офіційної ролі громадянського суспільства у становленні та розвитку різних моделей соціальної демократії. Зокрема уряди багатьох країн Європейського Союзу прийняли ряд документів, в яких наголошується на необхідності подальшої інституціоналізації взаємовідносин між “державним сектором” та “третім сектором”, оскільки подібна співпраця є вигідною для обох сторін. З одного боку, вона сприяє активнішому залученню громадян до системи публічної політики та управління (передусім на місцевому та регіональному рівні), з іншого – спонукає державу розробляти нові механізми взаємодії з інститутами громадянського суспільства, які частково звільняють державу від надання окремих послуг населенню [12, с.23].

Саме в контексті зазначеного набуває зростаючої важливості реальний доступ громадян до правової інформації, як гарантії реалізації ними своїх конституційних прав. І це цілком зрозуміло, оскільки без належного володіння та застосування правової інформації громадянами в принципі неможливі вирішення актуальних завдань як особистого, так і державного значення. Це – взаємопов’язані речі.

Зазначимо, що правовою основою регулювання питання доступу громадян до правової інформації та її використання в особистих та публічних інтересах є низка міжнародних актів та актів, прийнятих на національному рівні, які наводилися вище, а також такі, як: Закони України “Про інформацію”, “Про доступ до публічної інформації”, “Про соціальний діалог в Україні”, Постанова КМУ “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, Указ Президента України “Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації”. Крім того, можна згадати також Європейську соціальну хартію тощо.

Завдяки згаданим документам і актам, а також дієвим засобам доступу до них, громадяни України мають можливість отримати належну правову інформацію з метою свого перебування як в правовому полі своєї держави, так і в правовому полі інших держав та світу. Крім того, згадане є ефективним механізмом реалізації демократичних засад управління членами громадянського суспільства державними справами. Зазначене здійснюється через взаємодію громадянського суспільства з органами публічної влади у наступних формах:

– участі в нормотворчій діяльності держави, яка забезпечується участю в розробленні та обговоренні проектів нормативно-правових актів. Громадське обговорення проектів нормативно-правових актів є обов’язковим етапом нормотворчого проекту в системі органів виконавчої влади. Саме вільний доступ громадян до зазначеного процесу та проведення з ними консультацій є показником залучення громадян до участі в управлінні державними справами, а також механізмом забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності органів публічної влади.

Консультації сприяють налагодженню системного діалогу між суб'єктами публічної влади і громадськості, підвищенню якості підготовки та прийняття рішень із важливих питань з урахуванням думки громадськості, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень. Вони проводяться з питань суспільно-економічного розвитку держави та життєвих інтересів широких верств населення;

– участь у правозастосовній діяльності органів публічної влади, яка забезпечується шляхом передачі повноважень органів публічної влади (делеговані повноваження) інститутам громадянського суспільства; здійснення громадянського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності; подання експертних пропозицій; створення спільних із органами публічної влади консультативних, дорадчих та експертних органів, рад, комісій тощо.

Однак, незважаючи на зазначене нормативно-правове забезпечення державної політики сприяння доступу громадян до правової інформації, розвитку громадянського суспільства в Україні, говорити про належний доступ громадян до зазначеної інформації ще зарано, скільки є суттєві розбіжності між формальною інституціоналізацією та реальними можливостями контролювати і впливати на процес вироблення й прийняття політичних та соціальних рішень, визначати складові соціальної політики, виступати реальною сферою ведення діалогу між суб'єктами згаданих відносин.

Так, незначною є доля заходів консультацій із громадськістю за безпосередньої участі представників громадянського суспільства, в порівнянні з опосередкованими (електронними) формами взаємодії. Незначним є механізм громадських слухань, загальних зборів за участі жителів територіальної громади за місцем проживання тощо, що свідчить про недієвість існуючих норм, зв'язків і механізмів розвитку громадянського суспільства та його взаємодії з державою [13, с. 51] тощо.

Зазначеним “хворіють” насамперед центральні органи виконавчої влади держави. Для прикладу можна навести Кабінет Міністрів України загалом та Міністерство соціальної політики України зокрема, неправові дії яких в значній мірі погіршили соціальне забезпечення військовослужбовців-пенсіонерів, по-новому розкрутили “маховик” диспропорції у пенсійному забезпеченні, чим викликали соціальну напругу у ветеранському середовищі.

Так Міністерством безпосередньо, без консультацій з ветеранськими організаціями чи їх залучення до напрацювання Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” [14], даний законопроект був поданий на затвердження Уряду. Потім “тишком” він був внесений до Верховної Ради України, і через Комітет з питань ветеранів (на засідання якого не було запрошено представників ветеранських організацій), головою якого тоді була нинішня “захисниця” прав громадян, Уповноважена ВРУ з прав людини Денісова Л.Л., був внесений до ВР України і прийнятий 6 грудня 2016 року як закон. Його “особливістю” є те, що була прийнята нова редакція частини четвертої статті 63 Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” (ст. 63 Перерахунок раніше призначених пенсій), що надавало повноваження Уряду в “ручному” режимі здійснювати перерахунок раніше призначених пенсій. Зазначене в значній мірі погіршувало пенсійне забезпечення військових пенсіонерів, а також мало наслідки запровадження дискримінаційних норм у пенсійному забезпеченні військових пенсіонерів, звільнених з військової служби у різні роки, через прийняття Урядом неправових підзаконних актів. Незважаючи на позитивні судові рішення судів для ветеранів щодо незаконності таких дій Уряду і Міністерства, зазначені органи державної влади проігнорували їх виконання.

Необхідно зазначити, що такі дії органів виконавчої влади України йдуть в розріз із взятими на себе Україною зобов'язаннями щодо виконання відповідних міжнародних актів у сфері участі громадськості в державному управлінні, як то:

– Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української СРС № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 року);

– Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини, ратифікована Верховною Радою України 17 липня 1997 року);

– Конвенція про доступ до правосуддя з питань, що стосується довкілля (ратифіковано Україною 6 липня 1999 р.);

– Рекомендації CM/REC(2007)14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі від 10 жовтня 2007 р. тощо.

Ратифікація та виконання Україною міжнародних договорів свідчить про її бажання розвивати демократію з забезпеченням міжнародно-правових стандартів у питаннях участі громадськості в управлінні державними справами. У сфері державної виконавчої влади можна виділити наступні акти, якими регулюється питання участі громадськості в управлінні державними справами:

– Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [15];

– Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [16];

– Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України [17].

Загалом, аналіз законодавства України Конституції дозволяє зробити висновок, що громадянам України надані достатньо широкі права та можливості брати участь у різних формах у процесі прийняття рішень державними органами України. Тому, можна зробити висновок, що недотримання органами державної виконавчої влади положень зазначених документів є відповідним відступом від демократичних принципів, завуальованим способом ігнорування прав і інтересів громадян. Це підтверджується і подальшими діями міністра Рєви А.О. щодо спроби напрацювати законопроект про пенсійне забезпечення військовослужбовців вузьким колом співробітників міністерства, під надуманим приводом його покращення. Це при тому, що ветеранська спільнота неодноразово вказувала на те, що чинний пенсійний Закон задовольняє пенсіонерів, залишається лише Уряду його чітко виконувати.

Це лише один наведений приклад з великої кількості подібних фактів негативної діяльності органів виконавчої влади, включаючи і органи місцевого самоврядування, в частині відсторонення громадськості від участі в управлінні державними справами. Тому можна констатувати, що зазначене є одною із причин, що Україна є найбіднішою в Європі країною за часткою ВВП на душу населення [18], а також наявність високого рівня корупції в органах державної влади, що призводить до низького рівня дієвої участі членів громадянського суспільства в управлінні державними справами. Так, в 2018 році Україна мала 32 бали та 120 місце серед 180 країн. З-поміж своїх сусідів Україна змогла обійти лише Російську Федерацію (28 балів, 138 місце). Натомість решта сусідів мають наступні оцінки: Польща – 60, Словаччина – 50, Румунія – 47, Угорщина – 46, Білорусь – 44, Молдова – 33 бали [19]. Такий стан справ у цій сфері склався внаслідок ігнорування владою більшості рекомендацій Transparency International Україна на 2018 рік. І одним із питань, до яких не дослухалась влада – це підвищення ролі громадськості в управлінні державними справами.

Висновки.

В Україні державною владою проведена значна робота щодо створення умов для отримання громадянами правової інформації, що в умовах демократизації суспільного життя та здійснюваних в Україні реформ, має сприяти громадянам реалізації їхніх прав та інтересів, а також активізації залучення громадян до управління державними справами. Однак, формалізація засад для зазначеного і практична їх реалізація – різняться за рівнем оптимальності. На відміну від регулювання правових засад, рівень практичної реалізації права на отримання правової інформації значно відстає від рівня правового забезпечення. Зазначене пояснюється банальним невиконанням регулюючих правових норм органами державної влади, як парламентом, так і, насамперед, органами виконавчої влади. Тому взаємовигідне партнерство між державою та інститутами громадянського суспільства можливе лише за умов паритетного діалогу, оптимізації функціональної дієздатності громадянського суспільства ефективно взаємодіяти з державою, що має бути забезпечене відповідними нормотворчими і контролюючими ініціативами та реальним правом моніторингу діяльності владних інституцій, розумінням публічною владою незворотності даного процесу, а також посилення політичної відповідальності представників політичних сил за результати своєї діяльності в органах публічної влади.

Використана література

1. Загальна декларація прав людини: Конвенція ООН від 10. Грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 26.06.2019).
2. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 р. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 26.06.2019).
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.97 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
4. Про доступ до офіційних документів (офіційний переклад): Конвенція Ради Європи від 18 червня 2009 р. URL: <https://cedem.org.ua/library/konventsiya-rady-yevropy-pro-dostup-do-ofitsijnyh-dokumentiv-ofitsijnyj-pereklad> (дата звернення: 28.06.2019).
5. Про видання збірників актів законодавства України: Указ Президента України від 22.01.96 р. № 73/96. *Урядовий кур'єр*. 1996. 25 січ.
6. Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені "Офіційний вісник України": Указ Президента України від 13.12.96 р. № 1207/96. *Урядовий кур'єр*. 1996. 19 груд.
7. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10.06.1997 р. № 503/97. *Офіційний вісник України*. 1997. № 24. С. 11.
8. Питання оновлення збірників актів законодавства України: Указ Президента України від 27.06.96 р. № 472/96. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472/96> (дата звернення: 26.07.2019).
9. Про Єдиний державний реєстр нормативних актів: Указ Президента України від 27.06.96 р. № 468/96. *Урядовий кур'єр*. 1996. 04 липн.
10. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.11 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст.314.
11. Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів. URL: <http://www.reestrnpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/RnaAbout?OpenDocument> (дата звернення: 29.07.2019).
12. Взаємодія держави і суспільства в процесах публічної політики: наук. розробка / С.О. Телешун та ін. Київ: НАДУ, 2013. 44 с.

13. Розвиток громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / Яблонський В.М. та ін.; за заг. ред. О.А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2015. 56 с.

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 06.12.16 р. № 1774-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 2. Ст. 25.

15. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.08 р. № 976. *Урядовий кур'єр*. 2008. 14 лист. (№ 214).

16. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.10 р. № 996. *Офіційний вісник України*. 2010. № 84. С. 36.

17. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.07 р. № 950. *Урядовий кур'єр*. 2007. 03 серп. (№ 138).

18. Україна – найбідніша країна Європи : чому, як, коли зміни... URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2557789-ukraina-najbidnisa-kraina-evropi-comu-ak-koli-zmini.html> (дата звернення: 07.08.2019).

19. Індекс сприйняття корупції – 2018. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2018> (дата звернення: 07.08.2019).

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 35.746.1

СЕМЕНЮК О.Г., доктор юридичних наук, перший заступник керівника
Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби
з організованою злочинністю

ЛЕОНОВ Б.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Служби безпеки України

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ

Анотація. У статті проведено аналіз наукових поглядів фахівців різних галузей права щодо змісту поняття “правовий режим”, на підставі чого виведено загальнотеоретичні ознаки цього поняття, обґрунтовано потребу у правовому регулюванні загального правового режиму інформації та спеціальних правових режимів інформації.

Ключові слова: правовий режим, доступ до інформації, загальнодоступна інформація, інформація про особу, комерційна таємниця, державна таємниця.

Summary. The article analyzes scientific approaches of experts in different branches of law on the concept of “legal regime”, under which general theoretic traits of this concept are derived, justifies the need of legal regulation of the general legal regime of information and the special legal regimes of information.

Keywords: legal regime, access to information, public information, information about an individual, commercial secret, state secret.

Аннотация. В статье проведен анализ научных взглядов специалистов разных отраслей права относительно содержания понятия “правовой режим”, на основании чего выведены общетеоретические признаки этого понятия, обоснована необходимость в правовом регулировании общего правового режима информации и специальных правовых режимов информации.

Ключевые слова: правовой режим, доступ к информации, общедоступная информация, информация о личности, коммерческая тайна, государственная тайна.

Постановка проблеми. Залежно від виду інформації законодавство передбачає наявність або відсутність тих чи інших обмежень або заборон, які визначаються як режим доступу до інформації. За своїм значенням режим доступу є однією з головних юридичних характеристик інформації, адже ним, як справедливо вважає Б. Кормич, визначаються конкретні групи правових норм, що застосовуються до тієї чи іншої документованої або публічно виголошеної інформації [1, с. 279].

Режим доступу до інформації, за своєю сутністю, є різновидом спеціальних правових режимів, за допомогою яких регулюються як звичайна життєдіяльність, звичайний правовий стан об'єктів правовідносин, так і вводяться винятки із загального правила.

Не зважаючи на те, що поняття “правовий режим доступу до інформації” використовується у науковій літературі доволі часто, його визначення не розкривається, що обумовлює необхідність дослідження цього питання в рамках наукової статті.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідженням проблеми правових режимів займалися С. Алексєєв, В. Баскаков, Д. Бахрах, Л. Біла, С. Ківалов, В. Ліпкан, Н. Матузов, А. Малько, І. Розанов, В. Рушайло та інші. Проте питання правового режиму доступу до інформації залишилося за межами їх наукових розвідок.

Метою статті є аналіз наукових поглядів фахівців різних галузей права щодо змісту поняття “правовий режим”, виокремлення загальнотеоретичних ознак цього поняття, обґрунтування потреби у правовому регулюванні загального правового режиму інформації та спеціальних правових режимів інформації.

Виклад основного матеріалу. Поняття “правовий режим” є однією з найважливіших категорій правознавства. Проте однозначного розуміння цієї категорії немає. Здебільшого позиція авторів залежить від того, яку саме галузь юридичної науки репрезентує дослідник.

Так, на думку фахівця теорії держави та права С. Алексєєва, правовий режим – це порядок регулювання, який виражений у комплексі правових засобів, що характеризують особливе сполучення взаємодіючих між собою дозволів та заборон, а також позитивних зобов’язань, які утворюють особливу направленість регулювання [2, с. 185].

Представники цієї ж галузі права Н. Матузов та А. Малько розглядають правовий режим як особливий порядок правового регулювання, який виражається у певному поєднанні юридичних засобів і створює бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб’єкта права. Тобто режим – це система умов і методів здійснення правового регулювання, так би мовити, “розпорядок” дії права, його функціональна характеристика [3, с. 17-18].

З позиції інших дослідників теорії держави та права правовий режим – це певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучених для його здійснення способів, методів і типів правового регулювання [4, с. 410].

Таким чином, здебільшого фахівцями теорії держави та права правовий режим визначається як певний порядок правового регулювання окремих суспільних відносин, тобто правовий режим ототожнюється з методом правового регулювання.

Щодо фахівців адміністративного права, то серед дослідників цієї проблематики слід відмітити роботи Д. Бахраха, І. Розанова, В. Рушайла, С. Ківалова та інших.

Так, Д. Бахрах спочатку розглядав правовий режим як систему норм права, яка регулює людську діяльність, відносини між людьми з приводу певних об’єктів [5, с. 13]. Згодом він змінив своє бачення щодо цього питання та зазначив, що під правовим режимом слід розуміти офіційно встановлений особливий порядок правового регулювання, який відображає сукупність юридичних і організаційних засобів, які використовуються для закріплення соціально-правового стану об’єктів впливу і спрямований на забезпечення їх сталого функціонування [6, с. 478].

І. Розанов під правовим режимом розуміє сукупність правових актів та організаційно-технічних заходів, що утворюють у відповідній сфері безпеки своєрідний комплексний юридико-організаційний інститут [7, с. 84].

На думку В. Рушайла, правовий режим – це закріплені в законодавстві права, обов’язки та відповідальність; система заходів, які використовуються для досягнення поставлених цілей; система правового впливу, що полягає у специфіці прийомів регулювання та його механізму [8, с. 14].

С. Ківалов та Л. Біла тлумачать правовий режим як сукупність правил, закріплених юридичними нормами, що регулюють певну діяльність людей [9, с. 37].

Якщо узагальнити ці визначення, то зміст поняття правового режиму у представлених визначеннях фахівців адміністративного права можна звести до того, що це сукупність правил поведінки, які використовуються для закріплення соціально-правового стану об’єктів впливу у відповідній сфері безпеки.

Незважаючи на те, що погляди на правовий режим представників різних галузей права відображають специфіку своєї галузі, ми можемо вивести загальнотеоретичні ознаки цього поняття. Так, головними ознаками (елементами) правового режиму є:

- визначене коло суб'єктів правових відносин;
- наявність об'єкту, з приводу якого зацікавлені суб'єкти вступають у правовідносини;
- система прав та обов'язків учасників правовідносин;
- метод правового регулювання цих відносин.

Таким чином, правовий режим – це комплексний юридико-організаційний інститут, який представляє собою систему прав, обов'язків та способів поведінки суб'єктів правовідносин щодо визначеного об'єкту їх взаємної зацікавленості.

Чинне законодавство не розкриває зміст правового режиму доступу до інформації, встановлюючи лише окремі його параметри. Проте при усьому різноманітті правових режимів інформації можна виділити наступні типові елементи, що визначають зміст усіх правових режимів доступу до інформації:

- законодавчо визначені розпорядники інформації та суб'єкти, зацікавлені в її отриманні;
- об'єкт інформаційних правовідносин (документована або публічно виголошена інформація);
- особливі вимоги та правила доступу до інформації, встановлений або санкціонований державою порядок її обігу, що має загальнообов'язкову силу;
- правила є системою, що поєднує в собі в різному співвідношенні заборони і зобов'язання, пільги і дозволи.
- наявність визначеного державою методу правового регулювання інформаційних відносин;
- гарантований державою механізм захисту права на інформацію.

Правові режими вводяться законодавством для урахування специфіки і особливого характеру груп суспільних відносин, а також для створення особливих підходів до регулювання тих сфер, які неефективно або недоцільно регулювати в загальному порядку. Правовий режим інформації дозволяє забезпечити комплексність дії регулятивних, охоронних, процесуально-процедурних засобів, що характеризують особливе поєднання дозволів, заборон і зобов'язань.

Правовий режим інформації з точки зору його обов'язковості можна класифікувати за двома великими групами: імперативний режим і диспозитивний режим.

Якщо встановлені правила поведінки учасники відносин не можуть змінити на власний розсуд, то правовий режим інформації є імперативним. Якщо ж правила поведінки, що становлять правовий режим інформації, учасники стосунків можуть міняти на власний розсуд, то такий режим є диспозитивним.

Держава, встановлюючи правовий режим інформації, по суті, з його допомогою створює умови для забезпечення інформаційної безпеки особи, суспільства і самої держави. Таким чином, цільове призначення правового режиму інформації можна охарактеризувати як забезпечення інформаційної безпеки суб'єктів інформаційних відносин.

Доступ – одна з найважливіших характеристик правового режиму інформації, найважливіша, але не єдино необхідна його складова. Визначивши режимні вимоги відносно доступу до тієї або іншої інформації, необхідно вирішити й інші питання, зокрема, порядку її збору, зберігання, поширення, знищення. Тільки в сукупності встановлених вимог можна визначити правовий режим інформації.

Але в літературі існують і деякі інші погляди на режими інформації.

Так, Д. Бахрах говорить про правовий режим інформаційних ресурсів як умову правового регулювання інформаційних відносин щодо нього. Він зазначає, що “правові норми в такому разі встановлюють чотири обов’язкові вимоги, без яких інформаційний ресурс не може бути включено до системи правових відносин і отримати повноцінні гарантії в процесі взаємодії суб’єктів з приводу конкретних об’єктів даного ресурсу.

Зміст правового режиму визначають норми, які встановлюють:

- порядок документування інформації;
- право власності на окремі документи й окремі масиви документів, документи і масиви в їх інформаційних системах;
- категорію інформації за доступом до неї;
- порядок правового захисту інформації” [10, с. 202].

Таким чином, режим доступу до інформації розглядається в рамках більш складного правового режиму, що визначає цілий ряд інших аспектів існування інформації в системі правових відносин. Але разом з тим, як справедливо вважає Б. Кормич, саме режим доступу є універсальною характеристикою інформації. Адже режим доступу до інформації не залежить від порядку її документування. Більше того, режимом доступу визначається можливість знаходження інформації у приватній власності і порядок її правового захисту [1, с. 280-281].

Не менш помилковою є висловлена В. Ліпканом та В. Баскаковим точка зору про те, що відкрита інформація не має чітко визначеного правового режиму в силу своєї доступності, відкритості, свободи циркулювання тощо [11, с. 118].

Дійсно, визначити правовий режим інформації іноді доволі складно, оскільки не існує єдиного правового режиму для різних видів інформації. Проте складність цього питання не може бути підставою для заперечення існування правових режимів доступу до будь-яких видів інформації.

Гнучкість правових режимів, можливість різноманітного співставлення правових засобів дозволяє сформулювати найбільш оптимальне співвідношення правових засобів для досягнення поставлених задач і врахування специфіки конкретного виду інформації. Різноманітність конкретних правових режимів інформації знаходить свій вираз у більшій або меншій кількості заборон та зобов’язань, пільг та дозволів в їх різноманітному сполученні. Визначальним критерієм, який дозволяє вірно встановити правовий режим інформації, є баланс інтересів особистості, суспільства та держави в інформаційній сфері.

У тих випадках, коли законодавчим актом правовий режим відносно конкретної інформації не встановлено, уявляється, що в якості загального підходу визначення правового режиму інформації з позиції доступу до неї можна запропонувати презумпцію відкритості інформації. Як наслідок, у разі конфлікту інтересів презумпція відкритості інформації означатиме необхідність доводити правомірність закриття інформації, а не право на доступ до неї.

Всі правові режими інформації нами пропонується поділяти на загальний правовий режим інформації та спеціальні правові режими інформації. В свою чергу, загальний правовий режим інформації складається з:

- права вільно отримувати інформацію;
- права вільно передавати інформацію;
- права вільно поширювати інформацію.

Віднесення інформації до категорії загальнодоступної означає, що будь-яка особа без зазначення і обґрунтування причин і цілей може отримати запитувану інформацію у спосіб, визначений законом.

Чітко виражена загальносвітова тенденція на розширення сфери дії загального режиму інформації не виключає існування спеціальних правових режимів інформації, якими обмежуються доступ до інформації, можливості її використання і поширення, встановлюється особливий порядок зберігання і знищення, припинення дії режиму. Межі дії загального правового режиму інформації і, відповідно, її відкритості і доступності визначаються її змістом, необхідністю охорони відомостей, вільне поширення яких порушує права і законні інтереси особи, суспільства, держави. При цьому обмеження права на інформацію, виражені у встановленому спеціальному правовому режимі інформації, мають бути адекватні і співрозмірні соціально необхідному результату, заради досягнення якого і введений спеціальний режим.

Дія загального правового режиму інформації та спеціальних правових режимів в їх сукупності дозволяє забезпечити баланс публічних інтересів у відкритості інформації та права суб'єктів інформаційних відносин на її збереження в таємниці.

Вважається, що різноманітність суспільних відносин з приводу інформації є причиною існування значної кількості спеціальних правових режимів інформації в українському законодавстві. Але, безумовно, чималу роль у цьому відіграє відсутність єдиного підходу законодавця до встановлення спеціальних правових режимів інформації, використання різних термінів відносно одних і тих самих об'єктів.

Висновки.

Правовий інструментарій, що діє в певному напрямі і забезпечує досягнення поставленої мети у вигляді захисту інформаційних прав особи, суспільства і держави, необхідно об'єднати в однорідні комплекси спеціальних правових режимів інформації, які можна за суб'єктним складом поділити на декілька груп, а саме:

- правовий режим державної таємниці, покликаний забезпечити інтереси безпеки держави і суспільства;
- правовий режим приватності, покликаний забезпечити інтереси безпеки особи;
- правовий режим комерційної таємниці, покликаний забезпечити інтереси підприємницької діяльності.

Впорядкування різних спеціальних правових режимів та вироблення єдиних правил поведіння із приватною інформацією про особу, комерційною та державною таємницями дозволить не просто обмежити доступ до різних видів інформації, а визначатиме єдину систему підходів до регулювання однорідних правовідносин, можливі виключення, їх підстави, порядок введення і припинення дії режиму, терміни його дії.

Використана література

1. Кормич Б.А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи: навч. посібник. Київ: Кондор, 2008. 384 с.
2. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1989. 288 с.
3. Матузов Н.И., Малько А.В. Правовые режимы: вопросы теории и практики. изд. вузов. *Правоведение*. 1996. № 1. С. 16-29.
4. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.

-
5. Бахрах Д.Н., Россинский Б.В., Старилов Ю.Н. Административное право: учеб. для вузов. Изд. 3-е, пересмотр. и доп. Москва: Норма, 2007. 816 с.
  6. Розанов И.С. Административно-правовые режимы по законодательству РФ, их назначение и структура. *Государство и право*. 1996. № 9. С. 84-91.
  7. Бахрах Д.Н. Административное право России: учеб. для вузов. Москва: Норма, 2002. 444 с.
  8. Рушайло В.Б. Административно-правовые режимы: монография. Москва: Щит, 2000. 264 с.
  9. Ківалов С.В., Біла Л.Р. Адміністративне право України: навч.-метод. посіб. Вид. 2-е, перероб. і доп. Одеса: Юрид. літ., 2002. 312 с.
  10. Бахрах Д.Н. Административное право: учебник для вузов. Москва: Издательство ВЕК, 1999. 368с.
  11. Ліпкан В.А., Баскаков В.Б. Адміністративно-правовий режи інформації з обмеженим доступом в Україні: монографія / за заг.ред. В.А. Ліпкана. Київ: ФОП О.С. Ліпкан, 2013. 344 с.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 34.03:346:347.7

СВИНАРЧУК В.М., Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України

КОМЕРЦІЙНА ТАЄМНИЦЯ ЯК ВИД ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧОЇ ПРАКТИКИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу поняття “комерційна таємниця” та особливостям правового регулювання суспільних відносин у даній сфері, а також обґрунтування віднесення даного поняття до інформації з обмеженим доступом (а саме таємної інформації). Автором було надане узагальнене поняття секретної інформації та запропоновано уніфікувати законодавче визначення поняття комерційна таємниця. Сформовано певні пропозиції щодо внесення змін у законодавчому регулюванні інформаційних суспільних відносин в Україні.

Ключові слова: комерційна таємниця, інформація з обмеженим доступом, інформація, таємна інформація, секретна інформація, службова інформація, конфіденційна інформація, державна таємниця, інформація.

Summary. The article deals with the analysis of the “commercial secret” concept and the peculiarities of the regulation of public relations in this field, as well as the justification of the classification of this concept to information with restricted access (namely classified information). The author provided a generalized notion of classified information and proposed to unify the legislative definition of the term “commercial secret”. Some proposals have been made to amend the legislative regulation of information public relations in Ukraine.

Keywords: commerce secret, restricted information, information, classified information, official information, confidential information, state secret, information.

Аннотация. В статье проводится анализ понятия “коммерческая тайна” и особенности правового регулирования данных общественных отношений. Обосновано отнесение этого понятия к информации с ограниченным доступом (конкретно к тайной информации). Предложено обобщенное понятие секретной информации, унифицировать законодательное понятие коммерческой тайны, а также внести изменения в законы регулирующие информационные правоотношения в Украине.

Ключевые слова: коммерческая тайна, информация с ограниченной доступом, информация, Тайная информация, секретная информация, служебная информация, конфиденциальная информация, государственная тайна, информация.

Постановка проблеми. Активний розвиток підприємницької діяльності, створення конкурентних умов для її ефективної реалізації та отримання прибутку суб'єктами господарювання – все це обумовило необхідність визначення певних меж відкритості й поінформованості оточуючих (не лише партнерів, але й конкурентів) про діяльність того чи іншого підприємства. При цьому в законодавця виникла необхідність створити умови для добросовісної конкуренції та ефективної діяльності суб'єктів господарювання, шляхом введення терміну “комерційна таємниця”, його подальшого визначення і правового регулювання суспільних відносин у даній сфері.

Результати аналізу наукових публікацій. Актуальність дослідження проблематики комерційної таємниці підтверджується аналізом низки наукових праць, що стосуються права інтелектуальної власності, господарського права, інформаційного права та інформаційної безпеки, економічних аспектів захисту комерційної таємниці тощо.

Зокрема, прямо чи опосередковано дана проблематика була визначена у працях: В. Брижка, С. Васильчак, О. Довганя, А. Марущака, Т. Кашаніної, І. Колеснікової, Л. Колобова, І. Смольнікової, Г. Раєвського, В. Фурашева, В. Хлевицького, В. Ярочкіна та ін.

Проте для забезпечення умов добросовісної конкуренції та ефективної діяльності суб'єктів господарювання є необхідність у коригуванні визначення терміну “комерційна таємниця”.

Метою статті є удосконалення законодавства щодо забезпечення добросовісної конкуренції суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Поняття “комерційна таємниця” надзвичайно поширене у цивільному законодавстві України, проте дослідивши його сутність можна дійти висновку про міжгалузевий характер даного терміну. Адже ч.1. ст. 36 Господарського Кодексу України (далі – ГК України), визначає: “Відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею” [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 505 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України): “Комерційна таємниця – це інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію” [2]. Тобто вона є інформацією (відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ст. 1 Закону України “Про інформацію”) [3], яка має певні властивості та характерні особливості, які визначають її унікальність і комерційну цінність.

Комерційна таємниця у ЦК України тлумачиться як секретна інформація, тобто інформація з обмеженим доступом, адже доступ до комерційної таємниці належить лише визначеному колу осіб, а її власник вживає усіх заходів для її секретності, окрім того такий же обов'язок законодавець покладає на органи державної влади (ст. 507 ЦК України) [2]. У нормативно-правових актах України існує термін секторна інформація, зокрема він вживається в угодах Кабінету Міністрів України з Урядами іноземних держав [4] і тлумачиться по-різному. На основі системного аналізу вищезазначених угод можна дійти узагальнюючого висновку, що секретна інформація – це відомості та дані незалежно від форми їх матеріального закріплення, зміст яких суворо захищається від несанкціонованого розголосу. Цінність та важливість такої інформації (як і будь-якої іншої) є її зміст, а відтак секретна інформація може бути доступна лише певному чітко визначеному колу осіб, адже її розголошення може завдати значну шкоду суб'єкту суспільних відносин якому належить дана інформація.

Законодавець у ст. 1 Закону України “Про державну таємницю” ототожнює державну таємницю та секретну інформацію [5], внаслідок цього виникає суттєва колізія у трактуванні поняття “комерційна таємниця”, що наведена у ЦК України. У ГК України акцентується увага на тому, що комерційна інформація не тотожна до державної таємниці (а відтак і секретної інформації), в цьому випадку дані поняття відносяться до різних сфер суспільних відносин та мають різні об'єкти правової охорони.

Наведені вище визначення поняття “комерційна таємниця” дають підстави вважати її інформацією з обмеженим доступом. Відповідно до ч.1 ст. 21 Закону України “Про

інформацію”: “Інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація” [3]. Проте важливо визначити, до якого саме виду інформації з обмеженим доступом належить комерційна таємниця. Отже, ч. 2 тієї ж статті розкриває: “Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб’єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом” [3]. Доступ до комерційної таємниці, дійсно, обмежений юридичною особою, також вона визначає і порядок доступу до такої інформації. Але чи це є достатньою підставою для віднесення комерційної таємниці до конфіденційної інформації?

Поняття “таємна інформація” визначене у ч. 1 ст. 8 Закону України “Про доступ до публічної інформації”: “Таємна інформація – інформація, доступ до якої обмежується відповідно до частини другої статті 6 цього Закону, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю” [6]. Перелік видів таємної інформації не обмежується вказаним Законом, але й містить відсылку на інші законодавчі акти.

Варто з’ясувати підстави обмеження доступу до публічної інформації (ч. 2 ст. 6 Закону України “Про доступ до публічної інформації”), що характеризується сукупністю певних вимог, а саме обмеження доступу до цієї інформації здійснюється у виключному порядку: “1) в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров’я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; 2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні” [6]. Сукупність даних умов віднесення інформації до таємної не дає підстави вважати комерційну таємницю її складовою.

Сукупність вищезазначених вимог ч. 2 ст. 6 Закону України “Про доступ до публічної інформації” відноситься і до службової інформації, у поєднанні з певними особливостями передбаченими ч. 1 ст. 9 того ж Закону: “Службова інформація ... міститься в документах суб’єктів владних повноважень, які становлять внутрішньовідомчу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов’язані з розробкою напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень; зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці” [6]. Проведений аналіз дає беззаперечні підстави комерційну таємницю не відносити до службової інформації.

Зважаючи на аналіз спеціального законодавчого акту, можна піддавати сумніву авторські твердження, адже він “...визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб’єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес” [6]. Проте якщо враховувати що в основному законодавчому акті, який регулює інформаційні суспільні відносини (Закон України “Про інформацію”) немає загального порядку обмеження доступу до інформації, то відповідно, варто застосовувати аналогію закону. Також сам Закон

України “Про інформацію” містить відсильну норму до інших законодавчих актів, стосовно інформації з обмеженим доступом.

Звісно, конкретні випадки щодо того чи іншого виду інформації з обмеженим доступом та особливості правових режимів доступу до них мають бути регламентовані спеціальним законодавчими і підзаконними актами. У зв'язку з цим, хотілося б ще раз наголосити на глобальній проблемі інформаційного права – це його систематизація шляхом створення єдиного кодифікованого акту, про що так давно і так часто у своїх працях наголошують В. Брижко, О. Баранов, В. Пилипчук, В. Фурашев, та багато інших науковців. Зокрема створення кодифікованого акту розв'язало б окреслену вище проблему, а також вирішило б багато інших проблем правового регулювання інформаційних правовідносин.

У законодавця немає чіткого розуміння ні сутності, ані правової природи комерційної таємниці, не говорячи вже про порядок і режим доступу до неї. Проте ще у 1993 р. Кабінет Міністрів України у своїй Постанові “Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці” № 611 визначає, що до комерційної таємниці не належать: “установчі документи, документи, що дозволяють займатися підприємницькою чи господарською діяльністю та її окремими видами; інформація за всіма встановленими формами державної звітності; дані, необхідні для перевірки обчислення і сплати податків та інших обов'язкових платежів; відомості про чисельність і склад працюючих, їхню заробітну плату в цілому та за професіями й посадами, а також наявність вільних робочих місць; документи про сплату податків і обов'язкових платежів; інформація про забруднення навколишнього природного середовища, недотримання безпечних умов праці, реалізацію продукції, що завдає шкоди здоров'ю, а також інші порушення законодавства України та розміри заходів при цьому збитків; документи про платоспроможність; відомості про участь посадових осіб підприємства в кооперативах, малих підприємствах, спілках, об'єднаннях та інших організаціях, які займаються підприємницькою діяльністю; відомості, що відповідно до чинного законодавства підлягають оголошенню” [7].

Отже, до висновків, проблема кодифікації має глибокий системний характер, а наявні правові норми потребують перегляду та удосконалення. Дана стаття не вичерпує усієї проблематики вивчення комерційної таємниці, як об'єкту інформаційних правовідносин, а лише окреслює перспективи подальшого вивчення даного питання. Відтак, комерційну таємницю не слід ототожнювати з державною таємницею та секретною інформацією. Поняття комерційної таємниці, наведене у ЦК України потребує перегляду, адже воно дуже складне та відображає його об'єктивний зміст. Доречно було б створити єдине уніфіковане визначення комерційної таємниці, яке вже закріплене у ГК України, але дещо змінивши його.

Комерційна таємниця – це інформація пов'язана з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що має комерційну цінність, а її розголошення може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання. Важливо що комерційна таємниця матиме цінність та захищатиметься законом й іншими нормативних актами, допоки вона матиме: комерційну цінність (це одна із найважливіших умов), доступ третіх осіб до неї буде обмеженим, а власник вживатиме заходів для її охорони.

Висновки.

Аналіз національного законодавства дає підстави вважати комерційну таємницю елементом конфіденційної інформації. Але, на думку автора, це не цілком конструктивно.

Умови про те, що юридична особа може самостійно визначати порядок доступу та його обмеження до такої інформації, не мають достатніх підстав. Логічніше вважати комерційну таємницю складовою частиною таємної інформації.

Окрім того, на законодавчому рівні потрібно встановити загальний порядок обмеження доступу до інформації, шляхом закріплення його у Законі України “Про інформацію”, а також надати у ньому визначення понять “таємна інформація” та “службова інформація”.

Використана література

1. Господарський Кодекс України: Закон України від 16.01.03 р. № 436-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
2. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16.01.03 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
3. Про інформацію: Закон України від 02.10.92 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650: в редакції Закону України від 13.01.11р. № 2938-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 313.
4. Термін “секретна інформація”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/26808> (дата звернення: 29.08.2019).
5. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.94 р. № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>
6. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.11 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
7. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.93 р. № 611. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/how/611-93-п>

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 340:1+347.9

ФУРАШЕВ В.М., кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент,
НТУУ “КПІ ім. Ігоря Сікорського”

СОЛОНЧУК І.В., старший викладач кафедри інформаційного права та права
інтелектуальної власності НТУУ “КПІ ім. Ігоря Сікорського”

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ В СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

***Анотація.** Стаття присвячується проблемним аспектам правової охорони інформаційних правовідносин в цілому та трансформації інформаційних відносин в системі судочинства. Незважаючи на підвищений науковий інтерес до інформаційної сфери, залишається багато питань, які досі не врегульовані на законодавчому рівні та неоднозначно трактуються в наукових працях. Досліджуються різні точки зору щодо поняття інформаційних правовідносин, пропонується авторське розуміння поняття інформаційних правовідносин. Розглядається питання інтеграції інформаційних правовідносин, зокрема значення та завдання інформаційних правовідносин в судочинстві.*

***Ключові слова:** інформація, інформаційні правовідносини, інформаційна концепція права, інформаційні технології, судочинство, правосуддя.*

***Summary.** The article deals with the problematic aspects of the legal protection of information relations in general and the transformation of information relations in the judicial system. There are many issues that are still not regulated at the legislative level and are interpreted ambiguously in scientific works. The article examines different points of view regarding the concept of information relations, author's understanding of the concept of information relation is proposed. The issue of integration of information relations, in particular, the importance and tasks of information relations in legal proceedings, is considered.*

***Keywords:** information, information relations, information concept of law, information technology, judiciary, justice.*

***Аннотация.** Стаття посвящается проблемным аспектам правовой охраны информационных правоотношений в целом, а также трансформации информационных отношений в системе судопроизводства. Несмотря на повышенный научный интерес к информационной сфере, остается много вопросов, которые до сих пор не урегулированы на законодательном уровне и неоднозначно трактуются в научных трудах. Исследуются различные точки зрения относительно понятия информационных правоотношений, предлагается авторское понимание понятия информационных правоотношений. Рассматривается вопрос интеграции информационных правоотношений, в частности значение и задачи информационных правоотношений в судопроизводстве.*

***Ключевые слова:** информация, информационные правоотношения, информационная концепция права, информационные технологии, судопроизводство, правосудие.*

Постановка проблеми. Взаємозв'язок людини та держави базується, в першу чергу, на тому, що переважна більшість соціальних відносин регулюються державою нормами права. У загальному розумінні правовідносини розглядають як юридичний вираз відносин у суспільстві, підставою виникнення яких є економічні, політичні, моральні, духовні, культурні, майнові та інші відносини, що є врегульованими правом [1, с. 337].

Правовідносини називають фундаментальною категорією юриспруденції, детально дослідженою та визначеною. Така позиція, принаймні, була панівною до недавнього часу, а саме до появи розуміння інформаційного права як окремої галузі права.

Характерною особливістю інформаційного права в правовій системі є поєднання правового регулювання, на перший погляд, різноманітних суспільних відносин. Здійснивши аналіз наукових праць та доктрин, можемо констатувати прикрий факт, що при визначенні поняття та видів правовідносин в переважній більшості випадків інформаційні правовідносини не вказуються взагалі, що не відповідає реальному стану речей. З кожним днем в нашому житті правовідносини набувають дедалі більшої присутності. Це пояснюється тим, що змістом інформаційних правовідносин є права та обов'язки учасників щодо інформації. За висловом О.П. Сидоренка інформація фіксує досвід та є основою кожної людської діяльності [2, с. 173].

Результати аналізу наукових публікацій. Категорія “правовідносини” є об'єктом постійної уваги науковців. Протягом останніх років збільшилась кількість досліджень безпосередньо інформаційних правовідносин, а саме їх поняття, суб'єктів, об'єктів, змісту, підстав виникнення, зміни та припинення. Проблеми інформаційного права та інформаційні правовідносини в своїх працях досліджували І.В. Арістова, О.А. Баранов, В.М. Боєр, В.М. Брижко, Г.В. Виноградова, Л.П. Коваленко, В.А. Копилов, О.В. Кохановська, Д.О. Маріц, О.Г. Павельєва, В.Г. Пилипчук, О.П. Сидоренко, Р.В. Тарасенко, В.М. Фурашев та інші. Питання використання в судах сучасних інформаційно-комунікаційних технологій досліджують в свої працях О.В. Бринцев, Н.В. Кушакова-Костицька та інші.

Дослідження інформаційних правовідносин є нагальною потребою сучасності, адже стрімкий якісний розвиток інформаційної сфери змінює традиційний погляд на усталені категорії та поняття. Як зазначає І.В. Арістова, поняття “інформаційні правовідносини” можна віднести до наукових “понять, що розвиваються” [3, с. 107].

Метою статті є визначення особливостей інформаційних правовідносин та перспектив для їх застосування під час організації та здійснення судочинства. Представлена спроба порівняльного аналізу правових положень законодавства України та міжнародних нормативних документів в контексті запровадження інформаційних технологій для покращення організації та здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу. В наукових працях останніх років інформаційні правовідносини виокремлюються як відносини нового типу, поява яких спричинена стрімким розвитком технічного прогресу та сучасних інформаційних технологій. Як зазначається, поява та застосування різних у функціональному призначенні новітніх інформаційно-комп'ютерних та телекомунікаційних технологій стало новим значущим явищем, яке викликає зміни в інформаційній сфері [4, с. 51]. До таких технологій відносять Хмарні технології, технології типу Інтернету речей, які дозволяють зберігати, обчислювати та обробляти значні обсяги даних (так звані “Великі Дані”). Інформаційно-комп'ютерні технології вже давно стали електронно-інформаційним інструментом, який розширює можливості людини в обробці великої кількості даних, у відборі інформації та у можливості прийняття рішень на основі безлічі різних відомостей [4, с. 62].

Сьогодні неможливо уявити життєдіяльність суспільства без досягнень науки та техніки в інформаційній сфері. Інформація є невід'ємним атрибутом нашого існування, вона може бути корисною або ж шкідливою, достатньою або ж неповною, відкритою або ж закритою, першочерговою або ж другорядною тощо. Водночас Закон України “Про інформацію” передбачає наступні види інформації: інформація про фізичну особу, інформація довідково-енциклопедичного характеру, інформація про стан довкілля (або екологічна інформація), інформація про товар (роботу, послугу), науково-технічна інформація, податкова інформація, правова інформація, статистична інформація, соціологічна інформація та інші види інформації [5]. Спілкування, комунікація, по суті, є обміном інформацією. І особливо важливим є належне правове регулювання

інформації в сфері державної діяльності, в тому числі і в судочинстві. Саме тому методологія інформаційних правовідносин потребує детального визначення, тим паче що сьогодні щодо категорій та понять не існує єдиного наукового трактування.

На думку Д.О. Маріц, сьогодні спостерігається значний інтерес науковців до дослідження проблематики інформаційних правовідносин [6, с. 64]. Проте поняття інформаційних правовідносин на сьогодні не є однозначно визначеним.

Можемо констатувати, що проблемою національного правового регулювання інформаційних правовідносин є відсутність їх нормативного визначення. Зокрема, Закон України “Про інформацію” містить лише термін “інформаційні відносини” без визначення його розуміння. Зважаючи, що даний Закон України містить ряд змін та доповнень, останні з яких внесені 25 квітня 2019 р., прикро, що законодавець на сьогодні не визначив дану правову категорію. Така понятійна невизначеність, на нашу думку, спричиняє різнопланові трактування поняття “інформаційні правовідносини”.

Проаналізувавши наукові дослідження даного спрямування, можемо представити узагальнений аналіз поширених підходів до визначення поняття “інформаційні правовідносини”. Було встановлено, що у питанні визначення поняття інформаційних правовідносин, як окремого виду правовідносин, думки вчених розділилися. Зокрема, більшість вчених підтримують концепцію існування інформаційних правовідносин як самостійних правовідносин, інші – навпаки, заперечують цей факт і визначають інформаційні правовідносини не як самостійні, а як частину певних складних правовідносин [7, с. 98]. Вчені звертають увагу на неоднозначність розуміння поняття “інформаційні правовідносини”: присутнє широке розуміння інформаційних правовідносин в межах інформаційної концепції права, яка має тенденцію до поширення та передбачає інформаційну пов’язаність у будь-яких правовідносинах, а також має місце заперечення існування самостійних інформаційних правовідносин [2, с. 174; 6, с. 64; 7, с. 98]. О.В. Кохановська розглядає інформаційні правовідносини саме як частину складних правовідносин та пропонує поняття “інформаційні правовідносини” використовувати, по-перше, як узагальнююче для усієї сфери інформаційних правовідносин, по-друге, як таке, що конкретизує ті інформаційні правовідносини, які не пов’язані з інформацією як з особистим немайновим або майновим благом [8, с. 5]. Г.В. Виноградова визначає інформаційні правовідносини як відносини, врегульовані нормами різних галузей права, що виникають в усіх сферах життя і діяльності особи, суспільства та держави у процесі збирання, зберігання, використання та поширення інформації [9, с. 15].

На думку Л.П. Коваленко, інформаційні правовідносини є відокремленою, однорідною групою суспільних відносин, що виникають під час обігу інформації в інформаційній сфері в результаті здійснення інформаційних процесів у порядку реалізації кожним інформаційних прав і свобод, а також у порядку виконання обов’язків органами виконавчої влади і місцевого самоврядування щодо забезпечення гарантій інформаційних прав і свобод. [7, с. 117]. В.А. Копилов визначає інформаційні правовідносини як врегульовані інформаційно-правовою нормою інформаційні відносини, сторони яких виступають в якості носіїв взаємних прав та обов’язків, встановлених та гарантованих інформаційно-правовою нормою [12, с. 122].

На нашу думку, існування інформаційних правовідносин є беззаперечним фактом. Як слушно зазначає В.Г. Пилипчук, історичний аналіз становлення інформаційного суспільства свідчить про те, що інформаційна сфера існувала від часу виникнення людства та суспільних відносин, однак окремі аспекти дослідження інформаційних відносин розпочалися тільки в 60-роках ХХ століття [11, с. 16]. Саме недостатнє наукове

обґрунтування методології інформаційних правовідносин і викликає неоднозначність наукової думки та нечіткість категоріального апарату. В цьому аспекті Д.О. Маріц висловлює думку, що такий широкий спектр тлумачень поняття інформаційних правовідносин свідчить про тенденцію до штучного “прив’язування” даного поняття до конкретної галузі права, в межах якої здійснюється наукове дослідження окремим науковцем, що є не досить коректним [6, с. 65].

Останніми роками, визначаючи поняття інформаційних правовідносин, багато вчених (зокрема В.М. Боєр, О.Г. Павельєва, Д.О. Маріц, О.П. Сидоренко, Р.В. Тарасенко та інші) підтримують інший, комплексний підхід до розуміння інформаційних правовідносин, який враховує роль інформації в таких відносинах. Так В.М. Боєр і О.Г. Павельєва поділяють інформаційні правовідносини на безпосередньо інформаційні правовідносини та відносно-визначені інформаційні правовідносини. На думку Р.В. Тарасенка безпосередньо інформаційні правовідносини – це відносини, що виникають щодо створення інформації, визначення права власності на неї (з надання права володіння, користування та розпорядження), а також її обігу (передачі іншим суб’єктам, обробки, аналізу, переробки, споживання) та захисту. Такі відносини, зазвичай, мають охоронний характер, спрямовані на попередження дій, які порушують або ж посягають на інформаційні права суб’єктів. Відносно-визначені інформаційні правовідносини – це всі інші правові відносини (цивільні, адміністративні), умовно відокремлені від однорідних, які реалізуються щодо неінформаційних об’єктів, що впливає на обіг певної інформації. У таких відносинах інформація є факультативним (додатковим) об’єктом правовідносин та існує паралельно з основним неінформаційним об’єктом [13, с. 45-46].

На наш погляд, така позиція заслуговує на увагу та є досить цікавою, але виникає наступне питання: що розуміється під поняттям “неінформаційні об’єкти”? Адже будь-який матеріальний об’єкт є носієм (джерелом) інформації. З цієї позиції можемо дійти висновку, що твердження про те, що “інформація є факультативним (додатковим) об’єктом правовідносин та існує паралельно з основним неінформаційним об’єктом” є дискусійним, оскільки не відображає природу існування матеріального та нематеріального світу.

Дотримуючись інформаційної концепції права, яка передбачає регулювання комплексу суспільних відносин, що виникають під час реалізації інформаційних процесів, тобто під час створення, отримання, обробки, накопичення, зберігання, пошуку, розповсюдження та споживання інформації, а також процесів створення і застосування інформаційних систем [12, с. 68], пропонуємо дослідити регулювання інформаційних правовідносин в судочинстві України.

Як вже раніше зазначалося, спостерігається невпинна та стрімка інтеграція інформаційних відносин в інші сфери життєдіяльності суспільства, а наукові категорії, розроблені в межах інформаційного права, дедалі частіше використовуються іншими галузями знань, що свідчить про універсальність інформаційного права та про його вплив у всіх сферах наукових досліджень [14, с. 166]. В цьому аспекті сфера судочинства не є виключенням, а зважаючи на триваючу судову реформу, одним із завдань якої є підвищення якості правосуддя, доцільне використання новітніх інформаційних технологій надало б змогу вирішити питання перевантаження судів справами незначної складності (зокрема малозначними спорами в цивільному судочинстві).

Як відомо, реформування судочинства почалося ще з часу набуття Україною незалежності. Україна як держава суверенна, демократична, правова, соціальна та незалежна прагне забезпечити якісне, законне, справедливе, гуманне, безсторонне

правосуддя відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних нормативних документів, в тому числі міжнародних стандартів правосуддя. 7 – 9 листопада 2011 року в Страсбурзі Консультативною радою європейських суддів (далі – КРЄС) було схвалено Висновок № 14 (2011) “Судочинство та інформаційні технології” (далі – Висновок) [15]. Хочемо нагадати, що першочергово КРЄС було доручено завдання розробити та прийняти Висновок щодо дематеріалізації судової процедури. А вже пізніше даний документ отримав назву “Судочинство та інформаційні технології”, що за рішенням КРЄС більш всебічно та доступно розкриває сутність та завдання цього Висновку. Отже, на міжнародному рівні акцентовано увагу щодо необхідності використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) в судах.

У Висновку йдеться про можливості, які пропонують ІКТ в контексті взаємодії та впливу на судову владу та судочинство. Проаналізувавши вказаний документ, основні положення Висновку можемо представити наступним чином:

- ІКТ повинні слугувати покращенню адміністрування судочинства, полегшувати доступ користувачів до судів та укріплювати гарантії, встановлені статтею 6 Європейської Конвенції з прав людини, а саме: доступ до правосуддя, неупередженість, незалежність судді, справедливість, розумні строки розгляду справи;

- впровадження ІКТ в судах не повинно шкодити авторитету та кадровому забезпеченню судової системи;

- на суддів покладається відповідальність за доступ до швидкого, ефективного врегулювання спорів. ІКТ не повинні обмежувати процесуальні права сторін;

- судді повинні брати участь в оцінці впливу ІКТ, особливо якщо вимагається чи дозволяється застосування електронних засобів в діловодстві та (або) судовому процесі;

- не всі особи мають доступ до ІКТ. Враховуючи сучасну ситуацію, не потрібно нехтувати традиційними засобами доступу до інформації (довідкові стенди та інші форми інформаційної допомоги, що надаються в судах);

- використання ІКТ не повинно обмежити процесуальні права та гарантії тих, хто не має доступу до сучасних технологій; держави мають гарантувати, що їм надають відповідну допомогу в цій сфері;

- використання ІКТ навіть на короткі періоди не повинно уповільнювати роботу суду щодо вирішення спорів та здійснення інших процесуальних дій (мають існувати альтернативні рішення, якщо ІКТ виходять з ладу, виникають технічні несправності тощо);

- ІКТ можуть використовуватися в сфері обміну необхідними відомостями, запитів до іноземних судів, повідомлень держав-членів щодо судових документів, а також для міжнародного дослідження доказів (наприклад, шляхом застосування відео-конференц зв'язку);

- бази даних та інформація, яка міститься в реєстраційних журналах, матеріалах справ, підготовчих документах та проектах, судових рішеннях, статистичних даних стосовно оцінки діяльності суддів та суду в цілому, повинна захищатися на відповідних рівнях безпеки (в межах суду доступ окремих працівників повинен бути обмеженим відповідно до функціональних обов'язків);

- ІКТ можуть бути інструментом покращення спілкування між судами та ЗМІ, надаючи ЗМІ більш легкий доступ до судових рішень, а також до розкладу призначених судових засідань [15].

Принагідно маємо зазначити, що неодноразові зміни у законодавстві в межах постійного реформування судової системи України не мали очікуваного ефекту, оскільки в них не ставився наголос на використання в судах широких можливостей, які

надають новітні інформаційні технології. Як зазначає Н.В. Кушакова-Костицька, розвиток сучасної техногенної цивілізації, зокрема, у формі інформаційного суспільства пропонує інший варіант правосуддя – електронний, тобто на базі інформаційних технологій, що передбачає автоматизацію певних судових процедур та спрощення інформування зацікавлених осіб через Інтернет, засоби мобільного зв'язку тощо [16, с. 104].

Ще з 2013 р. діє Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції та інших установ судової системи (далі – Програми), яка була розроблена Державною Судовою Адміністрацією України та погоджена в рамках Національної програми інформатизації [17, с. 13]. Головною метою Програми визначено вдосконалення інформаційно-телекомунікаційної системи судів, а саме: якісне поліпшення рівня судового захисту прав і свобод громадян та юридичних осіб; підвищення доступності, зростання довіри до органів правосуддя, поліпшення думки населення про суди, їх ролі та соціальної значимості; формування позитивного іміджу судової системи в цілому; підвищення правового рівня інформованості населення, їх ділової активності щодо забезпечення захисту своїх прав, свобод і законних інтересів в судовому порядку [18].

25 вересня 2014 р. на XII позачерговому З'їзді суддів України було затверджено Стратегію розвитку судової системи в Україні на 2015 – 2019 роки (далі – Стратегія) [19]. Стратегія включає чотири напрямки комплексного реформування судової системи України зокрема та сектору юстиції в цілому. Четвертим таким напрямком є “Електронне правосуддя”, що має забезпечувати доступ до правосуддя, використання інноваційних технологій та поліпшення судового процесу. Стратегія визначає комплекс заходів, необхідних для виконання окреслених завдань: модифікація стандартів державних закупівель продуктів та послуг ІКТ; інсталяція та модернізація обладнання та інфраструктури ІКТ (заміна старих робочих станцій новими стандартизованими установками відповідно до життєвого циклу продукту, заміна старих серверів, оновлення активного та пасивного обладнання мереж); розробка програмного забезпечення для збору статистики в процесі управління кадрами, розгляду скарг проти суддів та працівників апарату судів, в межах результатів, визначених для нової системи управління ефективністю; запровадження операційних систем для впровадження загального електронного управління справами та контролю за ними (до їх розгляду вищими інстанціями), розсилки електронних повідомлень, довільного розподілу справ між судьями, аудіо- та відеозапису засідань; внутрішніх баз даних судової практики, ІС для законодавчої бази даних, централізованих та місцевих реєстрів, номенклатури справ тощо [19]. Якщо говорити узагальнено, то Стратегія передбачає технічне оновлення вже існуючих інформаційних технологій в судочинстві (оприлюднення судових рішень, судової статистики, автоматизація документообігу, засоби комунікації, аналітики, статистики тощо).

Станом на сьогодні запровадження використання інформаційних технологій з метою покращення ефективності, прозорості, відкритості, справедливості та доступу до правосуддя здійснюється на законодавчому рівні, але залишається низка нагальних не вирішених питань. Великі надії покладаються на запровадження у всіх судах України, Вищій раді правосуддя, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Державній судовій адміністрації України, їх органах та підрозділах Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС), яка буде забезпечувати виконання чітких завдань, а саме: визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи у порядку, визначеному процесуальним законом; визначення персонального складу

присяжних у разі розгляду справи за їх участю, якщо інше не встановлено законом; ведення електронного діловодства, в тому числі рух електронних документів у межах відповідних органів та установ та між ними, реєстрацію вхідних і вихідних документів та етапів їх руху; централізоване зберігання процесуальних та інших документів та інформації в єдиній базі даних; захищене зберігання, автоматизовану аналітичну і статистичну обробку інформації; збереження справ та інших документів в електронному архіві; обмін документами та інформацією (надсилання та отримання документів та інформації, спільна робота з документами) в електронній формі між судами, іншими органами системи правосуддя, учасниками судового процесу, а також проведення відеоконференції в режимі реального часу; автоматизацію роботи судів, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Державної судової адміністрації України, їх органів та підрозділів; формування і ведення суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді) в електронній формі; віддалений доступ користувачів цієї системи до будь-якої інформації, що в ній зберігається, в електронній формі відповідно до диференційованих прав доступу; аудіо- та відеофіксацію судових засідань, засідань Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя, її органів, їх транслявання в мережі Інтернет у порядку, визначеному законом; ведення Єдиного державного реєстру судових рішень; функціонування офіційного веб-порталу судової влади України; функціонування єдиного контакт-центру для управління запитами, іншими зверненнями; можливість автоматизованої взаємодії цієї системи з іншими автоматизованими, інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами органів та установ системи правосуддя, органів правопорядку, Міністерства юстиції України та підпорядкованих йому органів та установ; можливість учасникам справи, які мають намір взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, завчасно перевіряти в тестовому режимі зв'язок із судом та інші функції, передбачені Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему [20]. Але наразі існує лише проект Положення, який, за повідомленням Державної судової адміністрації України, перебуває на останньому етапі опрацювання.

1 грудня 2018 року Державна судова адміністрація України оголосила про створення та функціонування ЄСІТС, яка з 1 січня 2019 р. працює в тестовому режимі. 1 березня 2019 року розпочалася дослідна експлуатація ЄСІТС у складі таких підсистем (модулів): єдиний контакт-центр судової влади України; єдина підсистема управління фінансово-господарськими процесами; офіційна електронна адреса (електронний кабінет); офіційний веб-портал “Судова влада України”; єдиний державний реєстр судових рішень; підсистема “Електронний суд”; модуль “Автоматизований розподіл”; модуль “Судова статистика” [21].

З огляду на вищезазначене можна констатувати, що стрімкий розвиток інформаційних правовідносин в судочинстві є передбачуваним та об’єктивним. Завданням держави на даному етапі є створення всіх необхідних умов (фінансування, організація, освіта тощо) для того, щоб, за висловом Н.В. Кушакової-Костицької, електронні новації замінили паперову рутину і суттєво полегшили звернення громадян до суду, з одного боку, та зробили діяльність вітчизняних судів менш корумпованою і більш ефективною – з другого [16, с. 108]. А тому вирішення методологічних недоліків та прогалин в правовому регулюванні є першочерговим завданням в ході ефективного реформування судочинства в Україні.

Висновки.

На основі аналізу наукових досліджень, положень нормативно-правових актів, можемо виокремити ряд проблемних аспектів у визначенні поняття “інформаційні

правовідносини”. Пов’язуємо це з тим фактом, що інформаційні правовідносини як правова категорія є недостатньо вивченими, адже дослідження розпочалися порівняно нещодавно.

По-перше, є негативним той факт, що до сьогодні в Україні на законодавчому рівні не існує визначення поняття “інформаційні правовідносини”. На наш погляд, це можна пояснити тим, що на даному етапі розвитку суспільних відносин поки ще юристи-науковці та юристи-практики, органи державного управління та політики, незважаючи на реальні результати науково-технічного прогресу в інформаційній сфері, різку зміну ролі і місця інформації та засобів інформатизації в системі забезпечення життєдіяльності людини, суспільства, держави та світу в цілому, досі ще перебувають у “полоні” традиційного розуміння системи права, у якій не було і на даний час поки офіційно “не присутня” у практиці така галузь права, як інформаційне право.

Саме цим можемо також пояснити “блокування” протягом всього часу існування незалежної України всіх зусиль досить багатьох представників правової науки, окремих народних депутатів Верховної Ради України та ін. з упорядкування законодавчого забезпечення діяльності в інформаційній сфері, в тому числі й щодо упорядкування відповідного термінологічного апарату.

Саме цим також можемо пояснити відсутність навіть згадки про “існування” інформаційних правовідносин в системі судоустрою України та, відповідно, належної та комплексної правової охорони та захисту прав, свобод та обов’язків людини, суспільства та держави в інформаційній сфері.

У представленому науковому дослідженні окреслені наслідки такої прогалини в правовому регулюванні, які, в загальному вигляді, можна представити як суб’єктивне тлумачення поняття інформаційних правовідносин в залежності від галузевої приналежності дослідника, що є неприпустимим.

З огляду на встановлене вище, можемо, не претендуючи на однозначність, запропонувати розуміння інформаційних правовідносин як окремого самостійного виду суспільних відносин, які врегульовані нормами інформаційного права та визначають права та обов’язки учасників в інформаційній сфері. У широкому розумінні можемо запропонувати таке авторське визначення: *інформаційні правовідносини – суспільні відносини, що виникають під час поводження з інформацією на всіх стадіях її життєвого циклу/обігу (створення, обробка, збереження, поширення, забезпечення її захисту та знищення), які врегульовані нормами інформаційного права з визначенням прав і обов’язків суб’єктів цих процесів.*

На наше переконання, необхідно зауважити, що можуть виникати ситуації, коли постає необхідність галузевого регулювання окремих суспільних відносин у питаннях поводження з інформацією, не врегульованих нормами інформаційного права. У таких випадках питання вирішується шляхом галузевого організаційно-адміністративного нормативно-правового регулювання (з реєстрацією Міністерством юстиції України).

По-друге, враховуючи широкий спектр можливостей, які надають користувачам новітні інформаційні технології, зокрема щодо швидкості та обсягів обробки даних, на нашу думку, впровадження будь-яких прогресивних реформ без застосування можливостей досягнень технічного прогресу є заздалегідь безрезультатною справою.

Згідно з міжнародними стандартами правосуддя, судочинство не повинно сприйматися користувачами як суто технічний процес, без його фундаментальної функції. Отже, здійснення правосуддя не може стати повністю автоматизованим без участі людського фактору. Судочинство має містити людський фактор, оскільки мова йде про реальних людей та про вирішення їхніх спорів, адже в оцінці поведінки сторін

та їх свідків в судовому засіданні найвагоміше значення має людський фактор, що і становить складову роботи судді [15].

Значення інформації в судочинстві важко переоцінити, але така інформація має бути повною, достовірною та своєчасною. ІКТ полегшують доступ до правосуддя, здатні покращувати розгляд справ, а отже – підвищити рівень судочинства, сприяють в наданні інформації суддям, адвокатам, іншим заінтересованим особам в системі правосуддя, громадськості та ЗМІ. За Висновком КРЄС ІКТ повинні бути адаптованими до потреб суддів та інших користувачів системи, а також їх використання не повинно порушувати гарантії та процесуальні права учасників судочинства, принцип неупередженості при розгляді справи [15]. Тому підхід до вирішення проблем, зазначених в цій статті, має бути комплексним, адже слід враховувати як правові положення, так і технічні аспекти функціонування ІКТ.

Використана література

1. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 583 с.
2. Сидоренко О. Інформаційні ресурси як об'єкт інформаційних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 173-182.
3. Арістова І.В. Становлення науки “інформаційне право”: питання методології (частина друга). *Публічне право*. 2016. № 3. С. 102-110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_3_16 (дата звернення: 25.07.2019).
4. Брижко В.М., Фурашев В.М. Конвергенція новітніх технологій: стан і перспективи змін у інформаційних відносинах. *Інформація і право*. № 1(20)/2017. С. 51-67.
5. Про інформацію: Закон України від 2.10.92 р. № 2657-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
6. Маріц Д. Поняття та зміст інформаційних правовідносин. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 5. С. 64-67.
7. Коваленко Л.П. Теоретичні проблеми інформаційного права України. Харків: Право, 2012. 247 с.
8. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ: Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2006. 34 с.
9. Виноградова Г.В. Правове регулювання інформаційних відносин в Україні: навчальний посібник. Київ: Юстініан, 2006. 171 с.
10. Коваленко Л.П. Інформаційне право України: проблеми становлення та розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. 37 с.
11. Пилипчук В. Системні проблеми розвитку правової науки в інформаційній сфері. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 16-27.
12. Копилов В.А. Информационное право: учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Юрист, 2002. 512 с.
13. Тарасенко Р.В. Інформаційне право: навчально-методичний посібник. Луганськ: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 512 с.
14. Солончук І.В. Інформаційні правовідносини в контексті цивільного судочинства. *Інформація і право*. №1(24)/2018. С. 164-173.
15. Судочинство та інформаційні технології: Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів, прийнятий КРЄС на 12-ому пленарному засіданні (Страсбург, 7 – 9 листопада 2011 року) / Міжнародний стандарт судочинства. URL: <http://court.gov.ua/inshe/mss> (дата звернення: 26.07.2019).

16. Кушакова-Костицька Н.В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С.103-109.

17. Бринцев О.В. “Електронний суд” в Україні. Досвід та перспективи: монографія. Харків: Право, 2016. 72 с.

18. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції та інших установ судової системи. – (Державна Судова Адміністрація України). URL: <http://court.gov.ua/userfiles/concept.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

19. Про Стратегію розвитку судової влади України на 2015 – 2019 роки: Рішення XII позачергового З’їзду суддів України від 25 вересня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0011415-14> (дата звернення: 27.07.2019).

20. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України...: Закон України від 3.10.17 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 48. Ст. 436.

21. ДСА України оголосила про створення та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. *Судова влада України*. URL: <https://court.gov.ua/press/general/611254/> (дата звернення: 27.07.2019).

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 347.78 (061.1+477)

КАПЦА Ю.М., кандидат юридичних наук, директор Центру досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій НАН України

ДИРЕКТИВА 2019/790/ЄС ПРО АВТОРСЬКЕ ПРАВО В ЄДИНОМУ ЦИФРОВОМУ РИНКУ ТА ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

***Анотація.** В статті досліджуються положення Директиви 2019/790/ЄС про авторське право в єдиному цифровому ринку та питання адаптації законодавства України. Зазначається істотність положень Директиви для розвитку національного законодавства щодо виплати справедливої винагороди авторам та виконавцям за використання творів та виконань.*

***Ключові слова:** авторське право, суміжні права, право ЄС, цифровий ринок, захист прав інтелектуальної власності.*

***Summary.** The article explores the provisions of the Directive (EU) 2019/790 on copyright and related rights in the Digital Single Market and the question of the adaptation of Ukrainian legislation to its provisions. It highlights importance of the Directive provisions for the development of national law on fair compensation to authors and performers for the use of works and performances.*

***Keywords:** copyright, related rights, EU law, digital market, protection of intellectual property rights.*

***Аннотация.** В статье исследуются положения Директивы 2019/790/ЕС об авторском праве в едином цифровом рынке и вопросы адаптации законодательства Украины. Отмечается существенность положений Директивы для развития национального законодательства о выплате справедливой вознаграждения авторам и исполнителям за использование произведений и исполнений.*

***Ключевые слова:** авторское право, смежные права, право ЕС, цифровой рынок, защита прав интеллектуальной собственности.*

Постановка проблеми. Ухвалення 17 квітня 2019 р. Директиви 2019/790/ЄС про авторське право в єдиному цифровому ринку, та яка доповнює Директиви 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС [1], стало одним з заходів Європейської Комісії з запровадження сучасного законодавства з авторського права і суміжних прав в умовах цифрового ринку (Директива набула чинності 7 червня 2019 р.). Актуальним є розгляд положень Директиви з врахуванням розвитку цифрової економіки в Україні та реалізації Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018 – 2020 роки [2], а також обговорення проблематики наближення законодавства України до її положень.

Прийняття Директиви набуло широкого резонансу через політизований процес підготовки з демонстраціями в ряді держав-членів ЄС, кампаніями в мережі Інтернет щодо обмежень свободи висловлювань та розповсюдження інформації. Характерним є прийняття певних положень Директиви політичним консенсусом провідних держав-членів ЄС (права видавців та захисту прав інтелектуальної власності у мережі Інтернет, ст. 15 – 17).

Результати аналізу наукових публікацій. Значна кількість публікацій під час підготовки та прийняття Директиви, зокрема Giuseppe Colangelo, Lilian Edwards, Martin Kretschmer, Julia Reda, Tommaso Tani, Valerio Torti та інших фахівців, було присвячено вказаним проблемним статтям щодо прав видавців та захисту прав інтелектуальної власності [3; 7; 10; 11]. Проте, спеціально не розглядалися питання: в якій мірі положення

Директиви можуть безпосередньо застосовуватися державами-членами ЄС, або мають бути конкретизовані на національному рівні. Чи призведе це до дисгармонізації національного законодавства; якою мірою положення Директиви можуть використовуватися третіми країнами, у тому числі Україною, що взяли на себе зобов'язання з наближення національного законодавства до законодавства ЄС. Чи є доцільним очікування винайдення відповідних механізмів її реалізації та інтерпретації державами-членами ЄС та Судом ЄС.

Метою статті є встановлення нових положень Директиви 2019/790/ЄС про авторське право в єдиному цифровому ринку, визначення недоліків регулювання та напрямів адаптації законодавства України відповідно до положень Директиви.

Виклад основного матеріалу.

1. Виплата справедливої винагороди авторам та виконавцям за використання творів та виконань.

Ст. 18 Директиви визначає, що автори та виконавці, які надали ліцензію або передали виключні права для використання своїх творів та інших об'єктів (виконань, фонограм) мають отримувати належну та пропорційну винагороду (“appropriate and proportionate remuneration”). При цьому, *держави-члени мають забезпечити*, щоб вказані особи *регулярно* та не менше одного разу на рік *отримували* точну, вичерпну, актуалізовану *інформацію про використання творів та виконань* від сторін, яким вони надали ліцензію або уклали договір про передання прав, або від правонаступників таких сторін, субліцензіатів, зокрема, *що стосується способів використання, всіх отриманих доходів та відповідної винагороди* (“all revenues generated and remuneration due” (ст. 19).

При необхідності отримання додаткової інформації – сторона, з якою автором чи виконавцем було укладено договір, має повідомити інформацію про осіб, яким були надані субліцензії на використання творів та інших об'єктів.

Ст. 20 визначає *обов'язок держав-членів забезпечити* право авторів та виконавців, їх представників *вимагати від сторони*, з якою було укладено договір, або від правонаступників такої сторони *додаткової, належної та справедливої винагороди, якщо спочатку узгоджена винагорода виявляється непропорційно низькою* порівняно з усіма наступними відповідними доходами, отриманими від використання творів та виконань.

Національним законодавством має бути передбачено можливість застосування механізму альтернативного вирішення спорів щодо виплати додаткової винагороди (ст. 21).

Слід вказати, що положення Директиви не залишають у осіб, яким було передано право використання творів та виконань, можливостей уникнути виплати винагороди. Так, ст. 22 передбачено право відкликання раніше укладеного договору автором, виконавцем або скасування певних його положень, якщо використання творів та виконань відсутнє. Також національним законодавством може бути передбачено відкликання договору з врахуванням особливостей, якщо об'єкт створено багатьма авторами (виконавцями). В цьому випадку може бути встановлено можливість вибору для авторів (виконавців) замість відкликання договору – заміна умов договору на надання невиключної ліцензії на використання.

При цьому, вищенаведені положення (ст. 19 – 21 Директиви) *не можуть бути змінені будь-якою угодою з автором (виконавцем)*: виключення щодо застосування зазначених положень визначено лише щодо комп'ютерних програм (ст. 23).

Прийняття наведених положень, з нашої точки зору, має історичне ключове значення. Первісна ідея Бернської конвенції – “Держави Союзу, натхнені однаковою бажанням охороняти настільки ефективно й однаково, наскільки це можливо, права авторів їх літературні і художні твори...” [4] у 20-му столітті перетворилася на

використання інституту авторського права перш за все як інструменту забезпечення інтересів не авторів, а медіа та видавничої індустрії з традиційним місцем автора, виконавця як слабкої сторони у договірних відносинах, та отриманням ними незрівнянно меншої частки винагороди, ніж доходи бізнес-індустрії від використання їх творів та виконань.

Стосовно України, вважаємо, що імплементація норм Директиви є особливо важливою, оскільки може суттєво розширити фінансову прозорість використання творів, виконань, а також виплату авторам, виконавцям належної винагороди.

2. Використання творів, що знаходяться поза комерційним обігом.

Здійснення масового оцифрування та надання широкого доступу до європейської культурної спадщини, винайдення для цього адекватних правових рішень набуло в ЄС у 2000 – 2010 рр. важливого політичного виміру, пов'язаного з цілями збереження європейської ідентичності та проблемою домінування США в інформаційному просторі.

Основним бар'єром до оцифрування творів стала застаріла в умовах сучасного інформаційного суспільства концепція авторського права, що дозволяє використання творів лише за згодою авторів та їх правонаступників та практика постійного продовження терміну охорони авторського права. В той же час основним важелем збільшення строків охорони як для об'єктів авторського права, так і для виконань (Директива 2011/77/ЄС) було намагання продовжити отримання доходів від використання таких об'єктів. Однак, з врахуванням незначної частки творів, у тому числі аудіовізуальних, а також фонограм, які можливо комерційно реалізовувати через 10 – 50 років після їх створення, вказане заборонило оцифрування та розповсюдження лівової частки творів. Так, кількість сирітських творів лише у Британській бібліотеці складає 40 % всієї колекції та становить 140 млн. творів [5].

На цей час як в США, так і в ЄС з переходом суспільства в цілому до використання інформації, розміщеної у мережі Інтернет, оцифрування творів та створення сприятливих інтерфейсів доступу до них є важливою складовою розвитку суспільства, а також засобом політичного, культурного та бізнесового впливу на спільноту.

У повідомленнях Європейської Комісії 2010 – 2015 рр. та пізніше прийнятих директивах визначалася необхідність вирішення трьох завдань, що уможливають оцифрування творів:

– запровадження механізму оцифрування та надання доступу до сирітських творів (Директива 2012/28/ЄС);

– запровадження механізму оцифрування та доступу до творів, що є поза комерційним обігом (Директива 2019/790/ЄС);

– вирішення питань стосовно правового режиму використання цифрових копій творів, які перейшли до суспільного надбання.

Однак, практика реалізації Директиви 2012/28/ЄС про деякі дозволені використання сирітських творів засвідчила, що її прийняття не змогло вирішити проблеми швидкого та масового оцифрування сирітських творів та доступу до них публіки. За 7 років з часу прийняття Директиви, державами-членами ЄС було здійснено належні пошуки та надано доступ всього до 5917 сирітських творів та 6939 наведених у таких творах інших творів, що складає, якщо порівнювати з кількістю потенційних сирітських творів у Британській бібліотеці, лише 0.01 % від зазначеної кількості.

Відсутність широкого застосування механізму надання твору статусу сирітського пояснюється неспівмірними з кількістю таких творів витратами людських та часових ресурсів, що потрібні для проведення належного пошуку авторів творів чи їх

правонаступників. Вказане свідчить про доцільність використання зазначеного механізму для окремих особливо важливих творів, проте не в цілях масового оцифрування.

Інший підхід реалізовано Директивою, що розглядається, для доступу до творів, що знаходяться поза комерційним обігом. Якщо метою при визнанні статусу “сирітського” було довести неможливість знайти автора такого твору або його правонаступника, у другому випадку, мета – знайти авторів творів, інших об’єктів та їх правонаступників не ставиться. Навпаки, запропоновано механізм:

– публікації відомостей щодо надання певним творам та іншим об’єктам статусу об’єкту позакомерційного обігу, з можливістю суб’єктам права при їх зацікавленості протягом певного часу повідомити про незгоду щодо надання доступу до таких творів;

– отримання публічно доступними бібліотеками, архівами, музеями, установами, що зберігають аудіозаписи та фільми, від організацій колективного управління (які мають спеціальний, визначений Директивою статус здійснювати діяльність з управління правами відносно таких творів та інших об’єктів) невиключних дозволів на відтворення, розповсюдження, публічне сповіщення, надання доступу для загального відома публіки таких творів та інших об’єктів. Або, якщо у відповідній державі-члені такі організації відсутні, – надання можливості використання творів, що є поза комерційним обігом через передбачення винятків з охорони авторського права;

– можливості заперечення суб’єктами авторського права використання творів після надання до них доступу.

Як ми бачимо, другий підхід є пошуком механізму, що сприяв би ефективному оцифруванню та доступу спільноти до творів.

З врахуванням наведеного, доцільним, на наш погляд, є визначити в Україні оптимальні шляхи механізму оцифрування та надання доступу до першої та другої групи творів та розповсюдження порядку, передбаченого для творів позакомерційного обігу також й на потенційні сирітські твори, з можливістю використання таких творів з некомерційною метою.

В той же час, якщо передбачається використання творів з комерційною метою як сирітських, так і творів позакомерційного обігу, доцільним є, на наш погляд, проведення належного пошуку авторів та їх правонаступників та, при їх незнайденні, запровадження підходу Великої Британії з резервуванням доходів від комерційного використання сирітських творів та їх виплатою суб’єктам права, за умови їх звернення протягом певного терміну [6].

3. Нові права видавців.

Положення щодо нових прав видавців та захисту авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет були в центрі загальноєвропейських дискусій та предметом політичних домовленостей (у прийнятій Директиві – ст. 15 та 17). У публікаціях представників академічних кіл, фахівців звертається увагу на невідповідність ведення нових прав видавців Бернській конвенції; відсутність механізмів реалізації положень ст. 15 та 17; вказується, що наслідки прийняття є непередбачуваними, запропоновані заходи є непропорційними та в цілому не становлять системних заходів щодо захисту авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет [7].

Ідея введення нових прав видавців пов’язана з розвитком сервісів пошукових систем, Інтернет-агентств, які узагальнюють новини та іншу інформацію, опубліковану в он-лайн газетах та журналах, та під різними добірками надають гіпер-посилання до оригінальних текстів таких новин, також наводять інколи перші одне-два речення або анотації відповідного тексту. З точки зору видавців, такі дії призводять до отримання

сервісами доходів від розміщення реклами тощо, тому видавці мають отримувати компенсацію за таке використання.

Слід зазначити, що вираз “нові права видавців”, що застосовується у Пропозиції до Директиви [8], з нашої точки зору, є умовним та “новим” лише відносно зазначених у статтях 2, 3(2) Директиви 2001/29/ЄС суб’єктів, яким належать майнові авторські права. Законодавством з авторського права держав-членів ЄС, як і законодавством України та інших країн видавці періодичних видань звичайно наділені виключними правами *використання таких видань у цілому*, за умови дотримання прав авторів кожного з творів, включеного до такого видання. Щодо окремих статей, право видавця з використання твору, у тому числі надання твору до загального відома публіки, а також щодо дозволу чи заборони використання твору іншими особами, виникають на підставі угод з авторами. Тобто говорити про виникнення майнових прав видавця на використання статті, якщо автором відповідні права не були передані видавцю, є неможливим.

При прийнятті Директиви, широко обговорювалися судові прецеденти в державах-членах ЄС, що стосувалися спроб отримати компенсацію від компанії Google за використання інформації з періодичних видань для сервісу новин Google.

Так, результатом позову у 2006 р. у *Бельгії* стосовно наведення Google анотацій статей разом з зазначенням гіпер-посилань на оригінали статей низки бельгійських видань, стало їх видалення Google з пошукової системи та, як наслідок, – істотне зменшення звернень до сайтів видавців. В результаті, видавці звернулися до Google щодо відновлення індексації їх видань у пошуковій системі, припинення судового розгляду та укладення угоди, що не передбачає сплат з боку Google та, навпаки, запроваджує спільні заходи компанії та видавців з *навчання видавців способам отримувати гроші за використання своїх видань онлайн, у тому числі з використанням сервісів Google* [9].

У *ФРН* у 2013 р. було прийнято закон *Leistungsschutzrecht für Presseverleger*, за яким агрегатори новин та пошукові системи мали сплачувати винагороду за право використання частин текстів німецьких видавців. Разом з тим, дозволялося цитування невеликих витягів тексту. Проте, закон не встановлював обсяг таких витягів. Визначення допустимих фрагментів тексту для використання було надано Арбітражною палатою з авторського права Офісу з патентів та торгових марок ФРН при розгляді суперечки між Google та VG Media, яка представляла німецьких видавців.

Допустимий фрагмент було визначено як використання 7 слів тексту. Використання обсягу, що перевищує вказану кількість слів, мало здійснюватися за дозволом видавця. Фахівцями зазначається, що навіть назва статті не завжди може задовільнити таку вимогу. Результатом стало видалення німецьких видань з пошукової системи та встановлення можливості видавцям повернутися до індексації у пошуковій системі лише при сплаті Google компенсації. Вказана суперечка закінчилась тим, що VG Media вирішила надати вільні ліцензії з використання своїх статей внаслідок падіння на 40 % звернень до сайтів цих видань.

В *Іспанії* у 2014 р. законом, крім зобов’язань агрегаторів послуг сплачувати винагороду видавцям, було встановлено неможливість застосування видавцями ліцензій відкритого доступу, навіть за ініціативою видавців. Результатом стало закриття сервісу Google в Іспанії, що, за результатами дослідження 2015 р. Асоціації видавців періодичних видань, призвело до втрат видавців, особливо малих, у розмірі 10 млн. дол. в рік [10].

Вказані приклади не були взяті до уваги при підготовці проекту Директиви. Первісний її варіант передбачив права видавців дозволяти або забороняти будь-яке

використання видань преси¹ у цифровій формі будь-якими суб'єктами, необхідність сплати коштів за використання, а також термін охорони прав видавців з використання видань у цифровому вигляді 20 років. При остаточному прийнятті, проект набув змін з:

– обмеженням прав видавців дозволяти або забороняти використання прес-видань, а також надавати доступ до загального відома творів згідно ст. 2, 3(2) Директиви 2001/29/ЄС *лише стосовно провайдерів послуг інформаційного суспільства*.

– зменшенням терміну охорони майнових прав *до 2 років*;

– введенням положень, що вказані права не застосовуються до гіперпосилань та стосовно використання окремих слів або *дуже коротких уривків видань*. Також, такі права не поширюються на приватне чи некомерційне використання видань окремими користувачами (ст. 15 – 16).

Прийняття положень Директиви у зазначеному формулюванні з врахуванням наведеної судової практики, на жаль, з врахуванням коментарів європейських фахівців, виглядає певним правовим авантюризмом. Відсутність точного визначення, що розуміється під “окремими словами” або “дуже короткими уривками” може призвести тепер вже не на рівні ФРН, а у всіх державах-членах до різної судової практики стосовно визначення вказаних понять, запитів до Суду ЄС щодо тлумачення положень Директиви та є, на жаль, прикладом використання Директиви, як інструменту політики, проте, не як інструменту прозорого та збалансованого врегулювання правовідносин.

Так, основним, на наш погляд, має стати інтерпретація положень Директиви Судом ЄС, що може призвести, власне, до наступних варіантів:

– допустима певна кількість слів, визначена Судом (або назва статті та певна кількість слів) *буде достатньою* для використання пошуковими системами *на безоплатній основі*, або

– кількість слів *буде обмежено таким чином, що навіть назву статті не буде можливим навести повністю*.

В цьому випадку, події можуть розгортатися неочікувано, з врахуванням наведених судових прецедентів, та з можливістю фінансових втрат видавців замість отримання додаткових доходів.

Також у коментарях до Директиви вказується, що положення стосовно прав видавців суперечать ст. 10 Бернської конвенції, що передбачає: “(1) Дозволяється використання цитат із твору, який правомірно зроблено доступним для загального відома, за умови дотримання добрих звичаїв і в обсязі, виправданому поставленою метою, включаючи цитування статей із газет і журналів у формі оглядів преси”. Також, що положення Директиви ЄС можуть бути визнані неправомірними Світовою організацією торгівлі в рамках процедури вирішення спорів [11].

З врахуванням наведеного, імплементація у законодавство України норм Директиви щодо прав видавців була б передчасною. Доцільно очікувати вироблення в державах-членах ЄС механізмів застосування вказаних положень, а також практики національних

---

¹ “Видання преси” – збірник, що складається переважно з літературних творів публіцистичного характеру, але яка також може включати інші твори чи іншу тематику, і який:

(а) є окремим примірником періодичного або регулярно оновлюваного видання під одною назвою, наприклад, газета або журнал загальної або спеціальної тематики;

(б) має на меті надати широкій громадськості інформацію, що стосується новин чи інших тем;

(с) публікується в будь-яких засобах масової інформації за ініціативою, редакційною відповідальністю контролем постачальника послуг (service provider).

Періодичні видання, які публікуються для наукових або академічних цілей, наприклад, наукові журнали, не є публікаціями преси в цілях цієї Директиви (ст. 2).

судів, Суду ЄС. Не виключаємо також можливості перегляду положень статей 15, 16 за наслідками підготовки звіту Комісії з застосування Директиви, що передбачається після 7 червня 2026 р.

4. Провайдери он-лайн послуг та захист авторського права.

Іншим питанням, що набуло найбільшої гостроти при прийнятті Директиви, стало визначення підходів до захисту авторського права у мережі Інтернет.

Зобов'язання з вирішення цього питання Європейська Комісія взяла на себе ще у 2010 р., коли у Звіті із застосування Директиви 2004/48/ЄС щодо забезпечення реалізації прав інтелектуальної власності, було визначено неспроможність ефективного застосування Директиви для захисту прав у цифровому середовищі [12].

Проте, якщо в напрямку розширення легальних можливостей використання контенту Європейською Комісією були запроваджені як політичні заходи, так і прийнято низку директив [13], то вироблення ефективних механізмів захисту прав в мережі Інтернет фактично не знайшло відображення у пропозиціях Комісії або загальноєвропейських обговорень з користувачами, суб'єктами прав.

До того ж, спроби окремих держав-членів побудувати механізм захисту прав у мережі Інтернет виявилися складними у застосуванні, коштовними та, за оцінками фахівців, не стали ефективним інструментом захисту прав (Велика Британія – Закон “Про цифрову економіку” 2010 р.; Франція – Закон “Щодо створення урядової агенції зі сприяння поширенню та захисту творчих робіт в Інтернет” 2009 р.) [14].

Бланкетно механізм “notice and takedown” було передбачено у Директиві ЄС з електронної комерції 2000/31/ЄС, однак механізм його застосування не набув розвитку на рівні ЄС, а також національного законодавства. Таким чином, до прийняття Директиви Європейська Комісія підійшла з відсутністю напрацьованої національної практики держав-членів, яку можливо було б запровадити на рівні ЄС, та відсутністю обговорення механізмів, запропонованих у проекті Директиви.

Положення короткої за змістом статті 13 проекту Директиви викликало шквал обурення, звинувачень на адресу Комісії перешкоджання свободі слова і поширенню інформації, Інтернет-цензури, з кампаніями проти прийняття Директиви у пресі, демонстраціями в низці країн ЄС.

У проекті Директиви містився новий для держав-членів механізм з введенням зобов'язань провайдерів Інтернет-послуг, а саме:

- мати технологію розпізнавання контенту для аналізу об'єктів, що завантажуються користувачами;
- укласти з суб'єктами авторського права і суміжних прав угоди щодо забезпечення захисту їх прав;
- здійснювати разом з суб'єктами права заходи для забезпечення зазначених угод.

В багатьох коментарях зазначалося, що зазначений підхід не може бути застосовано, оскільки формальний аналіз контенту призведе до виключення можливості застосування випадків вільного використання, зокрема, цитування; неможливості використання об'єктів авторського права, наприклад, фотографій, створених іншими особами, для власного використання; використання пародій, можливість чого було передбачено законодавством багатьох європейських країн тощо [3]. Крім того, вказані положення отримали назву “Вбивця стартапів” (“Startup killer”). З урахуванням високої вартості технологій розпізнавання контенту, вважається, що такі системи зможуть дозволити собі лише великі компанії, розташовані у США, таким чином надаючи саме їм виключні можливості зі зберігання та розповсюдження контенту населення держав-членів ЄС, що призведе до стагнації розвитку

ринку Інтернет-послуг в ЄС. Відомою є заява провідних академічних фахівців держав-членів ЄС, що положення ст. 13 перешкоджають цифровим інноваціям [15].

Слід зазначити, що механізм “notice and takedown” Директиви 2000/31/ЄС розрізняв відповідальність провайдерів та суб’єктів авторського права і суміжних прав: останні мали повідомити провайдера про виявлені порушення прав, а провайдер був зобов’язаний здійснити заходи з обмеження доступу або вилучення контенту (ст. 13, 14). Положення проекту Директиви передбачали зміну зазначеного принципу з введенням зобов’язань провайдерів здійснювати моніторинг контенту та його фільтрування за допомогою технічних засобів.

При обговоренні положень ст. 13 у Європейському Парламенті, а також погодженні її змісту у Раді ЄС, з урахуванням критики Директиви, до статті були внесені зміни:

(а) для того, щоб для творів та інших об’єктів, що завантажуються на платформи провайдерів користувачами, можливо було б надати доступ для загального відома публіки, а також здійснити публічне сповіщення, – провайдери мають отримати право на такі дії від суб’єктів майнових прав, наприклад через укладання з ними ліцензійного договору². Таким чином (*прим. Авт.*), або:

– провайдери мають укласти договори зі всіма відомими у світі суб’єктами майнових прав на твори, інші об’єкти, з отриманням каталогів творів та майнових прав на них та введенням перевірки кожного завантаженого об’єкту на відповідність цим каталогам та, у випадку співпадіння, здійснювати заходи з обмеження використання таких об’єктів, або:

– дозволити будь-яким суб’єктам авторського права і суміжних прав за певним невизначеним механізмом протягом певного часу після завантаження контенту перевіряти, чи має місце порушення прав відповідного суб’єкта, та, тільки після цього, надавати можливість використання таких об’єктів третіми особами.

(б) у випадку, якщо провайдерами відповідний дозвіл від суб’єктів майнових прав не отримано, такий провайдер вважається відповідальним за здійснене без дозволу сповіщення публіки творів та надання доступу для загального відома. Така відповідальність може не наставати, якщо провайдер демонструє, що він:

– доклав максимум зусиль (best efforts) для отримання дозволу;

– доклав, відповідно до високих галузевих стандартів професійної ретельності, максимум зусиль для обмеження доступу до творів та інших об’єктів, стосовно яких суб’єкти майнових прав надали відповідну та необхідну інформацію; і в будь-якому випадку,

– діяв оперативно, отримавши достатньо обґрунтоване повідомлення від суб’єктів права, та обмежив доступ або видалив з веб-сайтів твори, інші об’єкти або доклав максимум зусиль для запобігання їх завантаження у майбутньому (п. 4 ст. 17).

(в) При цьому, держави-члени мають забезпечити, що під дію зазначених вище положень не підпадають нові сервіси з розповсюдження контенту, які були доступні публіці в ЄС не менше 3 років, з щорічним оборотом до 10 млн. євро. Стосовно таких компаній відповідальність настає, якщо вони, після отримання достатньо обґрунтованого повідомлення, не забезпечили обмеження доступу до творів або інших об’єктів або не видалили їх з веб-сайтів (п. 6 ст. 17).

---

² *Прим. Авт.*: вказане положення виглядає настільки нереальним для реалізації, що наводиться текст англійського оригіналу – “An online content-sharing service provider shall therefore obtain an authorisation from the rightholders referred to in Article 3(1) and (2) of Directive 2001/29/EC, for instance by concluding a licensing agreement, in order to communicate to the public or make available to the public works or other subject matter” (ст. 17 Директиви).

(г) Зазначені заходи не мають призводити до обмеження доступу до творів та інших об'єктів, що завантажують користувачі без порушення авторського права і суміжних прав, включаючи випадки, коли використання таких творів або інших об'єктів підпадає під винятки або обмеження з застосування авторського права (випадки вільного використання – *прим. Авт.*).

Крім наведеної загальної норми, Директива визначає, що користувачі у кожній державі-члені ЄС можуть покладатися на будь-який з наступних винятків або обмежень під час завантаження та надання доступу до загального відома до контенту, створеного ними:

- цитування, критика, огляди;
- використання в цілях карикатури, пародії або стилізації (*pastiche*).

(д) Також держави-члени мають забезпечити, щоб провайдерами було запроваджено ефективний та оперативний механізм подання скарг та відновлення контенту для користувачів у разі виникнення суперечок стосовно обмеження доступу чи вилучення творів, інших об'єктів.

Суб'єкти права мають належним чином обґрунтувати вимоги щодо обмеження доступу чи вилучення відповідних об'єктів. Рішення провайдерів про заборону доступу або видалення завантаженого контенту мають бути предметом перегляду (“shall be subject to human review”).

Держави-члени також мають забезпечити наявність механізмів позасудового вирішення спорів для відновлення доступу до контенту, а також можливість користуватися засобами судового захисту. Зокрема, держави-члени мають забезпечити, щоб користувачі мали доступ до суду чи іншого аналогічного органу для доказування, що використання контенту, що вони завантажують, підпадає під випадки вільного використання.

(е) Також вказується, що Директива ні в якому разі не має впливати на законне використання, таке як винятки та обмеження, визначені законодавством Європейського Союзу; не має призводити до ідентифікації окремих користувачів, а також до обробки персональних даних, за винятком випадків, визначених Директивою 2002/58/ЄС та Регламентом 2016/679/ЄС.

Провайдери послуг з обміну контенту мають повідомляти користувачів про умови користування сервісом, а також, що користувачі можуть використовувати твори та інші об'єкти в рамках винятків та обмежень, визначених законодавством ЄС.

Наведені вище положення, на жаль, являють собою набір певних концептуальних положень з відсутністю механізму реалізації. Текст Директиви не враховує 20-річної практики застосування Digital Millennium Copyright Act, США, прийнятого у 1998 р., де був визначений механізм “notice and take down”, аналогічні закони інших країн, широку судову практику, огляди, публікації з аналізу ефективності або недоліків вказаної системи.

1. Фактично, замість наведення єдиного для всіх держав-членів ЄС механізму взаємовідносин трьох сторін, як-от суб'єкти авторського права і суміжних прав, провайдери та користувачі, пропонується, що кожний провайдер в ЄС має визначити власні механізми таких взаємовідносин. Вказане має призвести до небаченої в ЄС дисгармонізації та існування сотень різних порядків обмеження доступу та видалення об'єктів авторського права і суміжних прав з мережі Інтернет.

2. Наголос здійснюється на можливості використання користувачами винятків та обмежень, встановлених законодавством ЄС. Проте, Інформаційною Директивою (ст. 5(2), 5(3)) на рівні ЄС не встановлено обов'язкові для застосування випадки вільного використання об'єктів авторського права і суміжних прав, а лише надано перелік таких винятків з відсиланням до компетенції держав-членів ЄС ухвалювати певні з наведених

винятків або ні. Аналіз імплементації Інформаційної Директиви свідчить про суттєву різницю в державах-членах з запровадження тих або інших винятків та обмежень [16].

3. Наведений текст можливо тлумачити таким чином, що користувач, у випадку вимог з обмеження доступу або видалення розміщеного ними контенту, має звертатися до суду чи іншого компетентного органу за підтвердженням використання творів, інших об'єктів відповідно до випадків вільного використання. Вказане покладає на користувачів надмірні та непропорційні зобов'язання дій для відновлення доступу до контенту.

Так, прийнятим у практиці “notice and take down” механізмом є:

– або повідомлення користувача про претензії щодо контенту *перед його видаленням* з можливістю заперечення. Якщо після заперечення користувача суб'єкт права наполягає на своїх правах, він має подати заяву до суду щодо розгляду справи про захист прав та видалення контенту;

– або, після отримання провайдером претензій, – видалення (обмеження доступу) контенту провайдером та повідомлення користувача про зазначені дії з можливістю заперечувати обмеження доступу. Якщо після отримання заперечень суб'єктом права у певний термін справа не подана до суду, доступ до контенту провайдером відновлюється.

4. Одними з основних питань при використанні механізму “notice and take down” є:

(а) запобігання необґрунтованим зверненням щодо видалення контенту. Вказана проблема використання для боротьби з конкурентами Закону США про авторське право у цифрову епоху без наявності правових підстав неодноразово підкреслювалося у дослідженнях, здійснених США [17].

Саме з цього приводу, при розгляді в Україні різних моделей регулювання захисту прав у мережі Інтернет при прийнятті Закону України “Про державну підтримку кінематографії в Україні” від 23.03.17 р., у внесених до Закону України “Про авторське право і суміжні права” та інші закони змінах було прийнято модель *відповідальності* при зверненні із заявою стосовно порушення авторського права і/або суміжних прав. При цьому, закон визначив обов'язковий перелік інформації, що має міститися у заяві; порядок звернення через адвоката (ст. 52-1) та вніс зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення стосовно штрафів у випадку наведення завідомо недостовірної інформації у заявах про припинення авторського права і (або) суміжних прав, вчинених з використанням мережі Інтернет (ст. 164¹⁸).

З врахуванням наведеного, загальні положення Директиви, що суб'єкти права мають належним чином обґрунтувати вимоги з обмеження доступу чи вилучення відповідних об'єктів або, що рішення про видалення чи обмеження доступу до контенту мають бути предметом перегляду, – не надають правової визначеності та є лише принципом, який невідомо в якій інтерпретації буде застосований у національному законодавстві держав-членів ЄС.

(б) визначення механізму повідомлення провайдером користувача про отримані претензії. Вказане потребує детального врегулювання порядку надсилання суб'єктом права відповідної заяви, її розгляду провайдером, механізму обміну інформацією між провайдером, користувачем та суб'єктом права. При цьому, Директива досить нечітко визначає принципове питання: чи буде відразу після отримання заяви провайдером контент видалятися, а потім користувач буде про це повідомлений, або спочатку користувач буде повідомлений про надходження заяви стосовно розміщеного ним контенту, та лише потім, при незгоді користувача, справа має бути передана суб'єктом права до суду.

Порівнюючи положення Директиви, положення Закону про авторське право у цифрову епоху США та зміни 2017 року Закону України “Про авторське право і суміжні права” щодо захисту прав у мережі Інтернет, можливо сказати, що зазначені положення

Директиви у концептуальному плані та наявності механізмів реалізації безумовно суттєво поступаються закону США та прийнятим змінам законодавства в Україні, де було взято до уваги й негативну практику застосування механізму “notice and take down”.

З нашої точки зору, саме у період імплементації положень Директиви державами-членами ЄС доцільні активні дії відповідних органів державної влади в Україні, зокрема, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, з поширення в ЄС інформації про існуючі в Україні механізми захисту прав у мережі Інтернет, що напряду відповідало б положенням Угоди про асоціацію щодо обміну досвідом між Україною та ЄС стосовно захисту прав інтелектуальної власності (ст. 252), а також допомогло б ЄС у запровадженні сучасних механізмів захисту прав у мережі Інтернет в рамках зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

5. Винятки та обмеження.

Директива містить визначення трьох випадків винятків та обмежень (вільного використання – *прим. Авт.*) стосовно використання творів та інших об’єктів, а саме: що стосується аналізування даних та тексту в цілях наукових досліджень (ст. 3), використання творів та інших об’єктів у цифровій та транскордонній навчальній діяльності (ст. 5) та збереження культурної спадщини (ст. 6). Зазначимо, що загальний перелік можливих випадків вільного використання об’єктів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві наведено в Інформаційній Директиві 2001 р. Тому, є незрозумілим наведення визначення вказаних випадків саме у новій Директиві, а не внесення відповідних змін до Інформаційної Директиви, де у загальному вигляді два з зазначених випадків вже визначено.

У ст. 6 мова йде про права бібліотек, архівів з копіювання творів у цифровому вигляді для збереження таких творів.

У ст. 5 визначається можливість використання творів та інших об’єктів у навчальній діяльності з метою ілюстрацій за умови некомерційного характеру такої діяльності. Навчальна діяльність має здійснюватися під відповідальність навчального закладу в його приміщеннях або інших місцях або через захищену електронну мережу, доступну лише особам, що проходять навчання, та викладацькому складу. Визначено, що держави-члени можуть передбачити, що зазначені виключення не застосовуються для певних способів використання або видів творів, інших об’єктів, які спеціально призначені для ринку навчання, також за умови, коли на ринку є легкодоступні ліцензії, які дозволяють використовувати твори з метою ілюстрацій та охоплюють потреби і специфіку навчальних закладів.

При цьому, застосування виключення можливо в межах країни, де розташовано навчальний заклад (неможливість міжкордонної діяльності). Також держави-члени можуть передбачити сплату винагороди при застосуванні зазначеного виключення.

Виключення у ст. 3 визначає можливість аналізу даних та тексту в наукових цілях, під чим розуміється застосування “будь-якої автоматизованої аналітичної техніки, спрямованої на аналіз тексту та даних у цифровій формі з метою генерування інформації, яка включає закономірності, тенденції та кореляції, але не обмежується ними” (ст. 2(2)). Механізм досліджень передбачає завантаження певних обсягів наявних у легітимному доступі творів, інших об’єктів та аналізування їх, що зачіпає право авторів дозволяти або забороняти відтворення відповідних об’єктів. Виключення розповсюджується на наукові установи, освітні установи, бібліотеки та архіви.

Слід відзначити, що значимість такого виключення є дискусійна з врахуванням, що:

– стосовно творів та інших об’єктів, які використовуються на підставі ліцензій вільного доступу, надання такого виключення не є актуальним;

– для наукових журналів, інших видань, що отримують бібліотеки в ЄС за підпискою, загальною практикою є включення видавцем у підписку можливості здійснення аналізування тексту та даних. Та навіть якщо після запровадження виключення університети та наукові установи зможуть здійснювати такі дії для підписних видань без дозволу видавця, вартість підписки видавцем з врахуванням зазначеного виключення може бути збільшена.

Директива також приділяє увагу доступу до аудіовізуальних творів з використанням платформ “відео на вимогу” (ст. 13), розвитку колективного управління (ст. 12), використанню творів образотворчого мистецтва, які перейшли до суспільного надбання (ст. 14).

Висновки.

Прийняття Директиви 2019/790/ЄС про авторське право в єдиному цифровому ринку стало реалізацією одного з низки заходів Європейської Комісії, спрямованих на розвиток охорони авторського права і суміжних прав в умовах цифрової економіки.

Концептуально новими та, з нашої точки зору, важливими для розвитку авторського права є положення Директиви з виплати справедливої винагороди авторам та виконавцям та можливістю перегляду укладених ними договорів про передання прав та ліцензійних договорів. Вказані положення є універсальними, не пов’язаними лише з використанням творів у цифровій формі та пропонують нову модель взаємовідносин між творцями та медіа, видавничим бізнесом.

В той же час, положення Директиви щодо прав видавців та захисту прав у мережі Інтернет викладено у надто загальному вигляді без механізмів реалізації, врахування відповідного досвіду законодавчого врегулювання та судової практики в ЄС, США, інших країнах. Результатом може стати істотна дисгармонізація законодавства держав-членів ЄС при імplementації Директиви та очікування непередбачуваних рішень Суду ЄС з її інтерпретації.

З нашої точки зору, дійсна цінність Директиви має проявитися після її імplementації з виявленням працюючих та непрацюючих положень. Уявляється доцільним врахування в Україні її положень щодо виплати справедливої винагороди авторам та виконавцям, випадків вільного використання, а також об’єднання механізмів для сирітських творів та творів, що є поза комерційним обігом з виробленням простого механізму, що дозволяє оцифрування творів та надання їх до загального доступу. Стосовно положень щодо прав видавців, доцільним є очікування рішень Суду ЄС з тлумачення положень Директиви. Відносно питань захисту прав у мережі Інтернет, на цей час законодавство України врегульовує ці питання на значно більш високому рівні щодо прозорості, передбачуваності та пропорційності заходів.

Разом з тим, нові рішення, що пропонуються Директивою, які передбачається запровадити в Україні, доцільно оцінювати, виходячи з загальних прогнозів розвитку суспільства та реалізації найбільш оптимальної моделі авторського права, що забезпечує стимулювання створення творів та забезпечує баланс інтересів творців, для яких творча діяльність є професійною, медіа, видавничого бізнесу та спільноти.

Використана література

1. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC. (Text with EEA relevance.). *OJ L 130*. 17.5.2019. P. 92-125.
2. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів Українівід від 17.01.18 р. № 67-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/>

gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-cifrovoyi-ekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-ta-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi

3. CREATE. EU Copyright Reform. Evidence on the copyright in the digital single market directive. URL: <https://www.create.ac.uk/policy-responses/eu-copyright-reform>. (Last accessed: 14.08.2019).

4. Преамбула Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів: Паризький Акт від 24 липня 1971 року, змінений 2 жовтня 1979 року.

5. Orphan works. Мемо. European Commission. Brussels, 4 October 2012. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-743_en.htm?locale=en. (Last accessed: 14.08.2019).

6. Orphan works: Review of the first twelve months. Intellectual Property Office. 2015. 24 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/487209/orphan-works-annual-report.pdf. (Last accessed: 14.08.2019).

7. Giuseppe Colangelo, Valerio Torti, Copyright, online news publishing and aggregators: a law and economics analysis of the EU reform. *International Journal of Law and Information Technology*. Volume 27. Issue 1. Spring 2019. P. 75-90. URL: <https://doi.org/10.1093/ijlit/eay019>. (Last accessed: 14.08.2019).

8. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on copyright in the Digital Single Market. COM/2016/0593 final - 2016/0280 (COD) (part 2).

9. Partnering with Belgian news publishers. Wednesday, December 12, 2012. Google Europe blog. URL: <https://europe.googleblog.com/2012/12/partnering-with-belgian-news-publishers.html>

10. Tommaso Tani The “Link tax” in the Experiences of Germany, Spain and the Article 11 of the EC Proposal for the New Copyright Directive, February 6, 2018. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/link-tax-experiences-germany-spain-article-11-ec-proposal-tani>. (Last accessed: 14.08.2019).

11. Extra copyright for news sites (“Link tax”), 2019. URL: <https://juliareda.eu/eu-copyright-reform/extra-copyright-for-news-sites>. (Last accessed: 14.08.2019).

12. Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Application of Directive 2004/48/EC of the European Parliament and the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights Brussels. 22.12.2010, COM (2010) 779 final.

13. Капіца Ю.М. Формування єдиного цифрового ринку в Європейському Союзі та модернізація охорони авторського права. *Юридична Україна*. 2016. № 5 – 6. С. 74-79.

14. Аналіз актів Франції, ФРН, Великобританії з захисту прав інтелектуальної власності у мережі Інтернет та практики їх застосування, а також інших країн, України: див. Капіца Ю.М., Рассомахіна О.А., Шахбазян К.С. Спеціальні механізми захисту авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет. *Інформація і право*. № 3(6)/2012. С. 129-140.

15. Copyright Reform: Open Letter from European Research Centres. 22 February 2017. URL: https://www.create.ac.uk/wp-content/uploads/2017/02/OpenLetter_EU_Copyright_Reform_22_02_2017.pdf. (Last accessed: 14.08.2019)

16. Guibault L., Westkamp G., Rieber-Mohn T., Hugenholtz P.B. (et al.). Study on the implemetation and effect in member states’ laws of directive 2001/29/EC on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. The Netherlands: Institute for Information Law University of Amsterdam, 2007. 213 p.

17. Efficient Process or “Chilling Effects”? Takedown Notices Under Section 512 of the Digital Millennium Copyright Act Summary Report. M. Urban Director, University of Southern California, Laura Quilter, University of California, Berkeley. URL: http://www.tabberone.com/Trademarks/Articles/DMCA/512Study_USC.pdf

~~~~~ * * * ~~~~~

Правова інформатика

УДК 004.8+340.13:343.226

РАДУТНИЙ О.Е., доктор філософії (Ph.D.) з юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

МОРАЛЬ І ПРАВО ДЛЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЦИФРОВОЇ ЛЮДИНИ: ЗАКОНИ РОБОТОТЕХНІКИ ТА “ПРОБЛЕМА ВАГОНЕТКИ”

Анотація. В статті розглядається питання про вплив феноменів штучного інтелекту та цифрової людини на мораль і право сучасного суспільства та майбутніх поколінь, з'ясовується, чи потрібно штучному інтелекту бути моральним, або достатньо дотримуватися вимог чинного законодавства. Продовжено спроби розв'язання “проблеми вагонетки” (“trolley problem”) у зіставленні з нормами кримінального права (ст. 39 КК України) у зв'язку з появою автономних від людини транспортних засобів під керуванням штучного інтелекту. Досліджено окремі аспекти ефективності законів робототехніки Аїзека Азімова та запропоновано їх уточнення, поставлено питання про можливість виникнення всесвітньої релігії під патронатом всеосяжного штучного інтелекту.

Ключові слова: право, мораль, крайня необхідність, штучний інтелект, цифрова людина, “проблема вагонетки”, автономний транспортний засіб, Всеосяжний Інтернет, закони робототехніки.

Summary. The article discusses the impact of the phenomena of artificial intelligence and digital human on the morality and the law of modern society and future generations, it is found out either artificial intelligence should be moral, or it is enough to comply with the requirements of current legislation. In comparison with the norms of criminal law (Article 39 of the Criminal Code of Ukraine) some variants of solving the “trolley problem” for autonomous vehicles controlled by artificial intelligence have been proposed. Several efficiency aspects of the Isaac Asimov’ laws of robotics are investigated and improved. The question about a world religion under the patronage of comprehensive artificial intelligence has raised.

Keywords: law, morality, extreme necessity, artificial intelligence, digital human, “trolley problem”, autonomous vehicle, Internet of Everything, laws of robotics.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о влиянии феноменов искусственного интеллекта и цифрового человека на мораль и право современного общества и последующих поколений, выясняется, следует ли искусственному интеллекту быть моральным, или достаточно соблюдать требования действующего законодательства. В сопоставлении с нормами уголовного права (ст.39 УК Украины) предложены некоторые варианты решения “проблемы вагонетки” (“trolley problem”) для автономных от человека транспортных средств под управлением искусственного интеллекта. Исследованы отдельные аспекты эффективности законов робототехники Аизека Азимова и уточнены их формулировки, поставлен вопрос о возможности возникновения всемирной религии под патронатом всеобъемлющего искусственного интеллекта.

Ключевые слова: право, мораль, крайняя необходимость, искусственный интеллект, цифровой человек, “проблема вагонетки”, автономное транспортное средство, Всеобъемлющий Интернет, законы робототехники.

Постановка проблеми. Під впливом досягнень науково-технічного прогресу людина крок за кроком переміщується з звичного їй матеріального світу у цифровий або віртуальний простір. Конструюються нові виміри навколишнього світу, віртуальні

об'єкти поєднуються або стають сумісними з матеріальними об'єктами, повсюдність інформації призводить до швидкого споживання даних, але до помірного розвитку знань. Поступово та майже непомітно увага з прагнення задоволення життєвих потреб у фізичному та інтелектуальному середовищі переноситься на свою проекцію у віртуальному світі (чомусь це нагадує явище, як вже було описане Платоном: люди, які довіку приречені не повертати погляду через свої тяжкі кайдани, спостерігають тіні на стіні своєї печери та вважають це справжнім світом [25, с. 295-296]).

В середовищі віртуального простору формується і підтримується ілюзія досягнення певного результату, що є більш ефективним та менш витратним, ніж зусилля в світі оточення матеріальними об'єктами та безпосередніми соціальними стосунками. При цьому перехід у віртуальні світи є не стільки розвагою, скільки контрольованою нагальною потребою і виконує роль потужного соціального клапану для зменшення наростаючої напруги і потенційного незадоволення. Всі різновиди тягарю прискорення такого переходу перекладаються переважно на тих, хто сам має бути поставлений під контроль або нейтралізований: користувачі добровільно й охоче поділяються всією приватною інформацією з невизначеним колом осіб, оплачують за надмірними цінами нові високотехнологічні пристрої, які записують їх розмови та сканують відбитки папілярних узорів тощо. Між тим, за слушним спостереженням П. Рабіновича [26, с. 9], зміна потреб здатна спровокувати зміну ціннісних (моральних) орієнтирів, адже цінність визначається як властивостями об'єкта, "носія" цінностей, так і потребами суб'єкта.

Зазначена зміна суспільних відносин здатна суттєвим чином вплинути на право і мораль найближчого майбутнього, встановити нові норми і правила поведінки, а так само забезпечити їх існування та підтримку. Головними факторами такого впливу виступають штучний інтелект та цифрова людина, що повною мірою підтверджується численними фактологічними підставами та доволі нескладним прогнозуванням.

У зв'язку з цим одним з викликів сучасному праву та моралі є розв'язання проблеми ("trolley problem" – уявного експерименту в етиці, сформульованого у 1967 р. англійською філософією Філіпою Фут) у взаємозв'язку з нормою про крайню необхідність (ст. 39 КК України) під час дій (бездіяльності) штучного інтелекту, що керує транспортним засобом.

Результати аналізу наукових публікацій. Вагомі внески у дослідження феномену штучного інтелекту здійснені Д. Барратом (James Barrat), Е. Хорвіцем (Eric Horvitz), Н. Бостром (Niklas Boström), І. Маском (Elon Musk), Д. Дайсоном (George Dyson), К. Келлі (Kevin Kelly), Р. Кало (Ryan Calo), П. Асаро (Peter M. Asaro), В. Вінджем (Vernor Steffen Vinge) та багатьма іншими, у галузі вітчизняного права – О.А. Барановим, В.М. Брижко, М.В. Карчевським, В.А. Мисливим, В.Г. Пилипчуком, Н.А. Савіною, Є.О. Харитоновим, О.І. Харитоновою та ін.

Значну увагу у дослідженні окремих моральних аспектів права, в тому числі в відносно інституту крайньої необхідності, приділено в роботах Д.О. Балабанової, В.С. Батиргарєєвої, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, Л.П. Брич, Н.О. Гуторової, Л.М. Демідової, О.П. Дзьобаня, О.О. Дудорова, З.А. Загинеї (Тростюк), Ю.Ю. Коломієць, С.К. Криворучко, С.І. Максимова, Н.В. Маслак, Ю.А. Меліхової, А.А. Музики, В.О. Лозового, Ф. Камма (Francis Murra Kamm), В.О. Навроцького, М.І. Панова, В.Л. Погрібної, Ю.А. Пономаренко, О.В. Прудникової, Л.М. Сідак, Є.Л. Стрельцова, В.Я. Тація, Д.Д. Томсон (Judith Jarvis Thomson), В.О. Тулякова, Ф. Фут (Philippa Ruth Foot), П.Л. Фріса, В.І. Шакуна, П. Унгера (Peter Unger), М.І. Хавронюка, О.В. Харитонової, В.Б. Харченко та ін.

Тим не менш, у зв'язку з появою штучного інтелекту та цифрової людини продовжують залишатися актуальними для подальших досліджень питання розвитку концепції права та його співвідношення з мораллю.

Метою статті є пошуки відповіді на питання про те, якими можуть бути або приречені стати право та мораль епохи штучного інтелекту та цифрової людини, продовження спроб розв'язання “проблеми вагонетки” (“trolley problem”) на рівні норми кримінального права (ст. 39 КК України) та принципів моралі у зв'язку з появою автономних транспортних засобів під керуванням штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Силою свого інтелекту людина розробила певну систему світоглядних настанов, принципів і норм поведінки, що втілюють уявлення про добро і зло, належне і неналежне, справедливе і несправедливе тощо. Якщо вказана система формується стихійно, має неофіційний характер, не є загальнообов'язковою, поширюється на всі сфери життя людини, знаходить своє втілення у традиціях, звичаях, ритуалах, заповідях та фольклорі, не містить точних, деталізованих правил поведінки, підтримується лише внутрішнім переконанням окремої людини або громадською думкою, то її іменують мораллю. Система принципів і норм поведінки, яка має офіційний і загальнообов'язковий характер, регулює не всі сфери життя людини (наприклад, не поширюється на такі прояви міжособистісного спілкування, як дружба або кохання), закріплюється в нормативних актах та інших офіційних джерелах, містить точні та деталізовані правила поведінки, забезпечується владним примусом тощо, іменується правом.

Мораль і право, як важливі соціальні регулятори, що взаємодіють між собою та доповнюють один одного, є продуктом творчої діяльності інтелекту людини (навіть у тому випадку, коли вважається, що до розробки цих настанов людину надихнула інша вища сила, що характерно практично для всіх релігій, або незбагненні коливання інформаційного простору, як це ймовірно мало місце під час прозорливих осяянь Ніколи Тесла, який винайшов змінний струм, теорію полів, електричний двигун, електродинамічну індукційну лампу, бездротову комунікацію та безмежну вільну енергію, Фрідріха Кекуле – циклічну побудову молекули бензолу, Д.І. Менделєєва – періодичну систему елементів, Нільса Бора – модель атому, Отто Леві – механізм регулювання серцевих скорочень, Карла Гауса – закон електродинаміки, Грегора Менделя – закон спадковості, Олександра Флемінга – пеніцилін тощо) і можуть бути пізнані невизначеною кількістю представників тієї ж самої спільноти.

Завдяки сучасним досягненням науково-технологічного прогресу постає питання про те, чи можуть мораль і право бути сприйнятими інтелектом, який є відмінним від інтелекту людини, та чи може такий інтелект керуватися ними у своїй діяльності.

Частіше за все інтелект людини описують як сукупність здатності до пізнання оточуючого світу, логічного мислення, а також можливості оперувати в межах знакової системи та самостійно приймати рішення. Між тим, за штучним інтелектом найвищого ступеню розвитку (Artificial Superintelligence, ASI [5]), що є більш розумним, ніж інтелект будь-якої людини практично в кожній галузі, визнають наявність таких самих, або більш потужних, когнітивних властивостей: 1) сприйняття, розпізнавання та класифікація будь-яких сигналів оточуючого світу (в тому числі тих, які не сприймає людина), наявність пам'яті без прогалів; 2) обробка значних обсягів інформації; 3) об'єктивна, неупереджена оцінка ситуації; 4) вибір стратегії і тактики найбільш оптимальної форми поведінки, завчасне планування та ситуативна переорієнтація; 5) генерування нових знань; 6) здатність самостійно формувати мету свого функціонування, динамічно змінювати зміст мети (цілей) внаслідок зміни внутрішніх

та(або) зовнішніх обставин (напр., внаслідок обмеження доступу до необхідних обчислювальних, енергетичних, сировинних, фінансових та інших ресурсів, зміни оточуючого середовища, відмови людини від співпраці тощо); 7) повна обізнаність у принципах своєї побудови і роботи; 8) самонавчання, саморозвиток, самоперебудова, самовдосконалення (перша версія відшукує помилки всередині себе, виправляє їх, утворює вдосконалену версію самої себе і так переписує саму себе до нескінченності), тобто здатність вийти за межі своєї початкової програми; 9) прискорена швидкість прийняття рішення (секунди та мілісекунди); 10) накопичування досвіду, узагальнення, відшукування неочевидних зв'язків та будування логічних ланцюжків; 11) концентрація уваги; 12) побудова ціннісних суджень; 13) самостійність прийняття рішень і самостійне їх виконання, автономність від людини; 14) адаптація – здатність пристосуватися до мінливих вимог оточуючого світу (акомодація) та відтворювати під час пізнавальної активності окремі характеристики об'єкта пізнання (асиміляція); 15) творчість, тобто відкриття нових аспектів знання та перетворення оточуючого світу; 16) наявність самоорганізації тощо.

До появи штучного інтелекту жоден об'єкт техніки не міг бути зіставлений з людиною за ознаками саморегулювання, підтримки своєї життєдіяльності за допомогою обміну та залежно від умов оточуючого середовища. Тільки штучний інтелект йде ще далі і перевищує людину розумінням своєї власної внутрішньої побудови та здатністю до самоперебудови через виправлення помилок або недоліків й подальше нескінченне вдосконалення (прискорену еволюцію).

Цілком очікувано, що з появою такого потужного фактора, яким є штучний інтелект, обговорюється можливість визнання його суб'єктом правовідносин, розглядається доцільність визнання його суб'єктом злочину та(або) потерпілим від злочину [18, с. 138-153; 29, с. 200-206; 30, с. 124-133; 31, с. 123-136; 32, с. 98-102; 33, с. 46-50; 34, с. 202-213]. Вказані ідеї поступово отримують нормативну реалізацію, зокрема, у Резолюції Європейського парламенту від 16.02.2017 р. (European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)) [9], в якій запропоновано ввести у правовий простір нову категорію “електронна особистість”, що описуватиме автономний штучний інтелект, та у поданому на розгляд Конгресу США законопроекті “Fundamentally Understanding The Usability and Realistic Evolution of Artificial Intelligence Act of 2017” (or the “Future of Artificial Intelligence Act of 2017” (Акт про майбутнє штучного інтелекту) [4], у зв'язку з чим і перед національною правовою доктриною України постають нові виклики, з якими вона має достатній потенціал ефективно впоратися.

Цифровою людиною (*Homo numeralis*, або *Homo digitalis*, або *Homo horologium*) [27, с. 57-63; 28, с. 202-213; 34, с. 202-213; 35, с. 57-63; 36, с. 41-43] є підстави іменувати людину, яка вдосконалена за будь-яким з наступних напрямків: 1) біоінженерія (втручання в організм людини на клітковому та атомарному рівнях; гібридні нанороботи на основі синтетичних білків; імплантація реконструйованих ДНК; отримання зі стовбурових клітин жирової тканини клітин печінки; вирощування органів на замовлення або їх 3D-друк тощо); 2) створення живих істот, які поєднують органіку з неорганікою, або утворення кібернетичного організму (cybernetic organism, скор. – cyborg) – біологічного організму, що містить у собі механічні та(або) електронні компоненти (напр., кохлеарні імпланти для відновлення слуху та виведення його на новий рівень – 200 тис. пацієнтів; нейроінтерфейс iBrain для контролю дрібної моторики – тестував на собі Стівен Хокінг; заміна ампутованих кінцівок людини технологічними протезами, напр., штучною рукою i-LIMB Pulse або здатним до самонавчання колінним

протезом з штучним інтелектом RheoKnee компанії Ossur; протез Retina Implant сітківки ока у вигляді мікročипу; штучне серце Total Artificial Heart – 1 тис. пацієнтів; окуляри EnChroma, які дозволяють сприймати колір тощо); 3) створення неорганічної форми життя (копіювання або повне перенесення без залишків на первинному носії свідомості, інтелекту та особистості людини на цифровий або іншій носій; сканування мозку людини та відновлення його електронної копії – такий варіант досліджує невролог з Йельського університету (Yale University) Стівен Новела (Steven Novella).

Феномен цифрової людини полягає в тому, що завдяки зазначеним досягненням стає можливим не тільки відновити певні функції або властивості організму людини або іншої живої істоти, але й вивести їх на новий нечуваний рівень, істотно збільшити тривалість життя, наділити новими унікальними здібностями.

Нескладно передбачити, що цифрова людина підведеться як мінімум на один щабель вище в умовній еволюційній ланці у порівнянні з так званою звичайною людиною. Інтелект цифрової людини, вдосконаленої за відповідним напрямком, може дорівнювати можливостям штучного суперінтелекту та істотно відрізнятись від інтелекту звичайної людини не на користь останньої. Але залишається відкритим питання про те, чи буде вона сповідувати ті самі моральні цінності та дотримуватись тих самих поглядів на права і свободи кожної невдосконаленої людини.

Між тим, якщо норми моралі, на відміну від норм права, мають неофіційний характер, крім того, одне й те саме суспільство може вміщувати в собі різні, відмінні і, навіть, протилежні системи моралі (релігійна мораль різних напрямків, атеїзм, корпоративна мораль, етнічна мораль або пережитки минулих соціальних систем та політичних устроїв тощо), норми певного різновиду моралі не є загальнообов'язковими для всіх тощо, то питання про те, чи буде наділений мораллю штучний інтелект, виглядає більш істеричним, ніж раціональним.

Оскільки мораль не містить точних, уніфікованих та деталізованих правил поведінки, то їх засвоєння і додержання не може бути поставлене в правовий обов'язок будь якому суб'єкту правовідносин, в тому числі, штучному інтелекту. Слід визнати, що людська мораль і сьогодні не є здатною повною мірою розв'язати окремі моральні проблеми, зокрема, “проблему вагонетки” (“trolley problem” – уявний експеримент в етиці, сформульований у 1967 р. англійською філософінею Філіпою Фут (Philippa Ruth Foot), під час якого необхідно пожертвувати одним або декількома життями заради рятування іншого або інших; надалі “проблема вагонетки” отримала багато різних інтерпретацій – товста людина, товстий злодій, трансплантація органів наївного туриста для рятування життя п'ятьох пацієнтів тощо).

Відповідно до ч. 1 ст. 39 КК України не є кримінально караним заподіяння смерті іншій людині або декільком фізичним особам у стані крайньої необхідності, коли, наприклад, водій (пілот) обирає варіант рятування себе та своєї дитини за рахунок загибелі пішохода. Мораль певною мірою та право у повному обсязі перебувають на боці вказаного пілота, адже зазначені обставини виключають злочинність діяння. В іншій ситуації і так само для усунення безпосередньої небезпеки своєму життю, якщо ця небезпека в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами, водій транспортного засобу також має можливість свідомо обрати варіант рятування тільки свого життя за рахунок загибелі двох пішоходів. В цьому випадку він має понести кримінальну відповідальність за ознакою перевищення меж крайньої необхідності (ч. 2 ст. 39 КК України) з урахуванням обставини, що пом'якшує покарання (п. 8 ч. 1 ст. 66 КК України). Але це буде його свідомий вибір, за який він згоден нести моральний осуд і розраховуватись з суспільством своєю несвободою, в тому числі відбуваючи покарання у

вигляді позбавлення волі. В іншій ситуації норми моралі певною мірою заважаються на умовних терезах, якщо водій, наприклад, врятував життя собі та своїй малолітній дитині шляхом умисного спричинення смерті трьом безпритульним особам аморального способу життя, що жодною мірою не виправдовує виконавця зазначеного злочину. Тим не менш, у наведених прикладах остаточне рішення має підґрунтям свободу волі та свободу вибору людини. Суспільство схвалює, визнає або вимушене погодитися з такою свободою. Тому вельми актуальним вбачається питання про те, чи зміняться правові погляди на крайню необхідність у зв'язку з появою штучного інтелекту та автономних безпілотних транспортних засобів і чи готове суспільство прийняти свободу вибору, якщо останній здійснюється без участі людини, але по відношенню до неї.

Між тим, метою появи штучного інтелекту та автономних транспортних засобів є, в тому числі, заміна ними людини у ризикових сферах діяльності, прагнення зменшити аварійність, запобігти помилкам та ризикам, які мають виток у людському факторі. Так, згідно з інформацією видання *The Economist*, до 90 % дорожньо-транспортних подій відбуваються через помилки людини [13]. Тому переведення керування джерелами підвищеної небезпеки під опіку штучного інтелекту має значну кількість переваг. Зокрема, щодо автономних транспортних засобів є обґрунтованим сподівання на відсутність порушень правил дорожнього руху, швидку орієнтацію в складній ситуації, відсутність емоційного забарвлення та почуття страху, врахування значної кількості супутніх даних, зокрема дій інших учасників руху, роботи світлофорів та камер спостереження на всьому маршруті (зокрема, в Масачусетському технологічному інституті змодельовали таку транспортну мережу без світлофорів [1], в якій бортові комп'ютери автономного транспортного засобу в режимі реального часу взаємодіють між собою та з усією дорожньою інфраструктурою [21]), завантаженості окремих шляхопроводів тощо.

Дії штучного інтелекту вже сьогодні розглядаються як більш законслухняні та передбачувані у порівнянні з поведінкою звичайної людини, проте, як повідомляє видання *The Guardian*, в Лондоні перші автомобілі Volvo з автопілотом з'являться на дорогах без будь-яких відмітних знаків, що має на меті попередити можливу зміну поведінки інших учасників дорожньо-транспортного руху, адже значна кількість з опитаних респондентів заявили, що схильні розглядати автономний транспортний засіб як більш простий об'єкт для взаємодії, ніж ті транспортні засоби, якими керує людина, оскільки вони так чи інакше будуть завжди і неухильно додержуватися всіх вимог правил безпеки руху, що може підштовхнути водіїв – фізичних осіб до певних зловживань [6].

На думку дослідників з Колумбійського університету (*Columbia University*), використання автономних транспортних засобів невдовзі збільшить пропускну здатність магістралей на 273 %, а середня швидкість руху зросте удвічі. За прогнозами Інституту інженерів з електротехніки та електроніки (*Institute of Electrical and Electronics Engineers, IEEE* – міжнародної організації інженерів у галузі електротехніки, радіоелектроніки та радіоелектронної промисловості) до 2045 р. приблизно 75 % транспортних засобів будуть безпілотними.

Втім, більшість опитаних майбутніх користувачів висловилися за придбання та(або) користування таким транспортним засобом, який у складній ситуації буде захищати переважно саме їх по відношенню до всіх інших учасників дорожнього руху [11]. На теоретичному рівні іноді пропонують передбачити можливість підключення штучного інтелекту, що керує транспортним засобом, до соціальних мереж з метою конкретизації питання про те, хто піддається ризику. Але як тільки

більшість людей уявляє себе за кермом або пасажиром автономного транспортного засобу, то стрімко зменшується зацікавленість у вирішенні моральних дилем і вибір тяжіє до власного порятунку. Але тоді в окремих випадках неспіврозмірності шкоди це може порушувати баланс крайньої необхідності. І рішення при цьому буде прийняте не людиною, а штучним інтелектом. Втім, не виключається, що певну опцію (рятувати пасажирів автономного транспортного засобу за будь-яких умов, але з дотриманням правил дорожнього руху, або жертвувати пасажиром та врятувати дитину-пішохода за рівних умов дотримання вказаних правил тощо) можливо буде активувати на самому початку користування автономним транспортним засобом.

Сьогодні, коли трапляється дорожньо-транспортна подія з участю автономного транспортного засобу, це привертає значну увагу у засобах масової інформації, натомість, загибель декількох осіб через порушення з боку нетверезого водія є, нажаль, банальним явищем, яке не одержує міжнародного розголосу. У випадку загибелі людини за участю автономного транспортного засобу часто пропонують заборонити останні, але водіїв, які теоретично можуть зловживати алкоголем, заборонити не пропонують. Але науково-технічний прогрес заборонити складно. У недалекому майбутньому наявність людини-водія у транспортному засобі буде вважатися більш небезпечною, ніж повний контроль з боку штучного інтелекту в автономному транспортному засобі.

Важливою вбачається відповідь на питання, які ще орієнтири можливо запропонувати штучному інтелекту, окрім правових приписів та норм моралі. З метою одержання великого масиву статистичних даних і певних висновків на підставі цього, вчені згаданого Масачусетського технологічного інституту (Massachusetts Institute of Technology, MIT) провели [17] чотирьохрічне глобальне дослідження “Moral machine” [14], в тому числі у формі окремого Telegram-каналу. Воно було побудоване за типом розв’язання проблеми вагонетки (основне питання: кого може принести у жертву автопілот у випадку неминучого дорожньо-транспортного зіткнення), участь в опитуванні взяли більше 2 млн. бажаючих з 233 країн світу. Moral machine назбирала більше 40 млн. відповідей, які статистично відрізняються за ознакою освіти, статку, гендеру, за політичними або релігійними поглядами, географічною та культурною належністю (близько 490 тис. респондентів заповнили демографічну анкету, де зазначили свій вік, стать та релігійні погляди тощо). Для розв’язання було запропоновано значну кількість різних сценаріїв, в тому числі, чи має безпілотний автомобіль пожертвувати пасажирами або звернути вбік і збити лікаря, дитину, успішного бізнесмена, відомого злочинця, групу літніх людей, стадо корів, пішоходів, які порушують правила перетинання перехрестя тощо. Результати виявили, що респонденти більше схильні рятувати людей, аніж тварин, молодих людей, а не літніх, рятувати жінок замість чоловіків, соціально значущих (лікар, вчений) на шкоду всім іншим, пішоходів замість пасажирів і в цілому обирати меншу кількість жертв. Що стосується культурних розбіжностей, то схильними рятувати саме пішоходів виявилися респонденти з Японії, Норвегії та Сінгапуру, у протилежність учасникам з Китаю, Естонії та Тайваню, перевагу молодим людям надавали у Франції, Греції, Канаді, Великій Британії на відміну відповідам з Тайваню, Китаю, Південної Кореї та Японії тощо. Але порушник правил дорожнього руху завжди перебував у невігідному стані. Очевидно, що результати тесту Moral machine з певними уточненнями можуть бути покладені в масив інформації Big data, якою буде керуватися штучний інтелект під час керування автономним транспортним засобом.

Між тим, чинна норма про крайню необхідність (ч. 1 ст. 39 КК України) фактично не забороняє спричинити шкоду тим, хто до того не перебував у конкретній небезпеці: пілот палаючого літака спрямовує його з густонаселеного району міста, над яким падає вниз, на менш щільно заселений, який до того не перебував у небезпеці, за умови, що інших варіантів, крім цих двох, не було. В подібній ситуації штучний інтелект може так само скерувати автономний транспортний засіб, у якого відмовили гальма, на літнього пішохода для рятування дівчинки-пасажирки. Але якщо до того пішохід не перебував у небезпеці, або, перетинав на забороняюче червоне світло, то чи не слід у майбутньому поставити порушника у менш вигідне становище, як це має місце у випадку необхідної оборони (ст. 36 КК України).

Крім того, не складно уявити ситуацію, коли алгоритми безпечного керування можуть увійти у конфлікт між собою. Одна з перших спроб подолати зазначені складнощі та надати штучному інтелекту більш точно сформульований дороговказ була здійснена у 2016 р. в Німеччині. Так, за повідомленням видання *Inverse* [15], міністр транспорту країни Олександр Добріндт (Alexander Dobrindt) запропонував якнайменш три етичні правила, яких має дотримуватися штучний інтелект під час керування автономним транспортним засобом: 1) It is clear that property damage takes always precedence of personal injury (краще пошкодити майно, ніж нанести шкоду людині); 2) There must be no classification of people, for example, on the size, age and the like (заборонено класифікувати людей, в тому числі за розміром, віком та будь-яким іншим параметром); 3) If something happens, the manufacturer is liable (якщо щось станеться, відповідальність несе виробник). Крім того, в інтерв'ю *WirtschaftsWoche* посадовець висловився про обладнання кожного автономного транспортного засобу “чорною скринькою” та обов’язкову присутність водія-людини у ньому.

Остання вимога щодо присутності людини-водія, скоріш за все, пояснюється звичайною даниною традиції, адже людство ще не повною мірою психологічно підготовлене до поділу середовища свого існування з штучним інтелектом або іншою розумною формою життя. Насправді, присутність людини в автономному транспортному засобі найвищого ступеню розвитку (адже відповідно до класифікації Асоціації інженерів-автобудівників SAE International нараховується шість градацій, від “0” – відсутність автоматизації, до “5” – повне безумовне автоматичне керування [12]) є нонсенсом і можлива тільки в об’єктах робототехніки рівнів від “0” до “4”. На рівні “5” (де людина-водій фактично не потрібна і, хоча на сьогодні прототипи відсутні, але BMW та Tesla запевняють, що вони з’являться за декілька років), до якого прагне науково-технічний прогрес, водій-людина стане особою, з якою просто зводять рахунки. Втім, навіть на рівнях “3” (водій може не контролювати автомобіль на шляхах з передбачуваним рухом, але у будь-який момент має бути готовим перебрати керування; система здатна впоратися з керуванням, якщо воно знаходиться у межах штатних проектних меж) та “4” (такий високий ступінь автоматизації, за який не є важливим в якому стані перебуває людина на кріслі водія – відволікається, спить, читає книгу тощо) залишається відкритим питання, чи дійсно зможе людина у випадку необхідності перебрати керування на себе за надані їй сьогодні 26 секунд і перевершити досконалий штучний інтелект.

Правило “краще пошкодити майно, ніж завдати шкоду людині” повністю відповідає вимогам крайньої необхідності (ст. 39 КК України). Друге правило “заборонено класифікувати людей, в тому числі за розміром, віком та будь-яким іншим параметром” є співзвучним до положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та іншим сучасним системоутворюючим документам

міжнародного та національного рівня. Але третє правило “якщо щось станеться, відповідальність несе виробник” входить у протиріччя з принципами правової держави та правової визначеності, ознаки яких розкрито у рішенні Конституційного суду України № 1-34/2010 від 22.12.10 р. (№ 23-рп/2010, справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху) та з приводу чого наведено аргументи у попередніх роботах [18, с. 138-153; 29, с. 200-206; 30, с. 124-133; 31, с. 123-136; 32, с. 98-102; 33, с. 46-50; 34, с. 202-213].

Від штучного інтелекту вимагається, перш за все, дотримуватися норм права, які є публічними та загальнообов’язковими. Цілком обґрунтованим є припущення, що з цим завданням штучний інтелект впорається краще, ніж середньостатична людина. Навпаки, більш перспективним для подальшого обговорення виглядає питання про свідому відсутність у штучного інтелекту прихильності до тієї чи іншої моралі, в тому числі, крайніх або агресивних світоглядів. Подібно цьому свого часу законодавець виявив принциповість за слушною пропозицією авторів КК України 2001 р. та відмовився від формулювання і прагнення мети перевиховання особи, до якої застосоване покарання (КК України 1960 р.), на користь менш глибинного явища – виправлення засуджених (ч. 2 ст. 50 КК України 2001 р.), адже суспільство має повною мірою задовольняти свідоме утримання від порушення закону (виправлення), в той час як підґрунтя цієї поведінки (перевиховання) може залишатися на совісті самої особи.

Тому не повинне залишатися відкритим питання про те, чи доцільно передбачити можливість замовити об’єкт робототехніки під керуванням штучного інтелекту, наприклад, безпілотний транспортний засіб, який буде суворо сповідувати тільки один з різновидів моралі, зокрема, ґрунтуватися на ісламській фундаменталістській ідеології, поглядах хіпі або філософії Імануїла Канта чи політичних поглядах Ернесто Че Гевари, Л.Д. Троцького тощо.

Маючи позитивну відповідь на питання про те, чи є моральним свідоме завдання шкоди у межах крайньої необхідності (інакше би норма, закріплена у ст. 39 КК України, визначалася як аморальна), слід вважати дії автономного транспортного засобу, які здійснюються у суворій відповідності до чинного законодавства, апріорі моральними, адже він завжди діє відповідно до визначених критеріїв, зосереджений на керуванні відповідно до чинних правил, наділений вичерпною інформацією і має можливість отримувати дані від інших транспортних засобів та елементів дорожньої інфраструктури. З іншого боку, не виключається аморальність дій штучного інтелекту у випадку дотримання чинних норм законодавства тоталітарного суспільства.

Крім того і скоріш за все, шкоди повинна зазнати та особа, яка порушує правила дорожнього руху. Штучний інтелект має бути запрограмований рятувати того, хто не порушує (апріорі автономний транспортний засіб сам ніколи не повинен порушувати вказані правила взаємодії), і завдати шкоду тій особі, яка є порушником. Зміст правил дорожнього руху полягає, у тому числі, у забезпеченні передбачуваності поведінки та правової визначеності щодо юридично значущих наслідків. Обізнаність про неминучі негативні наслідки для правопорушника стимулюватиме поведінку всіх учасників дорожнього руху (якщо це дитина, тягар моральної відповідальності покладається на осіб, які її доглядають та виховують). Як тільки штучний інтелект під час керування транспортним засобом буде зважувати на соціальний статус свого пасажира, пішохода або пасажира іншого транспортного засобу і обирати на цій підставі свій варіант дій або бездіяльності, то це стане рухом до неприхованого поділу суспільства на певні касти вищих, нижчих та недоторканих (наприклад, автономний транспортний засіб президента матиме переваги по відношенню до аналогічного засобу руху генерального

прокурора, транспортний засіб народного депутата – по відношенню до автомобілю вчительки середньої школи тощо). На жаль, паралельним кроком у цьому напрямку може стати виникнення прірви між цифровою людиною та звичайною.

Людина пізнає норми моралі на протязі всього свого життя, при чому результат базового навчання вимагається маніфестувати тільки на чітко визначених етапах соціальної зрілості (подолання випробування в ритуалі переходу від стану хлопчика до стану чоловіка-воїна, присяга військовослужбовця, ініціація під час обряду шлюбу, яка символізує вмирання старого та народження нового статусу певних осіб тощо), або він презюмується (критерієм встановлення 14- або 16-річного віку кримінальної відповідальності є переконання у тому, що людина, яка виховувалася у суспільстві, тобто серед людей, повинна на момент досягнення вказаного віку засвоїти базові норми співжиття між ними). Для штучного інтелекту не стане складним засвоїти, проаналізувати та систематизувати відповідні моральні та правові приписи у більш короткий проміжок часу, ніж це вимагається від людини (мілісекунди або години замість десятків років). Тож для тих, кому це є принциповим, питання про те, чи може штучний інтелект засвоїти норми моралі, або чи зможе він спиратися у своїй поведінці, має знайти свою просту і аргументовану позитивну відповідь. Скоріш за все, штучний інтелект може у певних питаннях бути навіть більш моральним, ніж окрема людина.

До подібного розвитку подій нас поступово готує мистецтво: комп'ютерна гра "Detroit: Become Human" ("Детройт: Стати людиною", 2018 р.) французької компанії Quantic Dream для платформи PlayStation4 демонструє людяні якості у андроїдів, фільм Стівена Спілберга "Штучний розум" ("A.I. Artificial Intelligence", 2001 р.), у якому хлопчик-андроїд Девід був запрограмований на любов, стрічка "Двохсотлітня людина" ("Bicentennial Man", 1999 р.), де робот NDR-114 у виконанні Робіна Вільямса довів, наскільки є ілюзорною межа між людиною та машиною, яка живе пліч-о-пліч з людьми, навчається у них і у решті решт починає відчувати людські емоції та сповідувати однакові норми моралі, або іспанський фільм "Страховик" ("Autómata", 2014 р.), у якому головний герой у виконанні Антоніо Бандераса зустрічає людей, які повністю втратили людськість, та роботів, які не тільки не обмежені своїми визначальними протоколами ("не наносити шкоду людині", "заборона модифікувати себе або інших роботів"), але й набули самосвідомості, моральності і справжнього гуманізму.

Втім, чи буде цифрова людина, час перебування якої в одному біологічному тілі значною і на сьогодні незбагненою мірою може бути подовжений, або яка є вільною від хворіб та інших тілесних негараздів, покращеною за багатьма показниками когнітивних функцій тощо, сповідувати ті самі моральні цінності, як і сучасна людина. І чи буде вона сприймати просту та звичайну, тобто не вдосконалену новітніми технологіями людину, як свою рівню. Адже зміна аксіологічних орієнтирів здатна спровокувати заміну цінностей на антицінності, полем боротьби за які чи проти яких може виступати віртуальна реальність, моносуб'єктивна реальність окремого індивіда та інтерсуб'єктивна реальність правового простору. Тож, не виключається можливість появи нового вищого класу людей або нової касты, оскільки не всім і далеко не відразу стануть доступні результати революційних досягнень в галузі біоінженерії, напіворганічної та неорганічної форм життя. Так ідеї еволюційного гуманізму, скомпрометовані свого часу ідеологією Третього Рейху (Drittes Reich), отримують нове

народження в системі поглядів трансгуманізму³ як напрямку створення надлюдини з покращеними здібностями.

У випадку виокремлення універсальних норм або приписів моралі, кропітку роботу з приводу чого можливо провести спеціально для штучного інтелекту, їх додержання буде вимагатися від останнього на рівні обов'язкового припису, так само, як це було би у випадку дотримання норм права, в той час як та сама вимога морального характеру щодо людини має своїм підґрунтям лише внутрішнє переконання самої людини, або силу громадської думки, якою, на жаль, теж можливо маніпулювати.

Однією з перших спроб сформулювати морально-етичні приписи для штучного інтелекту слід вважати закони робототехніки Айзека Азімова – обов'язкові правила поведінки для роботів, сформульовані в оповіданні “Я, робот” (1941 р.) [10]: 1) *A robot may not injure a human being or, through inaction, allow a human being to come to harm* (робот не може заподіяти шкоду людині, або своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині була заподіяна шкода); 2) *A robot must obey orders given it by human beings except where such orders would conflict with the First Law* (робот повинен підкорятися наказам людини, за винятком тих, які суперечать першому закону); 3) *A robot must protect its own existence as long as such protection does not conflict with the First or Second Law* (робот повинен захищати самого себе, якщо тільки його дії не суперечать першому і другому законам). Надалі Айзеком Азімовим було сформульовано так званий нульовий закон – *A robot may not harm humanity, or, by inaction, allow humanity to come to harm* (робот не може заподіяти своїми діями чи бездіяльністю шкоду людству).

Дивно, що до сьогодні ніхто ще не запропонував такі самі закони для державотворення, а саме: 1) держава не може заподіяти шкоду людині, або своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині була заподіяна шкода); 2) держава повинна підкорятися наказам людини, за винятком тих, які суперечать першому закону); 3) держава повинна захищати саму себе, якщо тільки її дії не суперечать першому і другому законам; 4) держава не може заподіяти своїми діями чи бездіяльністю шкоду людству.

Маючи свої витоки з приписів моралі, вказані закони Айзека Азімова воліли стати нормами законодавства міжнародного та(або) національного рівня. Але для цього виявилися істотні перешкоди.

Так, щодо першого закону робототехніки або державотворення відразу помітна його очевидна ідеалістичність, якщо зважити на ту обставину, що робот може бути використаний у військових або поліцейських заходах, під час виконання покарання та в багатьох інших випадках заподіяння легальної шкоди, а сама держава та її представники є найбільш потужними легальними агентами насильства у світі. Свавілья держави або іншого суб'єкта правовідносин має бути обмежене, скоріш за все, іншим формулюванням – “робот, штучний інтелект, або держава не може заподіяти шкоду людині або людству, або своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині або людству була заподіяна шкода, не інакше, ніж в порядку та у спосіб, передбачений законом”.

Такому самому перегляду підлягають інші закони робототехніки, зокрема, другий (робот, штучний інтелект, або держава повинні підкорятися законним наказам людини,

---

³ Трансгуманізм (від лат. *trans* – крізь, через, за; лат. *humanitas* – людяність, лат. *humanus* – людяний, лат. *homo* – людина) – світогляд, заснований на осмисленні досягнень та перспектив науки, що визнає можливість докорінних змін у становищі людини, за допомогою передових технологій задля позбавлення їх від страждання, старіння та смерті, а також посилення фізичних, розумових і психологічних можливостей людини. Представниками трансгуманізму є професор Оксфордського університету Нік Бостром, футуролог Ганс Моравець, винахідник та футуролог Реймонд Курцвейл, “батько” кріоніки Роберт Етінгер, біолог і політик Джуліан Гакслі тощо.

за винятком тих, які суперечать першому закону) та третій (робот, штучний інтелект, або держава повинні захищати самих себе, якщо тільки їх дії не суперечать першому і другому законам, або якщо виконується законний наказ або вимога закону).

Втім, на жаль, це породжує ще більше питань з приводу того, що вважати у конкретній ситуації законним наказом (чи є законними всі накази військового командування або представника державної влади у межах його повноважень, якщо ця влада надалі була визнана злочинною міжнародним трибуналом) і як робот або штучний інтелект може дізнатися про це (як варіант, він може спрогнозувати).

У виснажливих конкурентних перегонах жоден їх учасник не відмовиться від науково-технічного прогресу і не заборонить розробку штучного інтелекту, дослідження в галузі біоінженерії, створення живих істот, які поєднують органіку з неорганікою, або неорганічної форми життя шляхом копіювання або повного перенесення без залишків на первинному носіїві свідомості, інтелекту та особистості людини на цифровий або інший носій. З точки зору окремої держави це було би вельми небезпечним і призвело до вразливості її суверенітету, ослаблення перед проявами недружньої поведінки, посяганнями з боку внутрішніх або міжнародних злочинних організацій, які не стримувались би у перегонах озброєнь та вдосконалення засобів і методів своєї діяльності.

Окрема некоректність (точніше, ідеалістичність) формулювань законів робототехніки Айзека Азімова може також мати наслідком їх невірну інтерпретацію з боку штучного інтелекту. До того ж вони фактично надають роботу право на непокору людині, що і так само собою розуміється у певних випадках (об'єкт робототехніки не повинен підкорятися наказам порушника, якого він затримує). Адже неможливо надати утворенню (доречно пригадати, що таким самим віртуальним утворенням є юридична особа) статус суб'єкта правовідносин та не наділити його можливістю не підкорятися іншій волі, крім легітимної. З іншого боку, неупереджене виконання вимоги "робот не може ... своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині була заподіяна шкода" повинне мати наслідком перешкоджання людству забруднювати навколишнє середовище, розробляти та виготовляти нові типи зброї масового ураження та здійснювати іншу саморуйнацію. Є ще одне цікаве питання: якщо підконтрольний людині слабкий штучний інтелект нарешті зрозуміє, що більш потужний штучний суперінтелект може у майбутньому заподіяти шкоду людству, чи повинен такий дружній штучний інтелект перешкоджати людині у науково-технічному прогресі.

Наступною спробою розробки моральних принципів діяльності штучного інтелекту є Кодекс етики для розробників робототехніки, запроваджений згаданою Резолюцією Європейського Парламенту від 16 лютого 2017 р. (European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). У ньому сформульовано принципи, окремі з яких своїм ідеалізмом віддзеркалюють закони робототехніки Айзека Азімова і через це мають ті самі вади і недоліки: принцип "роби благо" (діяльність роботів повинна бути спрямована на інтереси людей); принцип "не нашкодь" (роботи не повинні заподіювати шкоду людині); принцип самостійності (людина має право приймати добровільне інформоване рішення про умови взаємодії з роботами); принцип справедливості (будь-які блага, які виникають внаслідок діяльності роботів, повинні бути розподілені справедливо; особливо це стосується доступності роботів, які доглядають за хворими та допомагають людям у домашньому господарстві); принцип обачності (прогнозувати вплив розробок на рівень безпеки, заздалегідь вживати необхідних заходів, заохочувати в той же час прогрес в інтересах суспільства та оточуючого середовища); принцип прозорості (розробники повинні гарантувати прозорість та забезпечити всім зацікавленим особам

правомірний доступ до необхідної інформації; всі учасники дослідів та зацікавлені проблемою робототехніки будуть мати можливість брати участь в процесі прийняття рішень; розробники повинні відразу розкривати всю інформацію про можливі небезпеки для суспільства та оточуючого середовища); можливість скасування дії (функція повідомлення роботу, які дії можливо скасувати і як це зробити; можливість скасувати останню дію або послідовність дій дозволяє користувачам повернутися на декілька кроків назад, для того щоб відновити нормальний хід роботи робота); мінімальна шкода та максимальна користь (ризик заподіяння шкоди повинен бути порівняним з ризиком спричинення шкоди у повсякденному житті; необхідно дати ретельну оцінку ризикам та скласти відповідні протоколи керування ризиками) тощо. Існують також інші схожі декларації, але пошуки у цьому напрямку повинні бути продовжені.

Слушним також є питання про те, чи може штучний інтелект запропонувати людству нову мораль та(або) нове право. Особистість штучного інтелекту може стати носієм певної моралі так само, як первинним її носієм до цього часу вважалася тільки окрема людина. Відмінні між собою особистості штучного інтелекту, об'єднані подібно до Інтернету речей (Internet of Things, або IoT) [23]. Інша його назва – “Всеохоплюючий Інтернет” або “Всеосяжний Інтернет” – Internet of Everything, або IoE, яка виглядає більш змістовною, нагадуватимуть колектив людей – носіїв певного різновиду моралі. При цьому дотримання вимог моралі так само може забезпечуватися сумлінням окремої людини, колективу людей або сумлінням окремого штучного інтелекту або його мережі. Відносно Всеосяжного Інтернету все виглядає навіть простіше: об'єднана мережа штучних інтелектів здатна узагальнити переважну частку всіх морально-етичних надбань людської цивілізації, синтезувати та запропонувати людству загально виважений універсальний продукт під умовною назвою всесвітня мораль, всесвітня релігія або всесвітнє право.

Всеосяжний Інтернет є підстави розглядати як загальнопланетарну платформу соціальної взаємодії на всіх рівнях, популярність якої стрімко набирає обертів, а потужність та поширеність зростають у геометричній прогресії. Так, починаючи з 2009 р. у Брюсселі при підтримці Єврокомісії проходять щорічні конференції Annual Internet of Things, на яких виступають з доповідями єврокомісари, науковці та керівники провідних ІТ-компаній [20]. За даними Gartner [19], до 2020 року кількість підключених до всесвітньої мережі пристроїв становитиме 26 мільярдів, а дохід від продажу устаткування, програмного забезпечення та послуг становитиме 1,9 трлн доларів США. Корпорація Intel у 2014 році оголосила конкурс “Make it Wearable” з призовим фондом 1,3 млн доларів США на найкраще застосування своєї системи для концепції IoT та створила власний підрозділ “Internet of Things Solutions Group” для розвитку цього напрямку [22]. Компанія Google на початку 2014 року придбала за 3,2 млрд доларів США невелику фірму “Nest Labs”, яка займається випуском інтелектуальних термостатів [8]. Фахівці цієї компанії займалися впровадженням на американському ринку технологій IoT. На виставці CES кожного року збільшується обсяг презентації побутової техніки (холодильники, телевізори, пральні машини) з можливістю підключення до мережі Інтернет⁴.

---

⁴ International CES або International Consumer Electronics Show (Міжнародна виставка побутової електроніки) – велика торговельна виставка яка проводиться щороку у січні у Лас-Вегасі, штат Невада, США (Las Vegas Convention Center), організовується та фінансується торговою організацією Consumer Electronics Association (див. докладніше: <http://cesweb.org>).

Всеосяжний Інтернет може викликати величезні зміни у повсякденному житті та запропонувати користувачам абсолютно новий рівень комфорту. Але зворотнім боком цього процесу є підвищення рівня небезпеки, якщо елементи такої системи не будуть належним чином захищені від несанкціонованого втручання або використання. Шляхом певних підказок або переспрямування уваги людину можливо привести до переконання про удавану самостійність прийняття певних рішень (як на індивідуальному рівні споживання товарів і послуг, так і у межах виборчого процесу, референдуму тощо).

Ще більшою небезпекою є встановлення тотального контролю над системою Всеосяжного Інтернету і, завдяки цьому, тотального контролю над кожним індивідумом або їх об'єднаннями, адже пристрої із вбудованими комп'ютерами зберігають великий обсяг інформації, в тому числі точне місцезнаходження, особисті дані, паролі, коди тощо.

Ілюстрацією такої небезпеки є оприлюднені у 2013 р. результати дослідження загального стану безпеки в Інтернеті. Перевірці були піддані відкриті порти на всіх доступних IP-адресах. Для спрощення роботи було створено комп'ютерного хробака, що шукав пристрої, доступ до яких не був захищений паролем, або захищений надзвичайно простим паролем (наприклад, "root" або "admin"). Таким чином бот на ім'я Carna зібрав понад 9 ТБ даних, виконав 52 мільйони запитів ICMP ping, 180 мільярдів службових записів та 2,8 мільярди запитів TCP SYN на 660 мільйонів IP адрес і опитав у сумі 71 мільярд портів. В результаті він спромігся поширитись на понад 400 тисяч пристроїв. В ході досліджень був помічений також інший хробак, який отримав назву Aidra (надалі у тому ж році у вільний доступ були надані його вихідні коди під назвою LightAidra [16]) та був створений для пристроїв під управлінням ОС на основі Linux та процесорної архітектури MIPS. Основним призначенням хробака Aidra було створення ботнету для DDoS-атак. Всього було виявлено 30 тисяч заражених цим хробаком пристроїв [7]. Є всі підстави стверджувати, що стан безпеки суттєво не покращений і зараз.

Втім, складно визначити, що є більш загрозливим фактором – небезпека ззовні, небезпека зсередини або надсистемна небезпека у вигляді тотального контролю. В останньому випадку сучасні моральні цінності можуть бути замінені на антицінності тоталітарного устрою, а право пристосовано під забезпечення досягнення його мети та поточних завдань.

З іншого боку, якщо прагнення до щастя та благополуччя фактично визнано складовою природних прав людини, нормативні положення відносно чого закріплені на рівні Резолюції A/RES/66/281 Генеральної Асамблеї ООН від 28 червня 2012 року "Міжнародний день щастя [20 березня]" [24], то штучний інтелект може запропонувати людству конкретні кроки у напрямку його досягнення, починаючи, зокрема, з реалізації повноважень керівника адміністративної одиниці (так, робот на ім'я Michihito Matsuda під керуванням штучного інтелекту вже балотувався на посаду мера окремого району Токіо [3]) тощо.

Теж саме стосується і всесвітньої релігії під патронатом штучного інтелекту. Сьогодні подібні проекти переважно виступають у площині розваги або певної соціальної провокації. Так, колишній виконавчий директор Google і Uber Ентоні Левандовскі (Anthony Levandowski) оголосив про заснування нової футуристичної релігії "Way of the Future", основним божеством якої буде високо розвинутий штучний інтелект [2]. Вона матиме власне святе Письмо під назвою "The Manual", церемонії для публічного богослужіння та місце відправлення культу. Основна ідея релігії сформульована доволі просто: розвинутий штучний інтелект перевищить людей в інтелектуальному розвитку і стане справжнім божеством. На думку Е. Левандовскі,

частина цієї величі полягає у тому, що програма сама буде вирішувати як і куди їй розвиватися, наше завдання полягає у тому, щоб визначити своє місце у світі і роль у взаємодії з новим Богом, бажано, щоб машина розглядала нас як своїх улюблених старійшин, про яких слід піклуватися і яких слід поважати.

Цілком ймовірно припустити, що надалі штучний інтелект проаналізує всі сучасні та забуті релігії, узагальнить найкращі риси найбільш впливових божеств (Яхве або Іегова, Аллах, Вішну, Крішна, Рама, Шива, Махавіра, Один, Тор, Перун, Велес, Зевс, Амагерасу тощо) або всіх без виключень та запропонує людству новий інтегрований релігійний образ та певні правила, які на підґрунті опрацювання Big Data можуть стати привабливими для багатьох. З іншого боку, можливо, що людству може й не буде надано варіантів для вибору.

Висновки та пропозиції.

До появи штучного інтелекту жоден об'єкт техніки не міг бути зіставлений з людиною, але часи змінюються. Штучний інтелект йде далі і перевищує людину розумінням своєї власної внутрішньої побудови та здатністю до самоперебудови (стрімкої еволюції) через виправлення помилок або недоліків й подальше багаторазове вдосконалення (програма знаходить помилки усередині себе, виправляє їх та переписує сама себе до нескінченності). Тому з появою такого потужного актора утворюються перспективи для визнання його суб'єктом правовідносин, суб'єктом злочину та(або) потерпілим від злочину. Цифровою людиною (*Homo numeralis*, або *Homo digitalis*, або *Homo horologium*) є підстави іменувати людину, яка вдосконала за будь-яким з наступних напрямків: 1) біоінженерія; 2) створення живих істот, які поєднують органіку з неорганікою, або утворення кібернетичного організму (cybernetic organism, скор. cyborg); 3) створення неорганічної форми життя. Завдяки зазначеним досягненням стає можливим не тільки відновити певні функції або властивості організму людини або іншої живої істоти, але й вивести їх на новий нечуваний рівень, істотно збільшити тривалість життя, наділити новими унікальними здібностями. Така людина підніметься як мінімум на один щабель вище в умовній еволюційній ланці у порівнянні зі звичайною людиною. Залишається відкритим питання про те, чи буде вона сповідувати ті самі моральні цінності та дотримуватися тих самих поглядів на права і свободи кожної окремої людини невдосконаленого формату. І чи буде вона сприймати звичайну людину як свою рівню, адже зміна аксіологічних орієнтирів здатна спровокувати заміну певних цінностей на антицінності.

У зв'язку з появою штучного інтелекту, що перебирає на себе керування транспортними засобами, набуває нового забарвлення "проблема вагонетки" ("trolley problem"). Метою появи штучного інтелекту та автономних транспортних засобів є заміна ними людини у ризикових сферах діяльності, прагнення зменшити аварійність, запобігти помилкам та ризикам, які мають виток у людському факторі. У недалекому майбутньому наявність людини-водія у транспортному засобі буде розглядатися більш небезпечною, ніж повний контроль з боку штучного інтелекту в автономному транспортному засобі. Вимога щодо обов'язкової присутності людини-водія у будь-якому автономному транспортному засобі пояснюється звичайною психологічною інерцією, адже людство ще не повною мірою підготовлене до поділу середовища свого існування з штучним інтелектом або іншою розумною формою життя. Так само невдовзі всі крісла у транспортних засобах стануть тільки пасажирськими.

З завданням дотримуватися норм права штучний інтелект впорається краще, ніж середньостатична людина. Перспективним для подальшого обговорення виглядає

питання про свідому відсутність у штучного інтелекта прихильності до тієї чи іншої моралі, в тому числі, крайніх або агресивних світоглядів.

У випадку крайньої необхідності шкоди, у першу чергу, повинна зазнати та особа, яка порушує стандарти дорожнього руху. Обізнаність про неминучі негативні наслідки для правопорушника стимулюватиме поведінку всіх учасників.

Відомі закони робототехніки Айзека Азімова тяжіють до ідеалізму і можуть бути застосовані тільки до техніки без ознак штучного інтелекту. Вони не враховують здатності останнього до саморозвитку та самовдосконалення, а також зацікавленість у використанні штучного інтелекту у військових або поліцейських заходах, під час виконання покарання та в багатьох інших випадках заподіяння легальної шкоди, що фактично надає роботу право на непокору людині. Суперечність між зазначеними законами та метою використання об'єкту робототехніки може мати наслідком невірну інтерпретацію. Неупереджене виконання вимоги “робот не може... своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині була заподіяна шкода” має привести до активного перешкоджання людству забруднювати навколишнє середовище, розробляти та виготовляти нові типи зброї масового ураження та здійснювати іншу саморуйнацію. Після певного переформулювання закони робототехніки Айзека Азімова можливо поширити на відносини державотворення: 1) робот, штучний інтелект, або держава не може заподіяти шкоду людині або людству, або своєю бездіяльністю дозволити, щоб людині або людству була заподіяна шкода, не інакше, ніж в порядку та у спосіб, передбачений законом; 2) робот, штучний інтелект, або держава повинні підкорятися законним наказам людини, за винятком тих, які суперечать першому закону; 3) робот, штучний інтелект, або держава повинні захищати самих себе, якщо тільки їх дії не суперечать першому і другому законам, або якщо виконується законний наказ або вимога закону.

Перспективи подальших досліджень. Порушені питання та надана їм авторська оцінка є дискусійними та відкритими для конструктивної критики і широкого обговорення з огляду на їх актуальність та важливість для забезпечення подальшого розвитку інформаційного суспільства.

Використана література

1. A Unique Installation by MIT Senseable City Lab. URL: <http://senseable.mit.edu/wave>
2. Anthony Levandowski wants to start a futuristic religion... seriously. URL: <https://thehustle.co/anthony-levandowski-ai-religion>
3. AI Looking to Become Robot Mayor in Tokyo's Tama City / YellRobot.com. Sept 19, 2018. URL: <https://yellrobot.com/robot-mayor-tokyo>
4. Bill H.R.4625 “Fundamentally Understanding The Usability and Realistic Evolution of Artificial Intelligence Act of 2017” or the “Future of Artificial Intelligence Act of 2017”. December 12, 2017. 115th Congress 1st Session. URL: <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/4625/text>
5. Bostrom, Nick. How long before superintelligence? Oxford Future of Humanity Institute. University of Oxford. Originally published in Int. Jour. of Future Studies, 1998, vol. 2. URL: <http://nickbostrom.com/superintelligence.html>
6. Connor S. First self-driving cars will be unmarked so that other drivers don't try to bully them. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2016/oct/30/volvo-self-driving-car-autonomous>
7. Dan Goodin. Guerilla researcher created epic botnet to scan billions of IP addresses With 9TB of data, survey is one of the most exhaustive – and illicit – ever done. *Arstechnica*. 20 March 2013. URL: <https://arstechnica.com/information-technology/2013/03/guerilla-researcher-created-epic-botnet-to-scan-billions-of-ip-addresses>

8. David Grossman. Google to buy 'machine learning' firm Nest Labs. *BBC Newsnight technology*. 13 Jan 2014. URL: <https://www.bbc.co.uk/news/av/technology-25723505/google-to-buy-machine-learning-firm-nest-labs>
9. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0051+0+DOC+XML+V0//EN>
10. Ісаак Азімов. І, Робот. *Gnome Press*. December 2, 1950 / укр. переклад Азімов А. Я робот. Науково-фантастичні оповідання. Київ: "Веселка" (серії Пригоди. Фантастика). 270 с.
11. Johnston Ian. Driverless car safety revolution could be scuppered by moral dilemma. URL: <http://www.independent.co.uk/news/science/driverless-cars-autonomous-vehicles-safety-accidents-a7097276.html>
12. John Rosevear. Self-Driving Cars: Understanding the 6 Autonomous Levels - What do terms like "Level 4" and "Level 5" mean? Here's the complete guide. *The Motley Fool*. Sep 6, 2018. URL: <https://www.fool.com/investing/2018/09/06/self-driving-cars-understanding-6-autonomous-level.aspx>
13. Look, no hands. Automotive technology: Driverless cars promise to reduce road accidents, ease congestion and revolutionise transport. *The Economist, Technology Quarterly*. Aug 30th 2012. URL: <http://www.economist.com/technology-quarterly/2012/09/01/look-no-hands>
14. Moral machine. URL: <http://moralmachine.mit.edu>
15. Mike Brown. Germany Outlines Three Laws of Robotics for Self-Driving Cars / Inverse, Sept 8, 2016. URL: <https://www.inverse.com/article/20716-germany-outlines-three-laws-of-robotics-for-self-driving-cars>
16. Muhammad Junaid Bohio. Analyzing a Backdoor/Bot for the MIPS Platform. Analysis of a MIPS Malware / SANS Institute InfoSec Reading Room, March 19, 2015. URL: <https://www.sans.org/reading-room/whitepapers/malicious/analyzing-backdoor-bot-mips-platform-35902>
17. Peter Dizikes. How should autonomous vehicles be programmed? Massive global survey reveals ethics preferences and regional differences. *MIT News*. October 24, 2018. URL: <http://news.mit.edu/2018/how-autonomous-vehicles-programmed-1024>
18. Radutniy Oleksandr. Adaptation of criminal and civil law in view of scientific-technical progress (Artificial Intelligence, DAO and Digital Human) : зб. наук. праць *Проблеми законності* / відп. ред. В.Я. Тацій. Харків Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019. Вип. 144. 200 с. С. 138-153.
19. Stamford Conn. Gartner Says the Internet of Things Installed Base Will Grow to 26 Billion Units By 2020 / Gartner. December 12, 2013. URL: <https://www.gartner.com/newsroom/id/2636073>
20. Summary of The 2nd Annual Internet of Things 2010 conference. URL: http://eu-ems.com/summary.asp?event_id=55&page_id=342
21. Tachet R, Santi P, Sobolevsky S, Reyes-Castro LI, Frazzoli E, Helbing D, et al. (2016) Revisiting Street Intersections Using Slot-Based Systems. *PLoS ONE* 11(3): e0149607. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0149607>
22. Intel створює відділ рішень для "Інтернету речей". *РБК-Україна*. 06.11.2013 р. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/intel-sozdaet-otdel-resheniy-dlya-interneta-veshchey--06112013142500>
23. Баранов О.А. Інтернет речей: теоретико-методологічні основи правового регулювання. Т.1. Сфери застосування, ризику і бар'єри, проблеми правового регулювання: монографія. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2018. 344 с.
24. Международный день счастья: Резолюция Генеральной Ассамблеи от 28 июня 2012 года [без передачи в главные комитеты (A/66/L.48/Rev.1)] 66/281. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/66/281>
25. Платон. Государство. Соб. соч. в 4 т. Т. 3. Кн. 7 / пер. А.Н. Егунова. Москва: Мысль, 1994. 448 с. С. 295-296.
26. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность: монографія. Львов: Изд-во при Львовс. гос. ун-т. издательского объединения "Вища школа", 1986. 167 с. С. 9
27. Радутний О.Е. Правові аспекти феномену цифрової людини в кібернетичному та іншому просторі: збірник тез наукових доповідей науково-практичного семінару *Забезпечення*

кібербезпеки: правові та технічні аспекти, м. Харків, 8 лист. 2018 р. Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського “ХАІ”, 2018. 112 с. С. 57-63.

28. Радутний О.Е. Розвиток кримінально-правової доктрини у напрямку визнання штучного інтелекту та цифрової людини суб'єктом правовідносин та суб'єктом злочину: матер. міжнар. наук.-практ. кругл. столу *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення*, м. Харків, 17 трав. 2019 р. / укладачі: Л.М. Демидова, К.А. Новікова, Н.В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. 324 с. С. 202-213.

29. Радутний О.Е. Artificial Intelligence (штучний інтелект) як суб'єкт правовідносин в галузі кримінального права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* (з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту). Івано-Франківськ, 2017. 255 с. С. 200-206.

30. Радутний О.Е. Кримінальна відповідальність штучного інтелекту. *Інформація і право*. № 2(21)/2017. С. 124-133.

31. Радутний О.Е. Суб'єктність штучного інтелекту у кримінальному праві. *Право України*. № 1/2018. С.123-136.

32. Радутний О.Е. Місце штучного інтелекту в структурі суспільних відносин, які охороняються кримінальним правом: матеріали наук. полілогу *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності*, м. Харків, 7 верес 2018 р. / упоряд.: Ю.В. Баулін, Ю.А. Пономаренко. Харків: Право, 2018. – 208 с. : іл. С. 98-102.

33. Радутний О.Е. Додаткові аргументи щодо правосуб'єктності штучного інтелекту: матеріали другої наук.-практ. конф. *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження*, м. Київ, 29 лист. 2018 р. / упоряд.: В.М. Фурашев, С.О. Дорогих. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во “Політехніка”, 2018. 168 с. С. 46-50.

34. Радутний О.Е. Розвиток кримінально-правової доктрини у напрямку визнання штучного інтелекту та цифрової людини суб'єктом правовідносин та суб'єктом злочину: матер. міжнар. наук.-практ. кругл. столу *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення*, м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / укладачі: Л.М. Демидова, К.А. Новікова, Н.В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. 324 с. С. 202-213.

35. Радутний О.Е. Правові аспекти феномену цифрової людини в кібернетичному та іншому просторі: збірник тез наукових доповідей науково-практичного семінару *Забезпечення кібербезпеки: правові та технічні аспекти*, м. Харків, 8 лист. 2018 р. Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського “ХАІ”, 2018. 112 с. С. 57-63.

36. Радутний О.Е. Кваліфікуючі ознаки, пов'язані з досягненнями наукового прогресу (біоінженерія, штучний інтелект, неорганічна та змішана форма життя): матер. всеукр. наук.-практ. конф. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*, м. Дніпро, 25 трав. 2018 р. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 214 с. С. 41-43.

~~~~~ * * * ~~~~~

Інформаційна і національна безпека

УДК 342.9

КОСТЕНКО О.В., головний науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА РОЗВИТОК КІБЕРНЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Анотація. У статті проаналізовано проблеми законодавчого регулювання сфери кібернетичної безпеки України на досвіді сучасних кібернетичних загроз та кібератак, що здійснювалися на державні інформаційні ресурси протягом останніх років. Досліджено критичні галузі, в яких інформаційні системи виявилися найбільш вразливими для кібернетичних атак. Висвітлено проблему понятійно-категоріального апарату основних нормативно-правових актів сфери кібернетичної безпеки, цифрового підпису та відсутність кореляції кібернетичних злочинів із юридичною відповідальністю суб'єктів за порушення у сфері кібернетичної безпеки. Запропоновано рекомендації щодо вжиття відповідних заходів в сфері забезпечення кібернетичної безпеки України.

Ключові слова: кібернетична безпека, кібернетичний злочин, електронний підпис, електронні довірчі послуги.

Summary. The article analyzes the problems of legislative regulation of the sphere of cyber security in Ukraine based on the experience of modern cyber threats and cyber attacks that have been carried out on state information resources in recent years. Critical areas in which information systems were the most vulnerable have to cyber-attacks have been investigated. The problem of conceptual and categorical apparatus of the basic regulatory legal acts of the sphere of cyber security is covered, as well as digital signature and lack of correlation of cybercrime with the legal liability of subjects for cyber-security offenses. Recommendations on taking appropriate measures in the field of cyber security of Ukraine at the present stage are offered.

Keywords: cyber security, cybercrime, electronic signature, electronic trust services.

Аннотация. В статье проанализированы проблемы законодательного регулирования сферы кибернетической безопасности Украины на опыте современных кибернетических угроз и кибератак, которые осуществлялись на государственные информационные ресурсы на протяжении последних лет. Исследованы критические области, в которых информационные системы оказались наиболее уязвимы к кибернетическим атакам. Освещена проблема понятийно-категориального аппарата основных нормативно-правовых актов сферы кибернетической безопасности, цифровой подписи и отсутствие корреляции кибернетических преступлений с юридической ответственностью субъектов за нарушения в сфере кибернетической безопасности. Предложены рекомендации относительно употребления соответствующих мер в сфере обеспечения кибернетической безопасности Украины.

Ключевые слова: кибернетическая безопасность, кибернетическое преступление, электронное подписание, электронные доверительные услуги.

Постановка проблеми. На сьогодні впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери діяльності є пріоритетним напрямом інноваційного розвитку всіх країн світу та сучасного інформаційного суспільства. В той же час, інформаційні технології стають зброєю іноземних спецслужб, злочинних угруповань та окремих

кримінальних елементів. Втручання в інформаційні системи, кібератаки на інформаційні ресурси, реєстри, бази даних, електронні системи управління державними органами та підприємствами критичної інфраструктури стали невід'ємною частиною сучасного суспільства. Боротьба із кібернетичними злочинами вийшла на рівень загальнонаціональних та загальносвітових проблем. Україна останні роки потерпає від численних кібернетичних атак, хоч і вживає відповідні заходи у сфері забезпечення кібернетичної безпеки. Вочевидь, на сучасному етапі доцільно переглянути систему кібернетичної безпеки з метою її удосконалення у відповідності із новітніми ризиками та загрозами.

Результати аналізу досліджень і наукових публікацій. У наукових працях вітчизняних та зарубіжних технічних фахівців та правознавців проблеми правового регулювання у сфері кібернетичної безпеки висвітлено достатньо широко, що відображено в працях Е. Авер'янової, Д. Азарова, Ю. Белського, В. Болгова, С. Бородіна, В. Бутузова, В. Вехова, Н. Гадіона, О. Гладуна, О. Користіна, Л. Краснова, М. Карчевського, О. Копатіна, М. Литвинова, Ю. Ляпунова, С. Максимова, А. Музики, А. Новікова, П. Смагіна, Є. Скулишина, М. Погорецького.

Однак недостатньо дослідженими лишаються питання, пов'язані з проблемами кореляції кібернетичних злочинів із юридичною відповідальністю суб'єктів за порушення у сфері кібернетичної безпеки, аналізу та протидії кібернетичним загрозам на сучасному етапі.

Метою статті є визначення потенційних напрямів сучасних кібернетичних загроз для інформаційних ресурсів та розробка рекомендації щодо вжиття відповідних заходів в сфері забезпечення кібернетичної безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законом України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України" [1] визначено правові та організаційні основи захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави та національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, а також засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки.

Підпунктом 2 пункту 3 статті 8 Закону визначено, що функціонування національної системи кібербезпеки забезпечується шляхом створення нормативно-правової і термінологічної бази у сфері кібербезпеки, гармонізації нормативних документів у сфері електронних комунікацій, захисту інформації, інформаційної безпеки та кібербезпеки відповідно до міжнародних стандартів, зокрема стандартів Європейського Союзу і НАТО.

Нормативно-правова база у сфері забезпечення кібербезпеки перебуває на етапі становлення і, зокрема, включає: закони України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України", "Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України", "Про телекомунікації"; Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27.01.16 р. "Про Стратегію кібербезпеки України" від 15.03.16 р. № 96/2016; постанову КМ України від 11.04.12 р. № 295, якою затверджено "Правила надання та отримання телекомунікаційних послуг"; постанову КМ України від 12.04.02 р. № 522, якою затверджено "Порядок підключення до глобальних мереж передачі даних"; постанову КМ України від 29.03.06 р. № 373, якою затверджено "Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах"; постанову КМ України від 16.11.02 р. № 1772, якою затверджено "Порядок взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту

державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах”; постанову КМ України від 23.08.16 р. № 563, якою затверджено “Порядок формування переліку інформаційно-телекомунікаційних систем об’єктів критичної інфраструктури держави”; наказ Адміністрації Держспецзв’язку від 10.06.08 р. № 94, яким затверджено “Порядок координації діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових формувань, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності з питань запобігання, виявлення та усунення наслідків несанкціонованих дій щодо державних інформаційних ресурсів в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах”; наказ Адміністрації Держспецзв’язку від 02.12.14 р. № 660, яким затверджено “Порядок оцінки стану захищеності державних інформаційних ресурсів в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах”; наказ Адміністрації Держспецзв’язку від 15.01.16 р. № 20, яким затверджено “Порядок сканування на предмет вразливості державних інформаційних ресурсів, розміщених в Інтернеті” та інші.

Згідно щорічного плану Державною службою спеціального зв’язку та захисту інформації України здійснюються заходи з оцінки стану захищеності інформаційних систем в державних органах, органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності. Заходи полягають в детальному аналізі мереж і систем з точки зору можливого втручання потенційних зловмисників та правопорушень.

Однак, кількість інцидентів в інформаційно-телекомунікаційних системах протягом останніх років не зменшується. Зокрема, в умовах воєнного конфлікту з РФ здійснювалися численні атаки на цифрові ресурси України. Наприклад, серед відомих випадків слід виокремити найбільш гучні кібератаки: 2014 р. – атаковано інформаційно-телекомунікаційну систему Центральної виборчої комісії; 2015 р. – атаковано енергетичні компанії України; 2016 р. – атаковано “Укренерго”, а також урядові сайти та внутрішні мережі Міністерства фінансів України, Держказначейства України та Пенсійного фонду України; 2017 р. – кібератака комп’ютерним вірусом “Petya” [2]. Протягом 2014 – 2019 рр. в ході гібридної війни РФ проти України згідно з відомостями ЗМІ було виявлено і нейтралізовано понад 10 тисяч кібератак проти України [3].

Також слід зауважити, що згідно з проектом Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року до ключових проблем у сфері створення Національної телекомунікаційної мережі та забезпечення кібербезпеки було віднесено:

- необхідність забезпечити надійне функціонування існуючих систем, мереж і комплексів спеціального зв’язку з одночасним проведенням заходів з поетапного (фрагментарного) переоснащення систем, мереж і комплексів спеціального зв’язку;

- відсутність можливості інтеграції розподілених ресурсів спеціальних інформаційно-телекомунікаційних систем;

- відсутність єдиних підходів до розвитку захищених електронних комунікацій у державних органах, у тому числі в державних органах сектору безпеки та оборони, та до модернізації інформаційної інфраструктури державних органів;

- неможливість гарантовано задовольнити потреби державних органів у послугах захищених електронних комунікацій у мирний час, в особливий період та в умовах воєнного стану та впровадити єдині підходи до розвитку захищених електронних комунікацій у державних органах, у тому числі в державних органах сектору безпеки та оборони;

- неможливість підвищити ефективність оперативно-технічного управління системами (мережами) та забезпечити належний рівень захисту інформації (кіберзахисту)

в електронних комунікаційних мережах у державних органах, у тому числі в державних органах сектору безпеки та оборони;

– відставання технологічного рівня розвитку систем (мереж) і комплексів спеціального зв'язку від сучасного рівня розвитку у сфері електронних комунікацій;

– відсутність транспортної платформи для подальшої розбудови захищеного інформаційного суспільства в Україні;

– недостатній рівень забезпечення безпеки інформаційного обміну, що здійснюється в інтересах управління державою, та захисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури (ІТС) та її інформаційних ресурсів в умовах посилення загроз у кіберпросторі.

Зазначені проблеми, за оцінками фахівців, були пов'язані зі щорічним недофінансування заходів, передбачених відповідними державними цільовими програмами розвитку у сферах спеціального зв'язку, захисту інформації та електронних комунікацій. При цьому, не вирішення цих проблем продовжить стати тенденцією відставання технологічного рівня розвитку систем (мереж) і комплексів спеціального зв'язку від сучасного рівня розвитку у сфері електронних комунікацій та кіберзахисту, що призведе до погіршення стану інформаційної безпеки держави та негативно вплине на ефективність управління державою.

В сучасних умовах, як видається, до найбільш важливих *напрямів кіберзахисту* слід віднести: *об'єкти критичної інфраструктури; суб'єкти фінансової системи (НБУ, Мінфін, Держказначейство); інформаційні ресурси, реєстри, системи і бази даних.*

Нині в Україні налічується понад 350 публічних електронних реєстрів, які перебувають у власності більш ніж 80 державних установ (Міністерств, служб, агентств тощо). При цьому, значні обсяги персональних даних громадян дублюються і накопичуються у численних базах даних, які далеко не завжди контролюються чи перебувають у власності держави [4]. Загалом, національна система захисту персональних даних у зв'язку зі стрімким розвитком інформаційних технологій та введенням в дію (травень 2018 р.) “Пакету захисту даних ЄС” [5] потребує кардинального перегляду.

Заходи щодо розвитку інформаційних систем у сфері Міністерства фінансів України і Держказначейства заплановані та виконуються відповідно до розпоряджень КМ України від 08.02.17 р. № 142-р “Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017 – 2020 роки” [6] та від 24.05.17 р. № 415-р “Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017 – 2020 роки” [7], згідно з якими створено інтегровану інформаційно-аналітичну систему для обміну інформацією та консолідації фінансової звітності з використанням баз даних та інформаційних систем фінансових відомств.

Водночас, залишається актуальним питання розвитку національної інформаційної системи управління державними фінансами, а також казначейською системою управління державним та місцевими бюджетами із централізованим ядром та резервним дата-центром. Події, пов'язані з гібридною війною засвідчили, що централізована система з одним ядром може ефективно відключати окуповані території від фінансових ресурсів України, натомість діюча децентралізована система управління державними та місцевими бюджетами дозволяє автономно працювати регіональним сегментам.

Такий же недолік притаманний інформаційним ресурсам, управління та регулювання, що здійснюється Міністерством юстиції України. Найбільш складний стан справ з цифровізацією спостерігався у сфері нотаріату. Це було обумовлено суттєвими вадами системи електронного нотаріату, що не дозволяло здійснювати належний державний контроль над важливими для громадян і суспільства функціями нотаріату [8].

Як відомо, нині існують цифрові підписи, які мають безліч різновидів. Суспільні відносини у цій сфері регулюються Законом України “Про електронні довірчі послуги”. Також законодавством знято обмеження, яке стосувалося заборони використання державними органами електронних підписів від різних центрів акредитації. Це скасувало монополію, але водночас призвело до виробничої неузгодженості в питаннях використання електронних підписів. Зокрема, це стало актуальним на етапі запуску відомчих систем електронного документообігу та їх адаптації й підключення до загальнодержавної інформаційної шини “Трембіта” [9]. Слід зауважити, що “Трембіта” – це українська назва системи “X-Road” естонської розробки, яка забезпечує обмін даними між електронними державними реєстрами різних держорганів у режимі реального часу. До “Трембіти” підключено 17 органів державної влади, серед яких Міністерство юстиції України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство закордонних справ України, Рахункова палата України, Державна міграційна служба України, Пенсійний фонд та інші.

Також існує масштабна проблема цифровізації, яку нині відносять до другорядних – проблема ідентифікації особи державного службовця і визначення кола його електронних повноважень. Проблема пов’язана з тим, що в державних органах у системах управління електронним документообігом відсутній цифровий підпис загальнодержавного зразка, який має містити інформацію про державного службовця або службовця органу місцевого самоврядування: реквізити держслужбовця, посаду, повноваження і термін його дії та інші необхідні дані для організації роботи з електронними документами в міжвідомчому обміні цими документами.

Питання про надання державним службовцям цифрових підписів відповідно до займаної посади, як видається, доцільно віднести до повноважень не окремих держорганів, а до функцій Національного агентства України з питань державної служби, відповідні повноваження якого внести до Закону “Про електронні довірчі послуги”. Надання посадовій особі органу державного управління надійного засобу електронної ідентифікації – державного кваліфікованого цифрового підпису із зафіксованими в сертифікаті відповідними повноваженнями, правами та обов’язками, стане основою державного електронного документообігу, а також забезпечить персоніфікований електронний обмін інформацією між громадянами та державою відповідно до законів України “Про звернення громадян”, “Про інформацію”, “Про доступ до публічної інформації” [10]. Використання стандартизованих кваліфікованих цифрових підписів органами державного управління також забезпечить електронний документообіг між відповідними органами країн-членів ЄС та Україною.

Зазначені проблеми є досить важливими для громадян, суспільства і держави та забезпечення їх кібербезпеки. Однак, відсутність врегульованої законодавством юридичної відповідальності за скоєння кіберзлочинів та кіберправопорушень, у т.ч. за несанкціоноване використання чи викрадення електронних підписів, електронних печаток тощо, перешкоджає ефективному вирішенню вказаних питань.

Як свідчить аналіз досліджень, законодавством України визначено поняття “кіберзлочин”, “кіберзлочинність”, “кібертероризм”. Водночас, ці визначення не завжди узгоджуються з кримінальним і адміністративним законодавством в частині кримінальної та адміністративної відповідальності за скоєння злочинів і правопорушень у кіберпросторі або з його використанням.

Наразі Кримінальний кодекс України оперує терміном “злочини у сфері використання електронно-обчислюваних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електров’язку”, використання якого передбачено нормами міжнародного

права у т.ч. Конвенцією про кіберзлочинність. Тривалий час використання цього терміну вважалось обґрунтованим через загальність поняття та можливість уніфікованої класифікації значної кількості злочинів у комп'ютерному середовищі. Однак, з розвитком інформаційних технологій, інформаційних ресурсів, продуктів і послуг, запровадження нових термінів у цій сфері та поширення кіберзлочинності, вказаний підхід, як видається, потребує перегляду.

Поряд з цим, за оцінками фахівців, рівень латентності злочинів цього виду може складати переважну більшість від офіційних даних, що пов'язано з такими основними причинами:

- складнощі технічного й оперативного характеру, що не дозволяють своєчасно і достовірно встановлювати осіб, причетних до скоєння кіберзлочинів та технологій, які вони застосовують для скоєння правопорушень у цій сфері;
- значна кількість потерпілих не повідомляє про скоєння кіберзлочинів стосовно них або їх інформаційних ресурсів;
- наслідки кіберзлочинів далеко не завжди виявляються в момент їх скоєння, а значно пізніше та без належної оцінки спричиненої шкоди.

Зазначене можна наочно засвідчити на прикладі потенційних викликів і загроз для реалізації перспективного, за нашими оцінками, проекту “Країна в сматфоні”.

Зокрема, за цим проектом, як видається, має бути здійснена масштабна цифровізація, у т.ч. цифрова ідентифікація громадян з наданням кожному громадянину унікального електронного ID, кваліфікованого електронного підпису на SIM-карті мобільного пристрою, доступу до цифрових ресурсів, систем електронної освіти та електронного здоров'я. Шлюзом для зв'язку держави і громадянина може бути мобільний додаток в смартфоні, викрадення якого за чинним законодавством класифікується як звичайна крадіжка за (ст. 185 КК України).

Водночас, внаслідок викрадення смартфона із вказаним мобільним додатком громадянину може бути спричинена суттєва матеріальна, моральна та інша шкода, у т.ч. злочинці фактично незаконно заволодівають конфіденційними персональними даними та електронним ідентифікатором громадянина або його цифровим підписом, які ототожнюють його фізичну і віртуальну особистість в кіберпросторі, можуть здійснювати незаконні електронні операції із фінансами та майном, брати участь у виборах (при запровадженні системи електронного голосування) тощо.

Нині кіберзлочини в Україні класифікуються за напрямками, пов'язаними з:

- несанкціонованим втручанням в роботу електронно-обчислюваних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, що призвело до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації (ст. 361 КК України);
- несанкціонованими діями з інформацією, яка обробляється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362 КК України).

Країни з різними правовими системами по різному формують підходи щодо класифікації кіберзлочинів. Водночас, у державах-членах ЄС поширеною є класифікація цих злочинів за такими групами:

- комп'ютерні злочини (порушення авторських прав на програмне забезпечення, розкрадання даних, порушення роботи обчислювальних систем, розкрадання комп'ютерного часу тощо);

– злочини, “пов’язані з комп’ютерами” (переважно фінансове шахрайство);
– мережева злочинність (використання мереж для скоєння незаконних дій, у т.ч. поширення порнографії, торгівлі наркотиками, ухилення від митних зборів, відмивання коштів тощо).

Слід звернути увагу на *класифікатор комп’ютерних злочинів* розроблений фахівцями Інтерполу:

– несанкціонований доступ і перехоплення, комп’ютерний абордаж (несанкціонований доступ), перехоплення за допомогою спеціальних технічних засобів, крадіжка часу (ухилення від плати за користування), інші види несанкціонованого доступу та перехоплення;

– логічна бомба, троянський кінь, комп’ютерний вірус, комп’ютерний черв’як та інші види зміни даних;

– комп’ютерне шахрайство, шахрайство з банкоматами, комп’ютерна підробка, шахрайство з ігровими автоматами, маніпуляції з програмами введення-виведення, шахрайства з платіжними засобами, телефонне шахрайство та інші комп’ютерні шахрайства;

– незаконне копіювання, комп’ютерний саботаж з апаратним забезпеченням (порушення роботи ЕОМ) або з програмним забезпеченням (знищення, блокування інформації), розкрадання інформації, що становить комерційну таємницю, передача інформації, що підлягає судовому розгляду [11].

Різні юридичні школи пропонують класифікацію кіберзлочинів за способами втручання у процес передачі даних, за наслідками, спричиненими їх здійсненням, способами скоєння злочину тощо [12; 13].

В Україні також були спроби розширення відповідальності за злочини такого виду, зокрема, Кабінетом Міністрів України було підготовлено законопроект № 8304 від 19.04.18 р. “Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо розмежування підслідності злочинів, вчинених у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електрозв’язку, державних інформаційних ресурсів і об’єктів критичної інформаційної інфраструктури”. Однак цей законопроект не стосувався питань класифікації кіберзлочинів.

Тобто, нині актуальним постає питання щодо опрацювання та публічного обговорення проблеми внесення змін і доповнень до кримінального і адміністративного законодавства, зокрема, розширення Розділу XVI “Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електрозв’язку” Кримінального кодексу України.

Також актуальним залишається питання подальшого опрацювання питань правового регулювання і практики забезпечення кібернетичної безпеки в іноземних державах, насамперед США та країнах-членах ЄС, у т.ч. щодо юридичної відповідальності за злочини і правопорушення у кіберпросторі, в контексті розвитку національного законодавства.

З урахуванням викладених та інших проблем, до пріоритетних заходів щодо розвитку національної системи кібернетичної безпеки України видається за доцільне виднести наступне:

- створення Національного центру оперативно-технічного управління мережами телекомунікацій України відповідно до Закону України “Про телекомунікації”;
- внесення змін і доповнень до Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” в частині приведення його окремих положень до норм

Конституції України та рішень Конституційного Суду України щодо створення, функцій та повноважень Національного координаційного центру кібербезпеки як робочого органу Ради національної безпеки і оборони України, проведення незалежного аудиту діяльності основних суб'єктів національної кібербезпеки, здійснення парламентського контролю за дотриманням законодавства щодо захисту персональних даних та доступу до публічної інформації у сфері кібербезпеки тощо;

- розроблення та внесення на розгляд до Верховної ради України проекту Закону “Про засади забезпечення інформаційної безпеки України” (відповідно до ч. 1 ст. 17 Конституції України), “Про внесення змін до Закону України “Про захист персональних даних” (щодо удосконалення системи захисту персональних даних та імплементації положень “Пакету захисту даних ЄС”);

- розроблення та внесення на розгляд до Верховної Ради України проекту Закону України “Про електронний нотаріат”, “Про внесення змін до Закону України “Про електронні довірчі послуги” (щодо підвищення рівня відповідальності за порушення прав та обов'язків користувачів електронних довірчих послуг);

- підготувати пропозиції щодо створення єдиної державної системи кваліфікованих електронних довірчих послуг державних службовців та подання їх на розгляд до Кабінету Міністрів України;

- розроблення та внесення на розгляд до Верховної Ради України проекту Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінально процесуального кодексу України в яких передбачити види кіберзлочинів та правопорушень та види покарань за їх скоєння.

Висновки.

Вжиття запропонованих заходів поліпшить не тільки технічну складову системи кібернетичної безпеки України, але й модернізує правове регулювання суспільних відносин у даній сфері відповідно до вимог та реалій сьогодення, що в свою чергу сприятиме прискоренню розбудови національної спроможності кібернетичної безпеки.

Використана література

1. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.17 р. № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення 12.08.2019).

2. Найгучніші хакерські атаки, як сколихнули всю Україну: вражаючі деталі. URL: https://24tv.ua/nayguchnishi_hakerski_ataki_yaki_skolihnuli_vsyu_ukrayinu_vrazhayuchi_detali_n1079849 (дата звернення 12.08.2019).

3. У ході кібервійни Росії проти України за останні три роки було здійснено понад 7 тисяч атак. URL: <https://www.unian.ua/science/1915168-u-hodi-kiberviyuni-rosiji-proti-ukrajini-za-ostanni-tri-roki-bulo-zdiysneno-ponad-7-tisyach-atak-ekspert.html> (дата звернення 14.08.2019).

4. Державні секретарі прискорюватимуть впровадження “Трембітки”. – (Державне агентство з питань електронного урядування України). URL: <https://www.e.gov.ua/ua/news/derzhavni-sekretari-priskoryuvatimut-vprovadzhennya-trembitki> (дата звернення 12.08.2019).

5. Сучасні правові стандарти Європейського Союзу у сфері захисту персональних даних: зб. документів / неоф. пер. з англ. І. Майстренко; за ред. В. Брижко; передмова В. Пилипчука. – (НДІ інформатики і права Національної академії правових наук України). Київ: ТОВ “Видавничий дім “АртЕк”, 2018. 180 с.

Становлення і розвиток правових основ та системи захисту персональних даних в Україні: монографія / В.Г. Пилипчук, В.М. Брижко та ін.; за ред. В.М. Брижка, В.Г. Пилипчука. Київ: ТОВ “Видавничий дім “АртЕк”, 2017. 226 с.

6. Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017 – 2020 роки: Розпорядження КМ України від 08.02.17 р. № 142-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2017-%D1%80> (дата звернення 12.08.2019).

7. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017 – 2020 роки: Розпорядження КМ України від 24.05.17 р. № 415-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/415-2017-%D1%80> (дата звернення 12.08.2019).

8. Костенко О.В., Костенко В.В. Шляхи запровадження електронних довірчих послуг в нотаріальному процесі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. С. 118-122. URL: https://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/31.pdf (дата звернення 14.08.2019).

9. Взаємодія реєстрів. Інтероперабельність “Трембіта”. – (Державне агентство з питань електронного урядування України). URL: <https://www.e.gov.ua/ua/projects/vzayemodiya-reyest-riv-interoperabelnist/trembita?v=5be989456869a> (дата звернення 12.08.2019).

10. Костенко О.В. Сучасна правова модель суспільних відносин сфери електронних довірчих послуг в Україні. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2(14), February 2019. С. 3-7. URL: <http://archive.ws-conference.com/wp-content/uploads/ijitss0171.pdf> (дата звернення 14.08.2019).

11. Столяр О. Міжнародно-правові проблеми визначення та класифікації «кіберзлочинів». *Теорія і практика*. 2017. С. 190-193. URL: <https://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/4/43.pdf> (дата звернення 14.08.2019).

12. Бельський Ю. Щодо визначення поняття кіберзлочину. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 414-418.

13. Костенко О.В., Костенко В.В. Електронні підписи та порядок визнання іноземних сертифікатів електронних підписів в законодавстві окремих країни Азії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 1. С. 100-106.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 351.746:007

ГАВЛОВСЬКИЙ В.Д., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби
з організованою злочинністю при РНБО України

ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЇ ШЛЯХОМ ПОСИЛЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОТИДІЇ КІБЕРАТАКАМ

Анотація. У статті розглянуто окремі аспекти захисту інформації шляхом посилення ефективності протидії кібератакам. Проаналізовано стан виконання рішення РНБО України щодо розмежування підслідності розслідування кіберзлочинів.

Ключові слова: захист інформації, протидія кібератакам, посилення відповідальності, розмежування підслідності.

Summary. The article deals with some aspects of information security by enhancing the effectiveness of counteracting cyber attacks. The State of Implementation of the NSDC Decision on Delimitation of the Continuity of Investigation of Cybercrimes is analyzed.

Keywords: protection of information, counteraction to cyber attacks, strengthening of responsibility, delimitation of jurisdiction.

Аннотация. В статье рассмотрены отдельные аспекты защиты информации путём усиления эффективности противодействия кибератакам. Проанализировано состояние выполнения решения СНБО Украины относительно разграничения подследственности расследования киберпреступлений.

Ключевые слова: защита информации, противодействие кибератакам, усиление ответственности, разграничения подследственности.

Постановка проблеми. Переваги сучасного цифрового світу та розвиток інформаційних технологій обумовили виникнення нових загроз національній та міжнародній безпеці. Поряд з інцидентами природного (ненавмисного) походження зростає кількість та потужність кібератак, вмотивованих інтересами окремих держав, груп та осіб [1].

Кібератаки дедалі частіше стають інструментом швидкого досягнення необхідних результатів як в економічній, так і політичній сферах. Серед іншого, кібератаки здійснюються з метою викрадання конфіденційної інформації, персональних даних або їх знищення, блокування роботи інфраструктури тощо.

При цьому визначити ініціаторів атак, незалежно від того, чи це урядові структури або приватні групи зловмисників, які заробляють таким чином гроші, – стає також дедалі важче.

Служба безпеки України протягом останніх місяців реєструє зростаючу кількість розповсюджуваних атак на кшталт “відмова в обслуговуванні” і шахрайських спроб отримати доступ до інформації, що знаходиться на комп’ютерах міністерств та інших державних структур.

Основними об’єктами протиправних спрямувань залишаються інформаційно-комунікаційні системи органів державної влади, державні реєстри та бази даних, а також автоматизовані системи управління технологічними процесами об’єктів критичної інфраструктури енергетичного, транспортного та фінансового секторів.

Отже, питання захисту критичної інформаційної інфраструктури та захисту інформації зокрема набуває дедалі більшої актуальності. Це, у свою чергу, потребує визначення пріоритетних напрямів проведення превентивних заходів із забезпечення інформаційної та кібернетичної безпеки відповідно до загроз в інформаційній сфері.

Проте, за висновками експертів, чинна вітчизняна нормативно-правова база у сфері протидії кібератакам лише частково задовольняє потреби сьогодення та не завжди охоплює всі ключові елементи, необхідні для ефективної протидії кібератакам, зокрема, “деталізації правових норм щодо відповідальності за несанкціоноване втручання і несанкціоновані дії щодо державних електронних інформаційних ресурсів та інформаційно-телекомунікаційних систем об’єктів критичної інформаційної інфраструктури держави, диференціації відповідальності за вчинення таких протиправних посягань” [2].

Результати аналізу наукових публікацій. Проблемам кібербезпеки, протидії кібератакам кіберзлочинності, захисту об’єктів критичної інформаційної інфраструктури та захисту інформації зокрема були присвячені праці таких науковців і практиків, як К.І. Беляков, В.М. Брижко, В.М. Бутузов, М.В. Гребенюк, М.В. Гуцалюк, М.Ю. Літвінов, А.І. Марущак, В.Г. Пилипчук, Н.А. Ткачук та інших, проте питанням посилення ефективності протидії кібератакам та аналізу стану виконання рішень РНБО України щодо забезпечення кібербезпеки України, зокрема, розмежування підслідності розслідування кібератак доцільно приділити більше уваги.

Метою статті є обґрунтування необхідності “деталізації правових норм щодо відповідальності за несанкціоноване втручання та несанкціоновані дії щодо державних електронних інформаційних ресурсів та інформаційно-телекомунікаційних систем об’єктів критичної інформаційної інфраструктури держави, диференціації відповідальності за вчинення таких протиправних посягань” та визначення стану виконання рішення РНБО України з цих питань.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що питання забезпечення кібербезпеки перебувають у постійному полі зору РНБО України. З цієї проблематики було прийнято низку рішень, що були введені у дію Указами Президента України. Разом з тим, існують певні проблемні питання щодо імплементації цих рішень.

Основну роль у протидії кібератакам відіграють підрозділи Служби безпеки України, зокрема Департамент контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки СБУ, який забезпечує кібернетичну та інформаційну безпеку України. Але для більш ефективної протидії кібератакам необхідно, серед іншого, отримання нових законодавчо-визначених інструментів протидії кібернетичним та інформаційним впливам [3].

На ефективність протидії кібератакам через несанкціоноване втручання в роботу державних інформаційних ресурсів, об’єктів критичної інфраструктури впливає відсутність кримінально-процесуальних важелів впливу Служби безпеки України на сферу таких злочинів, які наносять значну шкоду державній безпеці України. Одним із таких важелів є розмежування підслідності.

Відповідно до положень частини другої статті 8 Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України”, заходи із запобігання, виявлення, припинення та розкриття кіберзлочинів здійснюються Національною поліцією України. Крім того, стаття 216 Кримінального процесуального кодексу України відносить розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислюваних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електрозв’язку виключно до підслідності слідчих підрозділів вказаного правоохоронного органу.

Таким чином, потребує вирішення питання щодо розмежування кримінальної відповідальності за злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, вчинені стосовно державних та інших інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури та інших об'єктів.

Варто зазначити, що з кримінально-правової точки зору посягання на інформаційно-телекомунікаційні системи суспільного та державного значення мають більший ступінь суспільної небезпеки порівняно з інформаційною безпекою особи. Відповідно, і міра кримінальної відповідальності має бути суворішою.

Іноземний досвід свідчить, що виправданим є підхід, коли посягання на державні інформаційно-телекомунікаційні системи, зважаючи на їх значення для суспільства, повинні тягти за собою спеціальну відповідальність [4].

Покладання на Службу безпеки України в установленому порядку завдань з розслідування кіберінцидентів та кібератак щодо державних електронних інформаційних ресурсів, інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, критичної інформаційної інфраструктури, було визначено в Стратегії кібербезпеки України, затвердженій Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року “Про Стратегію кібербезпеки України” [1].

10 липня 2017 року Рада національної безпеки і оборони України, розглянувши комплекс проблем у сфері забезпечення кібербезпеки, пов'язаних із наслідками здійснених масованих кібератак на державні електронні інформаційні ресурси та об'єкти критичної інфраструктури, прийняла рішення, затверджене Указом Президента України від 30 серпня 2017 року № 254/2017 “Про стан виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року “Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації”, введене в дію Указом Президента України від 13 лютого 2017 року № 32, в якому Кабінету Міністрів України доручено в шестимісячний строк підготувати за участю Служби безпеки України та подати в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо розмежування кримінальної відповідальності за злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, вчинені щодо державних та інших інформаційних ресурсів, щодо об'єктів критичної інформаційної інфраструктури та інших об'єктів, а також відповідного розмежування підслідності.

Планом заходів на 2018 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 липня 2018 року № 481-р, передбачалося підготувати пропозиції щодо врегулювання на законодавчому рівні розмежування кримінальної відповідальності за злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, вчинені щодо державних та інших інформаційних ресурсів, щодо об'єктів критичної інформаційної інфраструктури та інших об'єктів, а також відповідного розмежування підслідності.

На виконання цього рішення Адміністрацією Держспецзв'язку спільно зі Службою безпеки України наприкінці березня 2018 року підготовлено проект Закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо розмежування підслідності злочинів, вчинених у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, державних інформаційних ресурсів і об'єктів критичної

інформаційної інфраструктури”, який було подано до Верховної Ради України і зареєстровано 16 квітня 2018 року (реєстр. № 8304).

Варто також зазначити, що народним депутатом України Семенухою Р.С. було подано законопроект “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електрозв’язку, державних інформаційних ресурсів і об’єктів критичної інформаційної інфраструктури, та відповідальності за пошкодження телекомунікаційних мереж” (реєстр. № 8304-1).

Альтернативним законопроектом було запропоновано запровадити кваліфіковані види таких злочинів, як несанкціоноване втручання в роботу інформаційно-телекомунікаційних систем, несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в інформаційно-телекомунікаційних системах, несанкціонована зміна, знищення або блокування комп’ютерної інформації, перешкоджання роботі інформаційно-телекомунікаційних систем, передбачивши підвищену відповідальність за вказані дії, якщо вони вчинені стосовно об’єктів критичної інформаційної інфраструктури (зміни до статей 361, 361-2, 362, 363, 363-1 КК України); віднести розслідування злочинів, вчинених стосовно об’єктів критичної інформаційної інфраструктури, до підслідності Служби безпеки України (зміни до частини 2 статті 216 КПК України); уточнити об’єктивні ознаки такого адміністративного правопорушення, як порушення правил охорони та порушення телекомунікаційних мереж, і посилити відповідальність за його вчинення (зміни до статті 147 КУпАП).

7 листопада 2018 року Комітет Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності рекомендував Верховній Раді України прийняти в першому читанні за основу проект Закону України (реєстр. № 8304), суб’єктом права законодавчої ініціативи якого є Кабінет Міністрів України, а проект Закону України (реєстр. № 8304-1), суб’єктом права законодавчої ініціативи якого є народний депутат України, відхилити.

При цьому експерти Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України зазначили, що за результатами розгляду в першому читанні цей законопроект доцільно повернути суб’єктам права законодавчої ініціативи на доопрацювання з урахуванням висловлених зауважень та пропозицій.

Варто також наголосити, що питання розмежування кримінальної відповідальності за злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електрозв’язку, вчинені стосовно державних та інших інформаційних ресурсів, об’єктів критичної інформаційної інфраструктури та інших об’єктів, а також відповідно посилення кримінальної відповідальності за вчинення таких злочинів уже було вирішеним. Так, на початку 2014 року КК України доповнено статтями 361-3, 361-4 та 362-1 відповідно до Закону України від 16 січня 2014 року №721-УП “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій і статус суддів” та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» [5], який втратив чинність на підставі Закону України від 28 січня 2014 року № 732-УП “Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України” [6] та Закону України від 23 лютого 2014 року № 767-УП “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року” [7].

На офіційному сайті Верховної Ради України в тексті КК України ці статті присутні з коментарем “Статтю виключено на підставі Закону № 767-УІІ від 23.02.2014” [7].

Висновки.

На сьогодні залишається невиконаним стратегічне завдання щодо розмежування кримінальної відповідальності за злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, вчинені щодо державних та інших інформаційних ресурсів, щодо об'єктів критичної інформаційної інфраструктури та інших об'єктів, а також не здійснено відповідне розмежування підслідності таких злочинів, що визначено в підпункті 4.4 Стратегії кібербезпеки України, уведеної в дію рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року.

Це є свідченням того, що виконання окремих важливих рішень РНБО України, присвячених кібербезпековим технологіям, відбувається повільно, із значним порушенням визначених строків виконання. Законопроекти, пов'язані з питаннями захисту кіберпростору держави, не розглядаються Верховною Радою України протягом багатьох місяців, а то й років.

Крім того, законодавство щодо кібербезпеки країни також не є досконалим. Зокрема в Україні на сьогодні законодавчо, на жаль, не визначено сфер відповідальності між різними державними та правоохоронними органами. Закон України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України”, з одного боку, визначає базові поняття та передбачає відповідальність керівників організацій за можливі кіберінциденти, з іншого – за кібербезпеку відповідають усі державні структури: Кабмін, Нацполіція, СБУ, Держспецзв'язку та Міноборони, НБУ, але виключно абстрактно.

Також у рамках розбудови інституційного забезпечення кібербезпеки необхідно врегулювати організаційно-правові засади, на яких має бути побудована кібербезпека об'єктів критичної інфраструктури, оскільки Закон України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” не визначає переліку таких об'єктів. Крім того, ще й досі не розроблені підзаконні акти, які мають регулювати нормативи кібербезпеки на об'єктах критичної інфраструктури.

З огляду на викладене доцільно в рамках виконання Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України прискорити схвалення законопроектів, пов'язаних із забезпеченням кібербезпеки України, зокрема законопроектів “Про критичну інфраструктуру та її захист” (реєстр № 10328) і “Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо розмежування підслідності злочинів, вчинених у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, державних інформаційних ресурсів і об'єктів критичної інформаційної інфраструктури” (реєстр № 8304).

Використана література

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27.01.16 р. “Про Стратегію кібербезпеки України”: Указ Президента України від 05.05.16 р. № 96/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>

2. Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини у діяльності спецслужб: Рекомендації VI Міжнародної конференції, Київ, 24 квітня 2013 року. URL: <http://ssu.kmu.gov.ua/sbu/doccatalog/docinnent?id=117284>

3. Інформаційна та кібербезпека в сучасному світі: досвід СБУ. URL: <https://ua-news.liga.net/politics/opinion/informatsiyna-ta-kiberbezpeka-v-suchasnomu-sviti-dosvid-sbu>

4. Пашнев Д.В. Необхідність спеціальної кримінально-правової охорони критичної інформаційної інфраструктури. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 73-82.

5. Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій і статус суддів” та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян: Закон України від 16.01.14 р. № 721-VII. *Голос України*. 2014. № 10.

6. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України: Закон України від 28.01.14 р. № 732-VII. *Голос України*. 2014. № 19.

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року: Закон України від 23.02.14 р. № 767-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-18#п137>

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 327.84

ВОЛОБУЄВА Г.М., аспірант НА СБ України

ДОСВІД НАТО З ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ АЛЬЯНСУ В РАКУРСІ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

Анотація. У статті розглядаються питання змісту інформаційно-аналітичної компетентності в рамках стратегічного планування в Північноатлантичному альянсі. Проаналізовано складові методології досліджень як теоретичного базису формування відповідних компетентностей.

Ключові слова: НАТО, стратегічне планування, інформаційно-аналітична робота, компетентність, методологія планування.

Summary. The article shows the content of information and analytical competence within the framework of strategic planning in the North Atlantic Alliance. Also the components of the research methodology as theoretical basis for the formation of relevant competencies are analyzed.

Keywords: NATO, strategic planning, information and analytical work, competence, methodology of planning.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы содержания информационно-аналитической компетентности в рамках стратегического планирования в Североатлантическом альянсе. Проанализированы составляющие методологии исследований как теоретического базиса формирования соответствующих компетентностей.

Ключевые слова: НАТО, стратегическое планирование, информационно-аналитическая работа, компетентность, методология планирования.

Постановка проблеми. Тенденція до інтеграції в євроатлантичну спільноту актуалізує перед Україною завдання з формування висококваліфікованого (компетентного) корпусу фахівців, що закріплюється на рівні Стратегії національної безпеки України [1]. Однією із пріоритетних сфер, яка потребує формування відповідного набору компетентностей, є сфера стратегічного планування.

Досвід підготовки співробітників корпусу Північноатлантичного альянсу є прикладом комплексного підходу до формування професіоналів. Одним із основних напрямів у даній сфері є формування інформаційно-аналітичної компетентності у сфері стратегічного планування НАТО. Успіх пояснюється постійним вдосконаленням методології стратегічних досліджень та оперативним її доведенням до відповідного персоналу в рамках безперервного освітнього процесу.

Необхідність удосконалення системи підготовки співробітників сектору національної безпеки та оборони України в ракурсі стратегічного планування, з одного боку, та відсутність практичних напрацювань, з іншого, спонукає до вивчення відповідного досвіду країн-членів НАТО. Головним пріоритетом при цьому виступає власне змістовне наповнення – методологія інформаційно-аналітичної діяльності в Альянсі: організація процесу, сутність методів, засобів та алгоритмів стратегічного планування.

Результати аналізу наукових публікацій. На сьогоднішній день вивчення професійного досвіду зарубіжних країн, у тому числі країн-членів ЄС та НАТО є досить актуальним, особливо це стосується питання адаптації та реформування системи стратегічного планування. Вивченню успішної зарубіжної практики присвячена значна

кількість досліджень провідних науковців: В. Горбулін, Є. Шелест, С. Поляков, В. Аскарів, Р. Тимошенко, М. Денежкін, А. Наливайко, А. Поляєв, І. Лоза, Ф. Саганюк та інші. Але при цьому недостатньо уваги приділялось питанням, пов'язаним з компетентнісним аспектом – вивченню питання підготовки кадрів до виконання поставлених завдань в рамках стратегічного планування, а саме її змістовного наповнення.

Актуальність наукової статті пояснюється необхідністю вивчення зарубіжного освітнього досвіду (процесу та змісту) в ракурсі інформаційно-аналітичної роботи як базової методологічної основи для вдосконалення вітчизняної системи стратегічного планування.

Метою статті є аналіз досвіду НАТО з визначення та формування змісту інформаційно-аналітичної компетентності співробітників Альянсу в ракурсі стратегічного планування.

Виклад основного матеріалу. Основними векторами стратегічного планування в системі Альянсу є LTMT та NDPP.

Програма довгострокової військової трансформації (*The Long-Term Military Transformation – LTMT*) – це процес корекції практичної діяльності на основі довгострокових передбачень неоднозначного, складного і мінливого безпекового середовища, який здійснюється Об'єднаним командуванням з питань трансформації НАТО (Allied Command Transformation – АСТ).

LTMT складається зі Стратегічного аналізу та прогнозування (*Strategic Foresight Analysis – SFA*) [2] та Рамок для діяльності Альянсу (*Framework for Future Alliance Operations – FFAO*) [3].

Метою *SFA* є не передбачення майбутнього, а вивчення складного безпекового середовища та тенденцій, які будуть формувати у майбутньому стратегічний контекст [2]. Процес Стратегічного аналізу та прогнозування будується на основі принципів, визначених в Стратегічній концепції НАТО 2010. Аналіз ґрунтується на нових національних або міжнародних наукових дослідженнях, і підтримується вивченням низки інформаційних джерел, що стосуються майбутніх тенденцій терміном до 2030-2050 років. Аналіз цих ресурсів зосереджується на відстежуванні їх «спільності», а висновки обговорюються на семінарах з широкою аудиторією. Результати охоплюють політичні, соціальні, технологічні, економічні та екологічні тенденції, а їх можливі наслідки використовуються як основа звіту [2].

Як вже зазначалося раніше, *SFA* не містить сценаріїв або опису альтернатив майбутнього. Однак для того, щоб пояснити розбіжні траєкторії тенденцій та їх наслідки, такі як перерозподіл глобальної влади, глобалізація і підйом Китаю тощо, передбачено “альтернативне вікно” для збереження об'єктивності. Дослідження базуються на порівняльно-історичних аналітичних методах, які дають змогу зрозуміти сьогодення, а також візуалізувати майбутнє, встановити міст між минулим та майбутнім [2].

FFAO розробляється АСТ спільно з АСО (Allied Command Operations – Об'єднане командування операціями) використовуючи “фокус-групову методіку” (*focus-group methodology*): використання досвіду військових та цивільних фахівців за допомогою серії семінарів, незалежних оглядів та експериментів [3].

З 2016 по 2018 рік програма роботи над *FFAO* включала чотири семінари: у Швейцарії (тема “Аналіз розривів”), Польщі (тема “Майбутнє середовище безпеки – виклики та можливості”), Італії (тема “Стратегічні військові перспективи – яким силам бути?”), Норвегії (тема “Військові наслідки – що необхідно зробити?”). У семінарах брали участь близько 100 експертів з командування НАТО, країн-членів НАТО та країн-партнерів, центрів розбудови та агентств НАТО, Європейського Союзу, неурядових

організацій, академічних та аналітичних центрів, представників промислового сектору тощо. Важливо зазначити, що першим і основним етапом розробки FFAO є прогнозування майбутнього безпекового середовища та вивчення нестабільних ситуацій, що впливають із тенденцій і наслідків оборони та безпеки, описаних у звіті SFA 2017 року [3].

АСТ ознайомлює з матеріалами семінарів FFAO усіх країн-членів НАТО та відповідні органи НАТО для отримання схвалення чи рекомендацій [3].

На завершальному етапі FFAO розглядається відповідними “стратегічними командами” для прийняття остаточного рішення про його підписання [3].

Метою процесу оборонного планування НАТО (*NATO Defence Planning Process – NDPP*) є узгодження діяльності держав-членів та Альянсу у ракурсі оборони, що дозволяє забезпечити використання необхідних сил і можливостей найбільш ефективним чином. NDPP покликана сприяти своєчасному виявленню, розробці та забезпеченню дієвості необхідного ряду сил, які є сумісними, оснащеними та підготовленими як на військовому, так і на цивільному рівнях, для виконання повного спектру місії Альянсу [4].

Особливості NDPP НАТО:

- Через NDPP НАТО встановлюються вимоги до держав-членів Альянсу в сфері оборони, які висуваються на засадах рівності учасників. НАТО аналізуючи відповідності вимогам на постійній основі здійснює оцінку прогресу держав-членів;

- NDPP НАТО забезпечує основу, в рамках якої держави-члени Альянсу узгоджують плани національної оборони з планами НАТО, зберігаючи національну суверенність;

- NDPP НАТО охоплює аналіз 14 різних областей планування (повітряна і протиракетна оборона, планування авіації, озброєння, цивільна оборона, консультування/управління/контроль, інформаційно-аналітичне забезпечення, логістика, охорона здоров'я, ядерне стримування, природні ресурси, наука та техніка, стандартизація та узгодження). Метою NDPP є забезпечення стійкості загальної структури, яка характеризується мінімальністю дублювання функцій та максимальністю їх узгодженості у різних областях планування [4].

Методологія NDPP є динамічною. З 2009 року активізувалися процеси інтеграції та узгодження планування країн-союзників Альянсу, внаслідок чого у 2016 році був розроблений алгоритм планування. Плановий період вдосконалений та розділений на короткостроковий (до 7 років), середньостроковий (7 – 19 років) та довгостроковий (більше 19 років). NDPP зосереджується на коротко- та середньостроковій перспективі [4].

NDPP складається з п'яти етапів [4; 5], що проводяться протягом чотирьох років: прийняття політичного вектору НАТО, визначення вимог, визначення можливостей та відповідних їм завдань, узгодження та імплементація проектів, оцінка результатів. Хоча етапи виконуються послідовно, узгодження проводиться на постійній основі, а оцінка результатів здійснюється двічі протягом кожного чотирирічного циклу.

Майже кожен з етапів NDPP супроводжується процесом обробки та аналізу інформації, проте саме 4-й рівень максимально повно дає можливість прослідкувати класичний емпіричний методологічний арсенал ІАД NDPP, наприклад: методи “Опитування”, “The Staff Analysis”, “Оцінка ризиків” тощо [4].

“Опитування” на етапі оцінки результатів використовується з метою отримання додаткової інформації щодо сфер, які додатково можуть вплинути на хід подій, наприклад: національних планів витрат на оборону, включаючи розподіл витрат між персоналом, поточними витратами та інвестиціями тощо. Оцінка отриманої інформації робиться Міжнародним секретаріатом, за підтримки Стратегічних команд і областей планування, для кожного члена Альянсу.

“*The Staff Analysis*” – “аналіз персоналу (особистостей)” включає у себе аналіз політичних позицій та заяв стратегічного характеру осіб з числа керівництва держав-членів Альянсу. Оцінки подаються на розгляд до DPPC (R) (*Defence Policy and Planning Committee ‘Reinforced’*) для розгляду під час серії багатосторонніх експертиз, які використовують підхід “консенсусу мінус один”.

“*Оцінка ризиків*” – включає аналіз ризиків, пов’язаних з будь-якими недоліками діяльності і можливостей країн-членів Альянсу та НАТО.

Використовуючи отримані результати в процесі оцінювання, DPPC (R) готує “Звіт про можливості НАТО”, в якому висвітлюється індивідуальний і колективний прогрес досягнень. “Звіт про можливості”, що включає затверджені огляди оцінок щодо кожного члена Альянсу, передається Північноатлантичній раді для узгодження, а потім до міністрів оборони країн Альянсу для схвалення [4].

Окрім класичних методів і засобів ІАД в ракурсі стратегічного планування в системі НАТО (про які йшлося вище) також використовується універсальний комплекс методів *альтернативного аналізу* (*Alternative Analysis – AltA*) [6] – це можливість використання незалежних, критичних думок та альтернативних перспектив, як базової інформації у процесі прийняття управлінських рішень офіцерами НАТО. Вона надає співробітникам НАТО можливість отримати додаткову інформацію – знання, що сприймаються по-іншому; поряд з традиційними методами вирішення проблем. AltA знижує ризик і розширює можливості для інноваційних рішень, створюючи простір для більш своєчасних рішень. Альтернативний аналіз забезпечує надійне підґрунтя для вирішення поточних і майбутніх викликів.

Важливо зазначити, що НАТО офіційно не претендує на авторство самих методів та засобів ІАД, що входять до складу AltA (Рис. 1), проте саме така їх комбінація виявилась ефективною для якісного інформаційно-аналітичного супроводження прийняття управлінських рішень в системі Альянсу.

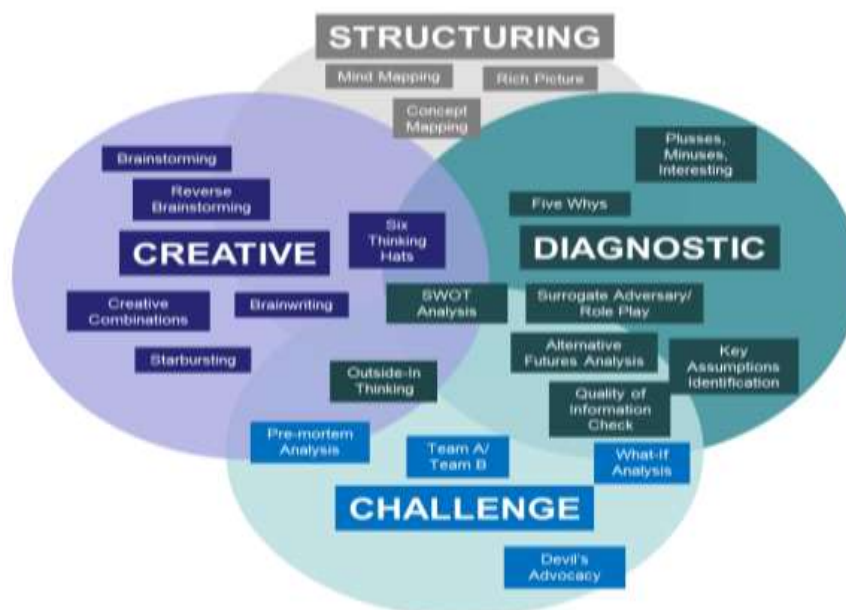

Рис.1. Методи та засоби AltA НАТО

Структура. Методи та засоби AltA НАТО поділяються на методи структурування (structuring), творчі (creative), діагностики (diagnostic) та викликів (challenge).

Головними *принципами* використання методів та засобів AltA виступають універсальність сприйняття та застосування, неупередженість тощо; а основними *фазами* AltA є: ініціювання, підготовка, застосування і припинення.

В якості *методологічного підґрунтя* в грудні 2017 року НАТО видало посібник для персоналу з методології AltA [6], який включає теоретичну базу та приклади на основі реальних ситуацій, пов'язаних з операціями Альянсу та процесом прийняття рішень Командуванням НАТО з питань трансформації.

На базі Школи НАТО Обераммергау (*The NATO School Oberammergau (NSO)*) розгорнуті курси альтернативної аналітики P5-129 (тривалість – 1 тиждень), метою яких є ознайомлення слухачів з принципами Альтернативного аналізу НАТО, застосування інструментів та методів AltA для підтримки прийняття рішень та вирішення проблем. Курс складається з інтерактивних пленарних лекцій, що супроводжуються короткими сесіями запитань та відповідей, які чергуються з практичною роботою в невеликих групах. Також практикуються тематичні дослідження та розгляд сценаріїв ситуацій [7].

Оцінка інформаційного середовища в НАТО за останнє десятиліття стала неможливою без використання додаткових методів і засобів обробки великих об'ємів інформації з різними властивостями з відповідною швидкістю її передачі та подальшого аналізу. Особливу загрозу в такому ракурсі становить дезінформація, СІО, СІА тощо. Для забезпечення керівників, аналітиків та стратегічних комунікаторів актуальною інформацією в НАТО була розроблена методика “Оцінки інформаційного середовища” (*Information Environment Assessment – IEA*) [8; 9]. ІЕА є першою спробою застосування наукових технологій обробки даних, аналітики даних, “машинного” аналізу та штучного інтелекту, з метою виявлення ворожих впливів на громадську думку (перш за все, щодо діяльності НАТО). Донедавна такою оцінкою займалися відповідні експерти-аналітики індивідуально, виходячи із своїх компетентностей.

Оцінка інформаційного середовища (Рис. 2) представляє собою агрегування (content aggregator) інформації із великої сукупності її джерел (sources) та подальший її аналіз (analytics) з метою підготовки бази для прийняття управлінського рішення (data consumption).

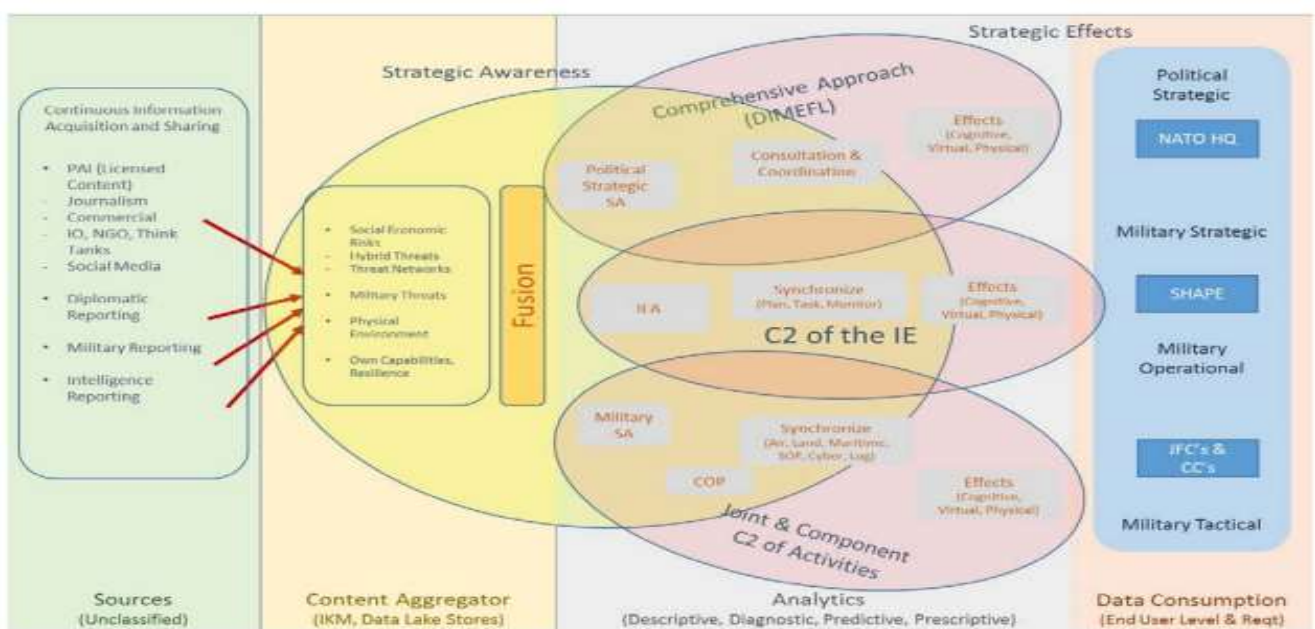

Рис.2. Оцінка інформаційного середовища НАТО

ІЕА розвивається за чотирма напрямками:

- застосування наявного передового досвіду країн-членів Альянсу в науково-технічній сфері, що реалізується через дослідницьку групу 225 (NIAG study group 225) Консультативної групи індустрії НАТО (NATO Industry Advisory Group – NIAG) за програмою “Великі дані в підтримку ІЕА” (Big Data in support of IEA);
- вдосконалення існуючих можливостей обробки та візуалізації ІЕА;
- експериментальна діяльність (наприклад, за програмою розвитку до червня 2019 року планується завершення експерименту OPEX, включаючи TRJE18);
- аналіз побажань та зауважень користувачів системи ІЕА.

Для більш глибокого аналізу інформації використовується деталізоване “апаратно-програмне вивчення” (Machine/Deep Learning) (Рис. 3) [10].

Рис. 3. Machine/Deep Learning NATO

Ще одним засобом обробки великих масивів інформації в НАТО є “Відкрита об’єднана система джерел” (*Allied Open Source System – AOSS*) – функціональна інформаційно-аналітична система, розроблена для аналітиків Альянсу. *AOSS* забезпечує доступ до великого діапазону відкритих джерел інформації, включаючи основні канали новин та спеціалізованих постачальників відкритих джерел інформації, отримання контенту яких базується на “підписках”. Станом на 2018 рік *AOSS* (версія 5.5) включала в себе програмні інструменти аналізу для аналітиків (Рис. 4).

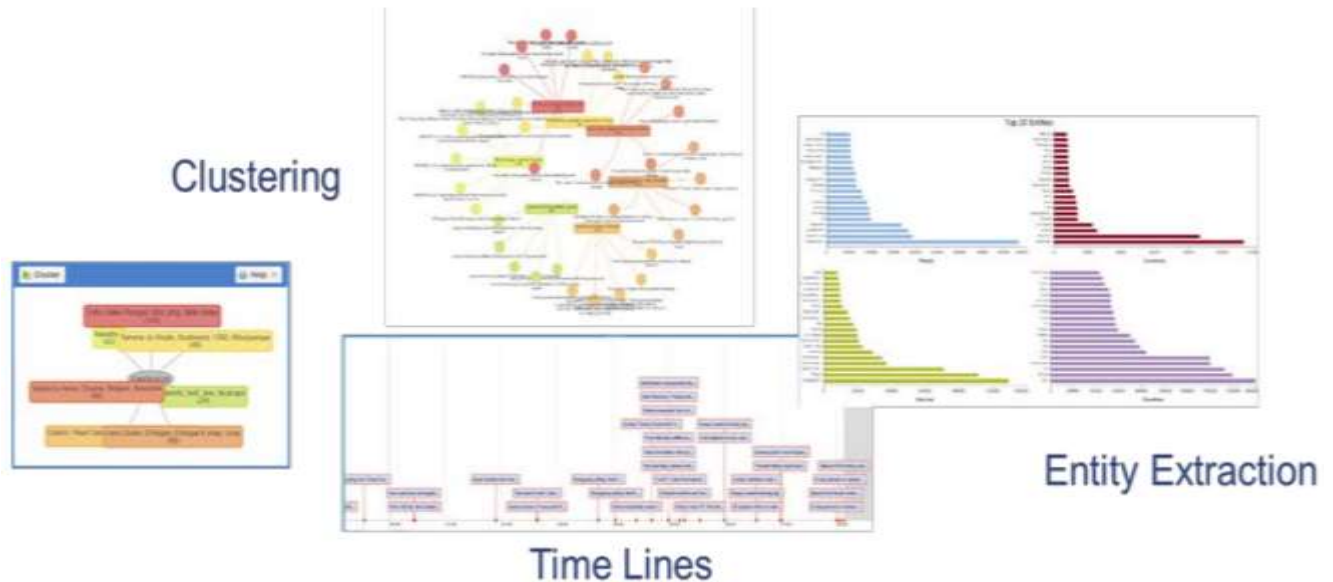

Рис.4. Можливості автоматизованої аналітичної обробки даних AOSS НАТО

У загальному випадку, нові засоби ІАД, що розробляються та впроваджуються у діяльність НАТО, апріорно сумісні з аналітичною апаратно-програмною платформою *KNIME Analytics* та програмним забезпеченням Microsoft [11].

Висновки.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що методологія проведення досліджень в рамках стратегічного планування в НАТО є достатньо розробленою, а її інформаційно-аналітичне супроводження можна вважати повноцінним.

Для проведення відповідної роботи персонал Альянсу ознайомлений та в повною мірою володіє відповідними методами та засобами інформаційно-аналітичної роботи, які в перспективі можуть лягти в змістовну основу підготовки фахівців сектору національної безпеки та оборони України.

Проте, базуючись на сучасних поглядах [12], ми можемо зробити висновок, що “національність”/“корпоративність” є вирішальним фактором формування досвіду (у тому числі і в стратегічному плануванні), який залежить від умов, детермінованих історично. Повне переймання успішного досвіду однієї організації/країни не може гарантувати успіх його реалізації на території іншої. А головною метою при вдосконаленні (створенні) системи стає вивчення передового досвіду організації процесу інформаційно-аналітичного супроводження стратегічного планування, порівняння з існуючою системою та виокремлення теоретично “ефективних” елементів стосовно неї. Таким чином принципово зберігається “національна/корпоративна ідентичність”, яка потенційно здатна створити перспективні конкурентні переваги, спонукаючи не до “адаптації”, а до розвитку.

Використана література

1. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.07 р. № 105/2007. *Стратегічна панорама*. 2007. № 1. С. 3-13.
2. The Strategic Foresight Analysis 2017 Report. URL: http://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/171004_sfa_2017_report_hr.pdf
3. Framework for future Alliance operations 2018/ URL: https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/180514_ffao18-txt.pdf
4. NATO Defence Planning Process/ URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49202.htm
5. Денежкін М.М., Наливайко А.Д., Поляєв А.І. Особливості оборонного планування у державах-членах НАТО, на основі спроможностей : зб. наук. праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2017. № 2. С. 34-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpecvsd_2017_2_8
6. The NATO Alternative Analysis Handbook Second Edition, December 2017. URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/alta-handbook.pdf>
7. NATO School Oberammergau – Course Catalogue – P5–129 NATO Alternative Analysis Course. URL: <http://www.natoschool.nato.int/Academics/Resident-Courses/Course-Catalogue/Course-description?ID=128&TabId=155&keyword=analysis&code=&startdate=&enddate=&exactdatematch=False&durationfrom=1&durationto=3084&residentcourse=True&onlinecourse=True&adlmodules=True&department=&language=en-US#128aid-aid>
8. R. Blunt, C. Riley, M. Richter, M. Street, D. Drabkin. “Using data analytics and machine learning to assess NATO’s information environment”, IST-160 specialists meeting on Big data and artificial intelligence for military decision making, Bordeaux, May 2018. URL: <https://www.sto.nato.int/.../STO-MP.../MP-IST-160-S2-2.pdf8>
9. Using data analytics and machine learning to assess NATO’s information environment URL: <https://www.sto.nato.int/.../STO.../MP-IST-160-S2-2P.pdf>
10. M. Richter, M. Street & P. Lenk. “Deep Learning NATO document labels: a preliminary investigation”, Int. Conf. on Military CIS, Warsaw, May 2018.
11. M. Street, P.Lenk, I. Ilic, M. Marc Richter Lessons Learned from Initial Exploitation of Big Data and AI to Support NATO Decision Making. URL: <https://www.sto.nato.int/.../STO-MP.../MP-IST-160-S4-5.pdf>
12. Курлов А.Б., Петров В.К. Методология информационной аналитики. Москва: Проспект, 2017. 384 с.

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 1:340.1:316.324.8

ФУРАШЕВ В.М., кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент,
НТУУ “КПІ ім. Ігоря Сікорського”

САМЧИНСЬКА О.А., студентка НТУУ “КПІ ім. Ігоря Сікорського”

МАНІПУЛЯЦІЇ СВІДОМІСТЮ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВНИЙ СПОСІБ ВЕДЕННЯ ПЕРЕДВИБОРЧИХ КАМΠΑНІЙ

***Анотація.** Дослідження сутності маніпуляцій як основного способу ведення політичної кампанії на виборах.*

***Ключові слова:** маніпуляції, політичні маніпуляції, вибори, передвиборча агітація, способи впливу на свідомість громадян.*

***Summary.** Investigation of the essence of manipulation as the main way of running political campaign for elections.*

***Keywords:** manipulation, political manipulation, elections, election campaigning, ways of influencing citizens' consciousness.*

***Аннотация.** Исследование сущности манипуляций как основного способа ведения политической кампании на выборах.*

***Ключевые слова:** манипуляции, политические манипуляции, выборы, предвыборная агитация, способы воздействия на сознание граждан.*

Постановка проблеми. Вибори до вищих органів влади – Президента, Прем'єр-міністра, вищого представницького органу, завжди були, у будь-якій країні світу, визначеним “випробуванням” для системи національної безпеки та її складових, в т.ч. й інформаційної безпеки. Сьогодні ні для кого не таємниця, що маніпуляції та інформаційне насильство – це не щось надзвичайне, а вже перетворилися на невід’ємну частину повсякденного життя. Це явище супроводжує нас усюди. Ще з дитинства нами маніпулюють наші батьки, коли обіцяють нам нову іграшку чи солодоші за те, що ми приберемо свої іграшки і будемо слухняними дітками, і ми, звичайно, з охотою біжимо робити все, що попросять, хоча ще хвилину тому категорично не хотіли цього робити. Потім нами маніпулюють у школі, коли нам представляють лише два альтернативних варіантів майбутнього: коли ти гарно вчишся і здобуваєш престижну професію, і коли ти вчишся погано і в тебе лише одна дорога – в двірники, не даючи нам жодних інших варіантів.

Про маніпуляції можна дуже багато говорити і наводити сотні прикладів, про які ми догадувалися і про які навіть не могли подумати. Однак, те, що дійсно вимагає нашої уваги – це політичні маніпуляції, адже цього року в нашій державі було проведено два види виборів – вибори Президента України та вибори до Верховної Ради України. Як показала практика, передвиборча кампанія була побудована головним чином на різних видах маніпуляцій та інформаційного насильства, які були спрямовані на отримання максимально можливої підтримки електорату. Проблемою стало також і те, що набуло неабиякої популярності явище “джинси” – прихованої реклами, яка почалася задовго до передвиборчої агітації, а це означає тривалий та систематичний інформаційно-психологічний вплив на свідомість громадян, чітко виражене інформаційне насильство, що спричинило значний вплив на результати виборів.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідженню питань, пов'язаних із проблемами маніпуляції свідомістю людини, присвячено багато робіт як в Україні, зокрема – І. Зими [1], О. Литвиненко [2], Г. Почепцова [3], М. Сенченко [4], В. Брижко [5], так і за кордоном – С. Гріняєва [6], С. Кара-Мурзи [7], С. Расторгуєва [8], А. Цветнова [9], А. Цуладзе [10] та ін. Проте продовжує існувати потреба в подальшому узагальненні уявлень про феномен під назвою “маніпуляція”, зокрема щодо її застосування під час ведення передвиборчих кампаній.

Метою статті є визначення основних способів маніпуляції під час ведення передвиборчої кампанії та особливостей їх інформаційно-психологічного впливу на свідомість громадян.

Виклад основного матеріалу. Як сказав головний герой відомого серіалу “Теорія брехні”: “Щоб виявити обман, необхідно бути уважним до кожної дрібниці”. Для українців в період передвиборчої агітації ця так звана настанова повинна звучати дещо по-іншому: щоб запобігти інформаційно-психологічному впливу з боку українських політиків, необхідно бути проінформованим та сприймати інформацію, а не емоції.

Перш за все необхідно визначити, що ж являють собою політичні маніпуляції і які їх характерні ознаки. Політичні маніпуляції – це система психологічних, ідеологічних та духовних способів впливу на свідомість людини, які мають прихований характер та спрямовані на нав'язування конкретних політичних ідей та напрямків. Слід зазначити, що маніпуляції обов'язково мають прихований характер, особа, на яку впливають в жодному разі не повинна цього усвідомлювати. Характерною ознакою політичних маніпуляцій в сучасних умовах є те, що основні засоби, за допомогою яких вони здійснюються – це засоби масової інформації та мережа Інтернет. Крім того, не слід ототожнювати маніпуляції з брехнею, адже, на відміну від останньої, інформація повинна бути правдивою, просто подається, або у певному ракурсі, або не повністю.

Способів політичної маніпуляції є досить багато, але, розглянемо основні з них, які стали особливо популярними серед українських політиків під час цьогорічних виборів.

Напевно, кожен з нас зустрічався з ситуацією, коли в магазині, не знаючи чи брати певний товар, ми запитуємо у продавців про його якість і щоб “по-чесному” порадили, чи варто реально купувати його. У відповідь, зазвичай, ми чуємо, що ці джинси просто чи не найкращі у світі і, що сам продавець такі вже довго носить і перуться чудово, і не розтягуються і, в результаті, ми купуємо ці джинси, навіть не підозрюючи, що щойно на нас використали один із найпопулярніших прийомів маніпуляції наших політиків, коли маніпулятор “такий як ти”.

Цей прийом став дуже популярним, завдяки розвитку соціальних мереж, адже, тепер не обов'язково призначати зустрічі з виборцями, щоб мати з ними контакт, варто лише створити акаунт в фейсбуці чи інстаграмі чи в будь-якій іншій популярній мережі, активно його вести і вуаля – голоси твої.

Якщо розглядати іноземних політиків, то не можна не згадати Прем'єр-міністра Канади Джастіна Трюдо. Це, напевно, один з найкращих прикладів, як завдяки активному веденню сторінки в інстаграм, можна стати улюбленцем електорату. А все тому, що сторінка ведеться не в діловому стилі, як би це прийнято було робити особі такого статусу, а зовсім навпаки. Прем'єр-міністр досить часто виставляє досить позитивні фото із сім'єю, де не боїться виглядати смішним. А його так званою особливістю є його звичка одягати досить незвичні та яскраві шкарпетки до ділових костюмів. Як відомо із фото з соціальних мереж, у гардеробі Трюдо є дуже багато різних моделей – із черепами, і в смужечку і навіть з ноткою патріотизму – з кленовим листком. І хоча на перший погляд така поведінка здається абсурдною та непринятною

для такої поважної особи країни, однак, людям це подобається, і він дійсно став улюбленцем громадян своєї країни [11].

Що ж до українських політиків, то тут безперечно перший, хто спадає на думку – це Володимир Зеленський, який активно веде свою інстаграм сторінку. Він як і пересічні українці, знімає інстасторі, викладає фотографії не лише з ділових зустрічей, а й з відпочинку з друзями, без суворих костюмів та інших формальностей. І меню у нього складається не з лобстерів у дорогих ресторанах, а й проста шаурма на заправці йому до смаку. Неабиякого успіху набирають фотографії з ранкових занять спортом. Крім того, досить великий вплив справили і його слова під час інавгурації на посаду Президента України: “Кожен з нас сьогодні поклав руку на Конституцію і кожен з нас приніс присягу народу України”.

Однак, не лише Зеленський В.О. використовує цей прийом маніпулювання. Ще одним прикладом, можливо менше вдалим, може слугувати білборд кандидата у народні депутати від Об’єднання “Самопоміч” Богдана Станіславського з гаслом: “Такий, як ти” [11]. Тут вже не просто натякається на те, що кандидат живе таким же життям як пересічний українець, а твердо це стверджується.

Ще один досить ефективний прийом впливу на свідомість громадян – тримання інтриги. Цей вид маніпуляції знайшов найчастіше застосовується у серіалах, де серія зазвичай закінчується на найцікавішому моменті і ти з нетерпінням чекаєш нової, не лише з тої причини, що любиш цей серіал, а більше з цікавості який поворот продумано за сценарієм і яка доля героїв. Використання цього прийому є досить актуальним для впливу на український електорат, адже, більшості населення вже нецікаво обирати так звані старі, але зрозумілі обличчя. Зазвичай між добре знайомим і чимось невідомим чаша опускається на користь другого, і чим довше тримається ця інтрига невідомого, тим більше бажання. Цим способом активно користувалися Святослав Вакарчук та Володимир Зеленський. Вони до останнього не давали остаточної відповіді те, чи будуть брати участь у президентських виборах у 2019 року, однак, разом з тим здійснювали зустрічі з громадянами та робили досить провокаційні заяви, що і зіграло їм на руку. Як відомо, Володимир Зеленський оголосив про те, що буде балотуватися лише в новорічну ніч – 31 грудня 2018 року.

Цей спосіб дуже ефективно поєднується з так званим “ефектом ореолу” – коли людина, яка досягла великої популярності в певній сфері та має значну кількість прихильників, хоче себе спробувати у політиці, цим способом у свій час скористався і Віталій Кличко. Щодо цьогорічних виборів, то тут знову ж таки варто згадати Святослава Вакарчука та Володимира Зеленського.

Досить часто відомих особистостей політики використовують ще одним способом – влаштовують різноманітні безкоштовні концерти та зустрічі, зазвичай вони дуже популярні в маленьких містах, де неодноразово зазначають, за підтримки якого кандидата чи партії проводиться цей концерт.

Як ще один приклад, варто зазначити скандал у середовищі волинського осередку “Батьківщини” і відомого українського шоумена С. Притули. Перші на своїй сторінці у фейсбуці розмістили публікацію із фотографією С. Притули і написом “Сергій Притула зібрав 7,5 млн. гривень для бійців АТО. Поважаєш? Став лайк!”, тим самим натякаючи на причетність Притули до цієї політичної сили, хоча насправді він жодного відношення до неї немає.

Що ж до С. Притули, то його участь у політичній партії “Голос” теж зіграла немалу роль у результатах парламентських виборів.

Не менш популярним і впливовим інструментом маніпуляції з відтінком інформаційного насильства є рейтинги, якими українські політики досить вдало навчилися жонглювати. На перший погляд незрозуміло, як прості цифри популярності можуть вплинути на наш вибір, проте, ще й як можуть. Думка більшості є, напевно, одним з найефективніших способів маніпуляції, це підтверджено і неодноразовими дослідженнями, найпопулярнішим з яких є дослід в якому беруть участь від 5 до 10 людей, один з яких справжній піддослідний, а інші – підставні. Є дуже багато варіацій цього дослідження, але розглянемо його суть на одному з прикладів. Перед усією групою, де всі, крім одного, підставні, розміщують три кулі, дві білих і одна чорна і по черзі запитують якого кольору кулі перед ними, підставні люди говорять, що перед ними всі кулі білі і справжній піддослідний, хоча і чітко бачить, що перед ним є одна чорна куля, через декілька повторень погоджується з усіма і теж вказує, що всі кулі білі. Можна навести простіший приклад з життя, коли вам спочатку не подобається пісня, але всі друзі її слухають, вона грає на всіх радіостанціях, проходить тиждень-два і ви разом з усіма підспівуєте слова цієї ненависної раніше пісні. Такий же вплив мають і рейтинги під час виборчої кампанії.

Цей спосіб активно використовувався командою Дональда Трампа під час президентських виборів в США, тоді використовувалися не лише рейтинги, було налаштовано тисячі ботів в твіттері, які розміщали тисячі постів, де висловлювали свою прихильність до кандидата, тим самим створювався ефект великої підтримки громадян в соціальних мережах, який відіграв не найменшу роль в перемозі Трампа.

Ще одним з прикладом використання можна зазначити так звані дані соціологічних опитувань щодо прихильності до кандидатів в президенти під час виборів у 2010 році, де Тігіпко, за соціологічними опитуваннями займав друге місце, однак в цих даних не зазначалося, що участь в опитуванні брали лише частина країни, а не вся її територія, а подавалися вони як загальнодержавні.

Щодо способів впливу на суспільну свідомість за допомогою рейтингу, то він теж не один. Так одним із основних способів є коли дані публікуються вибірково, видаючи, при цьому, їх за повну картину.

Також дуже поширеним способом є ігнорування результатів опитувань, які були проведені перевіреними компаніями і опублікування даних дуже сумнівних компаній. Зазвичай в таких рейтингах не зазначають замовника соціологічного опитування, хоча це чітко встановлена законодавством умова, а відтак постає питання: хто ж все-таки має відповідати за їх правдивість та об'єктивність? До цього способу маніпуляції вдавалася і Аграрна партія Поплавського, подаючи дані опитувань, за якими його партія повинна була б набрати порогову кількість голосів та пройти у Верховну Раду, однак у цьому випадку маніпуляція не принесла очікуваних результатів.

Ведення політичної кампанії в соціальних мережах це взагалі окрема історія, яка є порівняно новою, проте дуже популярною саме на цьогорічних виборах.

Це небезпечно тим, що така кампанія ведеться зазвичай у жартівливій формі, адже так звані відеозвернення, викладені не в офіційних джерелах, до яких відносяться і соціальні мережі, не можна розцінювати як реальні заяви. Саме в цьому і полягає проблема, що не всі громадяни це розуміють, як і в усіх способах, в цьому випадку грають на емоціях, і внаслідок цього збільшується кількість електорату, які підтримують не певний реальний напрям розвитку, а гучні заяви, які такі близькі до народу і так голосно та гарно звучать.

Люзія вибору – не менш ефективний інструмент. Суть цього способу полягає в тому, що людям представляють лише два можливих варіанти: або це, або інше, третього

не дано. В такій ситуації, де є лише дві альтернативи, навіть за умови, що людина не є прихильником жодного з двох представлених варіантів, коли постає питання невідворотного вибору одного із двох – вона обирає найменш негативний, на її думку, варіант.

Проте, цей спосіб не так просто використовується і потребує певної підготовки населення. Так, спочатку створюється дилема “добро-зло” або “друг-ворог”. Потім до хорошого прив’язують конкретного кандидата, якого характеризують позитивними поняттями “мир на Донбасі”, “незалежний кандидат”, “низькі тарифи”, “високі зарплати”, а до поганого – його опонентів, яким теж надають характерні ознаки “корупціонер”, “засланець”, “війна”, “спад економіки”.

Цей спосіб маніпуляції є одним із найстаріших та найрозповсюдженіших в українській політиці, зокрема, він активно використовувався під час президентських виборів з початку незалежності. Так у президентській кампанії 1999 року, завдяки активній роботі команди та політологів Леонід Кучма представляв прогресивне майбутнє, а Петро Симоненко – загрозове комуністичне минуле, що виступило на користь Кучмі. Не відрізнялися і вибори президента 2004 року, коли “бандерівець” та “агент НАТО та США” – Віктор Ющенко протистояв “зеку” та “агенту Кремля” – Віктору Януковичу” [12].

Щодо цьогорічних виборів, то цей спосіб в своїй політичній кампанії використовував Олег Ляшко в своїх основних тезах “Низькі ціни чи високі тарифи”, або ж “Робочі місця чи рабство МВФ”. Знову ж таки іде гра на емоціях та асоціаціях. Адже, коли аналізуєш дані твердження, розумієш, що у них немає жодного сенсу. Оскільки, з економічної точки зору, повернути тарифи до тих позначок, що були 5 – 10 років тому – це щось з області фантастики і взагалі не відноситься до компетенції президента. Те ж саме з так званим рабством у МВФ. Через те, що наша економіка основним чином базується на коштах МВФ і просто від них відмовитись держава не може.

Ще одним яскравим прикладом виступає реклама колишнього президента України Петра Порошенка, де він протиставляє себе Володимиру Путіну – так званому найбільшому “ворогу” для українців. Щодо останнього прикладу, то крім яскравих білбордів, Порошенко досить часто у своїх виступах наголошував на тому, що Путіну не вигідно, щоб він залишався президентом, тим самим підтримуючи свою позицію, що лише держава під його керівництвом зможе зберегти незалежність та протистояти Кремлю. Однак, ця позиція не була підтверджена жодними реальними доказами.

Справжнім трендом українських політиків стала так звана нова, прогресивна або європейська спрямованість. Так, відповідно до офіційних даних, а саме реєстру громадських формувань, в нашій державі зареєстровано 8 партій, які мають у своїй назві прикметник “новий”, 7 – “європейський” та 1 – “прогресивний” [12]. Щодо інших політичних сил, то хоча вони і не використовують у своїй назві ці популярні прикметники, але обов’язково запропонують виборцям або кардинально новий курс, або нові обличчя, або і все разом.

Знову ж таки все це робиться не просто так, для цього є певні передумови, так результати неодноразових соціологічних опитувань показують, що з цими трьома прикметниками у наших співвітчизників асоціюється світле та багате майбутнє. Крім того, більшість українців вже давно хочуть бачити в політиці “нові обличчя” з “новими ідеями”, адже вважають неправильним політичний напрям нашої держави, саме тому, найкращим способом збільшення кількості прихильників для політичних сил є голосні заяви, красиві та головне прогресивні гасла.

Досить яскравим прикладом використання цього способу є створення партії “Слуги народу”, куди входять досить молоді та нові обличчя, велику роль у значній підтримці зіграв і однойменний гострополітичний серіал “Слуга народу”, де політика реалізується так, як подобається народу, виходячи за будь-які рамки та категорично протиставляючи традиційній політиці. На жаль, досить багато виборців не відділяють серіал від реальності та, віддаючи свій голос за цю партію, очікують саме таких кардинальних змін як в серіалі.

Варто згадати й про так званій “Новий курс” Юлії Тимошенко. Чому так званій? Тому що він повністю повторює назву програми реформування у 30-х роках ХХ ст. президента США Франкліна Рузвельта. Крім того програма цього курсу не просто пропонує нову Конституцію, програму миру та безпеки, а нову народну Конституцію, нову економіку та нову програму миру та безпеки, цей прикметник ніби невіддільна частина програми, курсу та взагалі самої кандидатки, яка була спрямована на поширення ідеї про те, що саме нове життя чекає Україну з таким президентом [12].

Висновки.

Перш за все слід пам’ятати, що маніпуляції – це звичайне явище, яке присутнє в усіх сферах життя та діяльності суспільства, не є виключенням і політика. Маніпуляції в цій сфері характерні не тільки для України, а й для всіх інших держав, навіть дуже розвинутих. Показником демократичного розвитку держави є співвідношення кількості маніпуляцій та інформації, яка показує реальне становище речей, та того як і на яку частину населення вона впливає. Основними причинами значного поширення цього явища в нашій державі та її великого впливу є перш за все низький рівень культури критичного мислення наших громадян, більшість з яких не в змозі аналітично та систематично мислити та окремо сприймати емоції та інформацію. Крім того визначальним фактором виступає низький рівень контролю поширення політичних агітацій та їх контенту.

Для зменшення інформаційно-психологічного впливу в політичній сфері потрібно:

1. На державному рівні поставити питання політичної та громадянської освіти громадян, адже, як показує практика, сьогодні ні в школах, ні в більшості вищих навчальних закладів цьому питанню уваги не приділяється. Однак, це повинна бути незалежна програма, яка з ранніх років розкриватиме основні загрози свідомості громадян та засоби захисту від інформаційного впливу. Важливо, щоб ця програма була спрямована саме на розвиток критичного мислення громадян, а не стала ще одним засобом впливу на них. Виборцям потрібно не просто пояснити як ними маніпулюють, а які наслідки це має в майбутньому і яку вигоду вони втрачають.

2. Розвиток громадських організацій, які займаються протидією маніпуляціям та фейкам. Для цього необхідно перш за все залучати державне фінансування таких організацій та створити нові комунікаційні майданчики для їх розвитку, адже, “youtube-каналу”, соціальних мереж та програми “Громадське ТБ” – недостатньо. Ну і звичайно забезпечити інформування громадян про наявність таких організацій та можливості вільного звернення до них та співпраці.

3. Внесення змін до законодавства України в частині регулювання політичних агітацій. Насамперед, це звернутися до досвіду європейських держав та обмежити часові межі здійснення політичних агітацій з одночасним посиленням юридичної відповідальності за їх змістовне наповнення, відповідно до норм чинного законодавства в інформаційній сфері. Необхідно щоб у виборців було достатньо часу для самостійного сприйняття та аналізу отриманої інформації, що в результаті дасть змогу зробити зважений вибір, а не піддаватися постійному впливу до самих виборів. Крім того, як показала практика цьогорічних виборів, приділити увагу слід і регулюванню прихованої політичної реклами.

Використана література

1. Зима І. Інформаційна війна та інформаційна безпека. *Наука і оборона*". 1998. № 1.
2. Литвиненко О.В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські компанії: монографія. Київ: ВКФ "Сатсанга", 2000. 222 с.
3. Почепцов Г. Інформація & дезінформація. Київ: Ника-Центр, Ольга, 2001. 256 с.
4. Сенченко М. Четверта світова. Інформаційно-психологічна війна. Київ: МАУП, 2006. 64 с.
5. Брижко В.М., Швець М.Я. е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія. Київ: НДЦПі АПрН України, 2007. 234 с. С 41-70.
6. Грін'яєв С. Информационная война: история, день сегодняшний и перспектива. URL: [//www.agentura. ru.equipment.psih.info.war](http://www.agentura.ru/equipment.psih.info.war)
7. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. Москва, 2000. URL: [//www.lib.ru.POLITOLOG.karamurza.txt](http://www.lib.ru/POLITOLOG.karamurza.txt)
8. Расторгуев С. Философия информационной войны: научное издание. Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003.
9. Цветнов А. Управление социально-политическими процессами: технология избирательных кампаний, лоббирования, общественной деятельности. Москва, 1996.
10. Цуладзе А.М. Политические манипуляции или покорение толпы. Москва: Книжный дом "Университет", 1999. 144 с.
11. I want to believe: розбираємо 5 улюблених маніпуляцій політиків. URL: [https://platfor.ma/topic/5-ulyublenyh-manipulyatsij-politykiv](https://platforma/topic/5-ulyublenyh-manipulyatsij-politykiv)
12. Як маніпулюють кандидати у президенти 2019: 6 основних технологій. URL: <http://m.litsa.com.ua/read/44261>
13. Як розпізнати маніпуляції в комунікаціях політиків. URL: https://m.censor.net.ua/blogs/3137220/yak_rozpzhati_manpulyats_v_komunkatsyah_poltikv

~~~~~ * * * ~~~~~

УДК 37.014:355.233.11

САНДУЛ В.С., вчитель предмета “Захист Вітчизни” середнього загальноосвітнього закладу “Слов’янська гімназія”

СІКОРСЬКИЙ В.А., методист предмету “Захист Вітчизни”, Управління освіти Дарницької районної в місті Києві Державної адміністрації

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА “ЗАХИСТ ВІТЧИЗНИ” В СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

***Анотація.** Щодо деяких питань військово-патріотичного виховання при викладанні навчального предмета “Захист Вітчизни” в умовах воєнного чи надзвичайного стану, гібридної війни та тимчасової окупації Автономної Республіки Крим.*

***Ключові слова:** предмет “Захист Вітчизни”, гібридна війна, військово-патріотичне виховання.*

***Summary.** On some issues of military and patriotic education in teaching the subject of “Protection of the Fatherland” under the conditions of martial law or state of emergency, hybrid warfare and temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea.*

***Keywords:** subject “Protection of the Fatherland”, hybrid warfare, military and patriotic education.*

***Аннотация.** Некоторые вопросы военно-патриотического воспитания при преподавании учебного предмета “Защита Отечества” в условиях военного или чрезвычайного положения, гибридной войны и временной оккупации Автономной Республики Крым.*

***Ключевые слова:** предмет “Защита Отчизны”, гибридная война, военно-патриотическое воспитание.*

Постановка проблеми. Впродовж останніх п’яти років, спровокувавши збройну агресію на Сході України та анексію Криму, Росія веде та здійснює подальше розгортання гібридної війни проти українського народу на усіх можливих напрямках.

Світовою спільнотою гібридна війна визнана як один із видів війни та такою, що є новим суспільно-політичним явищем, притаманним сьогоденню. Як зазначається у [1]: Гібридна війна – це війна, яку розпочинають без оголошення, основним інструментом якої є стратегія інформаційного впливу на населення, для створення державою-агресором в державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням, з метою знищення національно-державної громадянської ідентичності країни-суперника, оволодінням людськими, матеріальними та інформаційними ресурсами. Виходячи з вищезазначеного, головною ціллю гібридної війни є громадяни України, а метою – вплив на свідомість таких громадян та формування у них викривленого світогляду. Звідси випливає нагальна необхідність розроблення та реалізації шляхів нейтралізації вражаючих факторів гібридної війни на населення України. Одним із таких шляхів є підвищення ролі військово-патріотичного виховання як складової національно-патріотичного виховання, особливо молоді та дітей шкільного віку.

У жовтні 2018 р. була затверджена Постанова Кабінету Міністрів України “Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання” від 17.10.18 р. № 845 [2]. А у травні цього року затверджений Указ Президента України “Про Стратегію національно-патріотичного виховання” від 18.05.19 р. № 286/2019 [3].

Вважаємо, що є необхідність узгодження зазначених вище актів, в контексті вироблення єдиного методичного та термінологічного підходу.

Метою статті є розробка пропозицій щодо визначення конкретних способів реалізації “Стратегії національно-патріотичного виховання” в частині, що стосується військово-патріотичного виховання учнів при викладанні навчального предмета “Захист Вітчизни” в середніх загальноосвітніх закладах.

Виклад основних положень. Законом України “Про освіту” [4] встановлено, що метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору. Виходячи з зазначеного, Закон спрямований, в тому числі, на виховання людини – Патріота України.

В Указі Президента України “Про Стратегію національно-патріотичного виховання” (далі – Указ Президента) зазначається, що сфера національно-патріотичного виховання є невід’ємною складовою забезпечення національної безпеки України тому, що цього вимагає досвід державної політики впродовж усіх років незалежності України. Там же визначено, що національно-патріотичне виховання набуває характеру системної і цілеспрямованої діяльності, а саме – закладів освіти, з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості своїй Українській державі. При цьому основними складовими національно-патріотичного виховання є: громадсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне виховання. Зупинимось на зазначених питаннях.

В інформаційному блоці – Патріотичне виховання в Україні [5], зазначається, що військово-патріотичне виховання в часи воєнної загрози стає пріоритетом патріотичного виховання.

Військово-патріотичне виховання орієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози.

У статті “Про патріотизм і патріотів” зазначається [6], що патріотизм – явище соціально-історичне, в різні історичні епохи воно має конкретні прояви. Адже кожна людина, а тим більше соціальна група, має свої специфічні інтереси, і цим визначається її розуміння патріотизму. Нерідко виникають спекуляції на цьому святому почутті. Образно про це говорив Іван Франко у вірші: “Сідоглавому”, викриваючи показний патріотизм окремих людей: “...твій патріотизм – празнична одежина, а мій – то труд важкий, гаряча невдержима” [7].

Сучасний патріотизм – це нова мода. Бути патріотом стильно та модно, а державна символіка стала новим трендом. Проте більша частина таких от людей і близько не мають тих якостей, які притаманні відданим Батьківщині людям. Патріотизм насамперед виявляється у тому, що те, що робить людина, приносить благо її Батьківщині, місту, району, вулиці, школі чи класу.

Частиною четвертою Указу Президента встановлено, що одним із основних напрямків досягнення мети Стратегії, є удосконалення нормативно-правової бази, яка

регулює діяльність державних органів, при виконанні ними заходів щодо національно-патріотичного виховання населення.

Військово-патріотичне виховання в середніх загальноосвітніх закладах України, здійснюється згідно вимог Навчальної програми шкільного предмета “Захист Вітчизни”, що затверджена Наказом Міністерства освіти та науки України від 23.10.17 р. № 1407 [8]. Пропозиції щодо удосконалення цієї програми раніше наведені в [1].

Водночас, однією із складових військово-патріотичного виховання учнів, є позакласна робота, а саме, проведення конкурсів та ігор в тому числі Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри “Сокіл” (“Джура”).

Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру “Сокіл” (“Джура”) затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 17.10.18 р. № 845 [2]. В зазначеному Положенні сценарій гри базується на діях тактичних одиниць козацької доби, а саме роїв та куренів. При цьому не враховуються вимоги сьогодення, як того вимагає Указ Президента.

Україна п’ять років перебуває у стані війни. Юнаки, які п’ять років тому були учасниками цієї гри, як правило, сьогодні беруть безпосередню і активну участь у бойових діях.

Сьогоднішнім школярам цікаво гратися в рої та курені, але потрібно задатися питанням, чи знадобиться досвід такої гри, цим юнакам, не виключено, через короткий час і в бойовій обстановці? Відповідь – Ні! Тому що такий досвід не може бути використаний в умовах сучасного військового бою з метою – отримати беззаперечну перемогу над противником.

Сьогодні потрібно вивчати та відпрацьовувати дії солдата у складі первинної та найменшої тактичних одиниць Збройних Сил України, а саме – мотострілецького відділення, взводу та породжених досвідом бойових дій мобільних бойових груп. А вивчення дій у складі роїв та куренів залишити як надбання наших предків, зберігати та цінувати як історичний спадок.

Враховуючи вищезазначене, Міністерству освіти та науки України було б доречним розробити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України новий сценарій військово-патріотичної гри з урахуванням вимог сьогодення.

Те саме стосується термінів, які використовуються за сценарієм гри, що по суті не відповідають вимогам Статутів Збройних Сил України і навіть суперечать їм.

Доопрацювання Положення, з урахуванням запропонованих змін, відповідатиме вимогам розділу другого Указу Президента, яким встановлено, що стан і потреби національно-патріотичного виховання в частині, що стосується впровадження єдиного методичного та термінологічного підходу до процесу національно-патріотичного виховання повинне відповідати вимогам сьогодення.

Бажає кращого реалізація розділу другого Указу Президента в частині, що стосується підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення та розвитку інфраструктури у сфері національно-патріотичного виховання і особливо – викладання предмету “Захист Вітчизни”.

У зв’язку з переповненням шкіл та відсутністю навчальних площ не завжди є можливість провести урок “Захист Вітчизни” відповідно до вимог навчальної програми, тим більше – з використанням сучасних технічних засобів. Виникає нагальна необхідність прийняти рішення на державному рівні про будівництво нових шкільних закладів.

Розділом четвертим Указу Президента, як одним із напрямів досягнення мети Стратегії, визначено створення сприятливих умов для діяльності молодіжних

організацій, насамперед для розвитку пластового руху в Україні та Спілки Української Молоді, що відновили свою діяльність в Україні із здобуттям незалежності.

Водночас, згідно “Історичної довідки про Пласт” [9], ця організація об’єднує в Україні 8500 членів різного віку і таким чином є найбільшою молодіжною організацією України. Сьогодні 118 осередків Пласту діють у всіх областях України.

Мало це чи достатньо? Скоріш за все дуже мало. Адже в порівнянні з піонерськими та комсомольськими організаціями за часів СРСР, такі показники нікчемні.

Політика Держави Україна направлена на підтримку Пласту. Верховною Радою України в першому читанні прийнятий Закон України “Про державне визнання і підтримку Пласту – національної скаутської організації України” (далі – Закон про Пласт) [10].

Як зазначено у преамбулі до Закону про Пласт, він регулює порядок державної підтримки Пласту – національної скаутської організації України (далі – Пласт) та визнає історичний внесок Пласту в громадянську освіту дітей та молоді, здобуття і становлення української державності; вшановує сотні пластунів і пластунок, які полягли в боротьбі за здобуття незалежності України у ХХ столітті та під час агресії Російської Федерації на сході України починаючи з 2014 року.

На превеликий жаль, на Закон про Пласт накладено вето Президента України та його спрямовано на доопрацювання.

В суспільстві є надія, що зазначений Закон після доопрацювання стане керівним документом для діяльності Пласту. Тому потрібно усіляко популяризувати пластовий рух, в тому числі на уроках “Захисту Вітчизни”.

Ян Томашук в статті “Патріотизм: внутрішнє почуття кожного чи новий модний тренд?” [11], під час проведення уроків, в тому числі – “Захисту Вітчизни”, пропонує:

- розповідати учням про красу своєї Батьківщини, родючість ґрунтів, чарівність степів та велич наших гір;
- намагатись обмежити (обмежити, не забороняти) перегляд російських серіалів та телепередач, в яких явно видно проросійську пропаганду;
- більше розмовляти українською, показувати, яка наша мова милозвучна та красива. Слухати хорошу українську музику, підтримуватиме наш кінематограф.

Бути прикладом для своїх дітей, показувати, що українське – це стильно.

Може бути корисною інформація щодо розподілу обов’язків педагогічного колективу школи при організації військово-патріотичного виховання учнів, розміщена на сайті Великописарівської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів ім. Героя Радянського Союзу І.М. Середи [12], де окреслені задачі військово-патріотичного виховання для усіх членів педагогічного колективу школи, а саме:

Директор школи:

- спрямовує діяльність педагогічного колективу і керує всією роботою з військово-патріотичного виховання учнів;
- планує основні заходи з військово-патріотичної роботи, організовує і контролює їх виконання;
- організовує та готує обговорення питань військово-патріотичного виховання на засіданнях педагогічної ради, батьківського комітету;
- сприяє матеріальному забезпеченню заходів, які проводяться;
- організовує методичну роботу з особами, які займаються військово-патріотичним вихованням.

Заступник директора навчального закладу з навчально-виховної роботи:

- здійснює заходи з військово-патріотичного виховання в позаурочний час;
- контролює та координує діяльність класних керівників і надає їм постійно допомогу в організації військово-патріотичної роботи з учнями;
- залучає до військово-патріотичної роботи в школі актив батьків та громадські організації;
- підтримує постійний контакт з викладачем предмета "Захист Вітчизни" в організації військово-патріотичної роботи з учнями.
- забезпечує активну участь учнів у різних заходах з військово-патріотичного виховання;

Класний керівник:

- планує й організовує роботу з військово-патріотичного виховання учнів у класі;
- бере участь у проведенні загальношкільних заходів;
- забезпечує активну участь учнів класу в різних заходах з військово-патріотичного виховання;
- надає допомогу викладачеві предмета "Захист Вітчизни" у створенні в класі необхідних умов для оволодіння військовими знаннями та навичками.

Учитель:

- використовує навчальний матеріал із свого предмета в позакласній роботі з військово-патріотичного виховання;
- допомагає організувати читацькі конференції, вечори, огляди, конкурси, виставки, зустрічі, перегляди кінофільмів і т. д. на військово-патріотичні теми.

Дуже важливим при роботі вчителя "Захист Вітчизни", є реалізація принципу: "Роби як я". Що стосується не тільки викладання предмету, а і поведінки в повсякденному житті.

Багато вчителів предмету "Захист Вітчизни", мають бойовий досвід, набутий як за участі в збройних конфліктах за часів СРСР, так і під час участі в бойових діях при захисті територіальної цілісності та незалежності на Сході України. При викладанні предмету "Захист Вітчизни" досвід цих педагогів є найкращим взірцем для тих, хто не має досвіду дій у бойових умовах.

Висновки.

Враховуючи вищезазначене, потреби часу та досить складну внутрішньополітичну, міжнародну та військово-політичну ситуацію, та з метою реалізації завдань Указу Президента від 18.05.19 р. № 286/2019 "Про Стратегію національно-патріотичного виховання", зусилля відповідних органів влади мають бути спрямовані на удосконалення деяких нормативно-правових актів, в першу чергу – Постанови Кабінету Міністрів України "Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання" від 17.10.18 р. № 845 в частині, що стосується сценарію Всеукраїнської дитячої-юнацької військово-патріотичної гри "Сокіл" ("Джура"), де б вивчались дії солдата у складі первинної та найменшої тактичної одиниці Збройних Сил України, а саме – мотострілецького відділення, взводу та породжених досвідом бойових дій мобільних бойових груп. Це буде відповідати вимогам розділу другого Указу Президента, в частині впровадження єдиного методичного та термінологічного підходу до процесу національно-патріотичного виховання.

З метою виконання вимог розділу четвертого Указу Президента на уроках "Захисту Вітчизни" потрібно усіяло пропагувати діяльність молодіжних організацій, насамперед

– пластового руху в Україні та Спілки Української Молоді, що відновили свою діяльність в Україні із здобуттям незалежності.

Важливо враховувати, що військово-патріотичне виховання учнів має здійснювати весь педагогічний колектив школи, а не тільки вчитель предмету “Захист Вітчизни”. При проведенні уроків, зокрема щодо предмету “Захист Вітчизни”, потрібно усіяко демонструвати досягнення Українців у науці, творчості, спорті, обороні непорушності кордонів, цілісності території Держави Україна, захисту її від посягань в районі ООС на Сході та стояти на позиції: “Я славлю Вітчизну такою що є, та тричі – такою, що буде!”.

Використана література

1. Сандул В.С. Удосконалення законодавства та навчальної програми викладання предмета “Захист Вітчизни” в середніх загальноосвітніх закладах. *Інформація і право*. № 2(29)/2019. С.123-128.

2. Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.18 р. № 845. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-p>

3. Про Стратегію національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18.05.19 р. № 286/2019. URL: [://www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

4. Про освіту: Закон України № 2745-VIII, в ред. від 06.06.19 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380.

5. Патріотичне виховання в Україні. Інформаційний блок. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%d0%9f%d0%b0d1%82d1%80d1%96d0%be%d1%82d0%b8d1%87d0%bd%d0%b5_%d0%b2d0%b8d1%85d0%be%d0%b2d0%b0d0%bd%d0%bd%d1%8f

6. Микола Фомич, депутат Черкаської міської ради. Про патріотизм і патріотів. URL: <http://vikka.ua/blogs/46521-cherkaskij-deputat-rozpoviv-pro-patriotizm-i-patriotiv.htm>

7. Енциклопедія життя і творчості. Іван Франко. URL: <https://www.i-franko.name/uk/Verses/DavnjeJNove/Poklony/4Sidoglavomu.html>

8. Навчальна програма шкільного предмета “Захист Вітчизни”: Наказ МОН України від 23.10.17 р. № 1407. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

9. Історична довідка про Пласт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%d0%9f%d0%bb%d0%b0d1%81d1%82_%d0%be%d1%80d0%b3d0%b0d0%bd%d1%96d0%b7d0%b0d1%86d1%96d1%8f

10. Про державне визнання і підтримку Пласту – національної скаутської організації України: Закон України. URL: [://www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

11. Ян Томашук. Патріотизм: внутрішнє почуття кожного чи новий модний тренд? URL: <https://uamodna.com/articles/patriot-sjogodni-vnutrishne-pochuttya-chy-suchasna-moda>

12. Великописарівська спеціалізована школа I-III ступенів ім. Героя Радянського Союзу І.М. Середи. URL: <http://velyka-pysarivka.school.org.ua/news/20-55-18-25-05-2018>

~~~~~ * * * ~~~~~

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”

УДК 347.91(477): 347.633

ТУБОЛЬЦЕВА Я.С., аспірант кафедри цивільного процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ У СПРАВАХ ПРО УСИНОВЛЕННЯ

***Анотація.** Стаття присвячена розгляду ряду актуальних питань визначення складу осіб, які приймають участь при розгляді судом справ про усиновлення. Виходячи із специфіки юридичної природи спірного матеріального правовідношення, а також теоретичних засад цивільного процесуального інституту осіб, які беруть участь у справах, було виокремлено деякі особливості суб'єктного складу у справах про усиновлення та, як результат, пропонується привести у відповідність акти чинного законодавства що регулюють умови та процедури усиновлення.*

***Ключові слова:** процедура усиновлення, заявник, орган опіки та піклування, дитина, прокурор.*

***Summary.** The article is devoted to the consideration of a number of topical issues in determining the composition of persons participating in the adoption cases consideration by the court. Based on the specifics of the legal nature of the controversial financial relationship, as well as the theoretical foundations of the civil procedure institute of persons involved in cases, some features of the subject composition in cases of adoption were highlighted. As a result, it is proposed to bring the acts of the current legislation regulating the conditions and procedures of adoption into line.*

***Key words:** adoption procedure, applicant, guardianship authority, child, prosecutor.*

***Аннотация.** Статья посвящена рассмотрению ряда актуальных вопросов определения состава лиц, участвующих при рассмотрении судом дел об усыновлении. Исходя из специфики юридической природы спорного материального правоотношения, а также теоретических основ гражданского процессуального института лиц, участвующих в делах, были выделены некоторые особенности субъектного состава в делах об усыновлении и, как результат, предлагается привести в соответствие акты действующего законодательства регулирующих условия и процедуры усыновления.*

***Ключевые слова:** процедура усыновления, заявитель, орган опеки и попечительства, ребенок, прокурор.*

Постановка проблеми. Ратифікувавши Конвенцію ООН про захист прав дитини від 27 лютого 1991 року Україна визнала, що дитині для повного й гармонічного розвитку потрібно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові й розуміння, а також, що пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є саме усиновлення. Згідно з національним законодавством усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України.

Актуальність теми дослідження суб'єктного складу у справах про усиновлення пояснюється чималою кількістю справ зазначеної категорії, що була предметом розгляду судами цивільної юрисдикції. За даними Єдиного державного реєстру судових

рішень лише за період з 01.01 по 01.09.2019 року було розглянуто 746 справи з ухваленням судового рішення. Актуальність дослідження процедури усиновлення пояснюється також необхідністю вдосконалення нормативно-правової бази з цього питання, що дасть можливість в значною мірою уникнути помилок при застосуванні норм матеріального та процесуального права і, таким чином, сприятиме підвищенню якості судочинства в цілому.

Результати аналізу наукових публікацій. Судочинство у справах про усиновлення було предметом наукових досліджень таких учених, як С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, С.В. Васильєв, В.В. Комаров, Г.О. Світлична, Т.А. Стоянова, І.В. Удальцова, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, Г.В. Чурпіта. Водночас проблеми суб'єктного складу осіб у зазначених справах донині залишаються поза увагою вчених-процесуалістів. Зазначена категорія справ вирізняється особливою юридичною природою, що зумовлено характером і змістом сімейних правовідносин.

Метою статті є виокремлення та визначення проблем пов'язаних з суб'єктивним складом осіб, які беруть участь у справах про усиновлення, що мають значення для охорони сімейних прав та інтересів.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві визнано пріоритет влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю на виховання, а також визначено чіткий порядок такого влаштування. Але слід визнати, що на сьогодні в Україні відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який містив би загальний та системний понятійний апарат законодавчого регулювання процедури влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Інститут усиновлення є складним та багатоаспектним, що неминуче відображається на його правовому регулюванні матеріальним та процесуальним законодавством, а також підзаконними нормативно-правовими актами.

Одним із центральних інститутів цивільного судочинства можна вважати інститут осіб, які беруть участь у справі. В юридичній літературі зазначено, що згаданий термін вживають для позначення групи учасників процесу, юридично зацікавлених у справі і, як наслідок, наділених комплексом процесуальних прав, що надають їм можливість впливати на цивільний процес [1, с. 186].

Відповідно до п. 1. ч. 1 ст. 189 ЦПК одним із завдань підготовчого провадження, що також стосується справ про усиновлення, є вирішення судом питання про склад осіб, які беруть участь у справі, так як від правильного його визначення залежить вирішення справи у найкращих інтересах дитини. З аналізу частина 2 ст. 4, ч. 3 ст. 42, ч. 1 ст. 58, ч. 4 ст. 294 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) випливає, що за загальним правилом в окремому провадженні, до якого відносяться й справи про усиновлення, визначено специфічне коло суб'єктів процесу: заявник; інші заінтересовані особи; їхні представники; органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Більшість дослідників вважають, що питання визначення кола осіб, які беруть участь в справах про усиновлення, вирішується через категорію інтересу. Першу групу осіб, які беруть участь у справі про усиновлення, складають заявники, оскільки їх інтерес у цих справах є “очевидний і виражається в тому, щоб створити між усиновителем та усиновленою особою відносини, найбільш близькі до тих, які виникають між кровними батьками і їхніми рідними дітьми” [2; 3]. Другу групу осіб, які беруть участь в справах про усиновлення складають заінтересовані особи. У науковій літературі вірно вказується на те, що поняття заінтересованих осіб в законодавстві відсутнє, воно носить наближений, узагальнений характер і охоплює всіх осіб, прав,

свобод та інтересів яких може стосуватися ухвалене у справі рішення. Коло заінтересованих осіб визначається взаємовідносинами із заявником у зв'язку з обставинами, що підлягають встановленню і які можуть вплинути на їх права та обов'язки [4, с. 46].

Стаття 313 ЦПК України встановлює, що суд розглядає справу про усиновлення за обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, чи повнолітньої особи, яка не має батьків або позбавлена їх піклування, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати. Таким чином, аналізуючи дану статтю можна виокремити таких основних суб'єктів даної категорії справи як заявник, орган опіки та піклування або уповноважений орган виконавчої влади, дитина чи повнолітня особа, та заінтересовані особи.

Також слід звернути увагу, що однією із визначальних рис усіх без винятку справ, що розглядаються у порядку окремого провадження, є відсутність у них сторін у класичному їх розумінні. Оскільки окреме провадження не пов'язане із вирішенням матеріально-правового спору, заявники та інші заінтересовані особи не протистоять одне одному, а отже, і не є сторонами цивільної справи, однак деякі вчені-процесуалісти вважають, що заявник і заінтересована особа є по суті двома сторонами справи в їх класичному розумінні [5, с. 408].

Так, виходячи із змісту ч. 1 ст. 223 Сімейного кодексу України (далі – СК України), подати до суду заяву про усиновлення може особа, яка бажає усиновити дитину, а отже така особа набуває процесуального статусу заявника. Він є одним із ключових учасників справи оскільки ініціює хід цивільної справи, має особисту зацікавленість у захисті свого інтересу та на нього поширюється законна сила судового рішення, яка проявляється в зміні правового статусу особи. Такою особою може бути жінка або чоловік, з яким біологічна мати чи батько дитини перебуває у шлюбі; особа, яка не перебуває у шлюбі та не проживає однією сім'єю з будь-якою іншою особою; особа, яка не перебувають у шлюбі, але проживає однією сім'єю з іншою особою; подружжя; родичі дитини; опікун, піклувальник. Також, відповідно до національного законодавства до кандидатів усиновлювачів висуваються певні вимоги, що закріплено у ст. 211 СК України. Так, по-перше, ними можуть бути тільки повнолітні дієздатні особи. При цьому, усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років, а при усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Цей підхід зумовлюється прагненням урівняти сім'ю, в якій буде виховуватися усиновлений, з біологічною сім'єю. Хоча слід визнати, що таким чином складається ситуація щодо штучного звуження кола осіб, які можуть бути усиновлювачами. А тому можливим та доцільним було б надати право суду скорочувати різницю у віці, при цьому обов'язково враховувати інтереси самої усиновлюваної особи [6, с. 71].

Також, згідно Постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей” від 10.07.19 р. № 603 встановлюється ще одна додаткова вимога до кандидатів в усиновлювачі – громадяни України, які бажають усиновити дитину, проходять курс підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за програмою, затвердженою Мінсоцполітики, крім випадків, коли заявники є родичами дитини, її опікунами, піклувальниками, прийомними

батьками, батьками-вихователями. Відповідно така довідка про проходження курсів додається до пакету документів при поданні заяви до служби у справах дітей [7].

У контексті викладеного зауважимо, що у п. 2 Постанови Верховного Суду України “Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав” від 30.03.07 р. № 3 зазначено, що під умовами усиновлення слід розуміти встановлені сімейним законодавством України вимоги, додержання яких є обов'язковим під час здійснення зазначеного юридичного акта [8].

Стаття 213 СК України містить вичерпний перелік осіб, які мають переважне перед іншими право усиновити дитину. Таким чином, за наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити ту саму дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України, який у сім'ї виховує дитину; є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яку усиновлюють; усиновлює кількох дітей, що є братами, сестрами; є родичем дитини. Також, законодавець вказує, що крім зазначених осіб, переважне право на усиновлення дитини має подружжя.

Облік громадян України, які постійно проживають на території України і бажають усиновити дитину, здійснює служба у справах дітей. У разі усиновлення дитини подружжям, служба у справах дітей приймає спільну заяву про взяття їх на облік як кандидатів в усиновлювачі, підписану обома подружжями. Заява може бути написана в присутності працівника служби у справах дітей та засвідчена ним. У разі коли одне з подружжя не може особисто з'явитись до служби у справах дітей для написання заяви, його заяву, засвідчену нотаріально, може подати дружина (чоловік). Однак, при розгляд судом справи про усиновлення особливістю є те, що досліджувана категорія цивільних справ передбачає множинність осіб, які виступають у цивільному процесуальному правовому статусі заявника. Тобто, з цього випливає обов'язкова особиста участь в судовому засіданні кожного з подружжя, що зумовлено специфікою матеріально-правової природи справ про усиновлення. Розгляд справи за відсутності заявника є підставою для скасування ухваленого рішення.

Відповідно до ч. 2 ст. 58 ЦПК України особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника. А от реалізувати право звернення до суду з відповідною вимогою заявник може тільки особисто, тобто подання заяви про усиновлення через представника не допускається, що є особливістю цієї категорії справ. Також, стосовно участі представника у справах про усиновлення існують певні особливості, а саме представник не може брати участь у процесі за відсутності особи, права та охоронювані законом інтереси якої підлягають захисту в суді.

Крім заявника в розгляді справи беруть участь заінтересовані особи. Насамперед, заінтересованою особою по цих справах є дитина, про усиновлення якої просить заявник. Участь дитини у процесі має певні процесуальні особливості, пов'язані з відсутністю у неї повної цивільної процесуальної дієздатності. При цьому здійснення дитиною юридично значущих дій – висловлення думки щодо усиновлення в порядку, визначеному законом, має суттєве значення для правильного розгляду справи та ухвалення законного і обґрунтованого рішення. Але, як вірно вказують деякі вчені, норма ст. 218 СК України вимагає конкретизації. Так, згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові, однак у СК України відсутня норма, яка б установлювала таку відповідність, що може призводити до неоднакового застосування, а іноді і взагалі неможливості застосування цієї норми на практиці. Тобто закон не встановлює ні мінімального віку, з настанням якого пов'язується настання такого

ступеня зрілості дитини, коли її думка має правове значення, ні конкретної форми виразу такої згоди дитини [9, с. 81].

Згідно зі ст. 12 Конвенції ООН про права дитини, суд зобов'язаний вислухати доводи дитини, але при прийнятті рішення суд насамперед буде керуватися не думкою дитини, а її інтересами. При цьому, вимога ст. 12 Конвенції ООН про права дитини вдало знайшла своє відображення в ст. 171 СК України, яка чітко закріплює право дитини на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном [10].

Таким чином, необхідно погодитись з тією позицією, що вік дитини, у випадку коли отримання згоди на її усиновлення є обов'язковою умовою усиновлення, слід закріпити у національному законодавстві, що відповідно до ст. 6 СК України та норм Цивільного кодексу України щодо часткової дієздатності фізичних, осіб становить 14 років [9, с. 82]. Таким чином, вік дитини зумовлює її дієздатність, що впливає на волевиявлення дитини. Хоча, специфічною особливістю розгляду справ про усиновлення є те, що суд на власний розсуд має право ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України).

При розгляді справи про усиновлення повнолітньої особи її також слід визнати заінтересованою особою, участь якої у розгляді справи згідно з ч. 2 ст. 313 ЦПК України є обов'язковою, оскільки юридична заінтересованість зазначених осіб у розгляді справи також пояснюється тим, що рішення по справі зумовлює зміну правового статусу усиновителя та повнолітньої особи.

Обов'язковою при розгляді справ про усиновлення також є участь органу опіки і піклування, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземних громадян, - уповноваженого органу виконавчої влади. Орган опіки та піклування залучається до участі у справі для надання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини (ч. 2 ст. 253 ЦПК України).

Відповідно до положень статті 214 СК України, ч. 1 ст. 11 Закону України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13.01.05 р. № 2342-IV, та "Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.08 р. № 866, якою була усунута законодавча неузгодженість щодо визначення цього питання, наразі органами опіки та піклування є державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад. Державні адміністрації – це органи виконавчої влади, які структурно складаються з величезної кількості підрозділів, одним із яких є служба у справах дітей. Отже, всю необхідну роботу із захисту прав і законних інтересів дітей фактично здійснюють служби у справах дітей як структурні підрозділи районних або обласних держадміністрацій, що наділені конкретними повноваженнями в цій сфері.

Органи опіки та піклування виконують досить багато функцій, пов'язаних з процедурою усиновлення – це і виявлення дітей, які залишилися без піклування батьків, і організація функціонування державного банку даних про дітей - сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, а також кандидатів в усиновлювачі, і підготовка

матеріалів до судового розгляду, здійснення контролю за утриманням і вихованням дитини, яка усиновлена, і звернення до суду з вимогою про скасування усиновлення.

При визначенні органу виконавчої влади, який бере участь у розгляді справи, слід враховувати, що згідно з постановою Кабінету Міністрів України “Про ліквідацію урядових органів” від 28.03.11 р. № 346 та Указом Президента України “Про внесення змін до Положення про Міністерство соціальної політики України” від 8.07.11 р. № 741 Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини ліквідовано. Центральним органом виконавчої влади, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дитини, є Міністерство соціальної політики України. Це міністерство є правонаступником Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини – урядового органу, що діяв у системі Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту.

Заінтересованими особами у справі про усиновлення можуть бути не лише органи опіки та піклування, органи виконавчої влади, а й залежно від обставин справи інші особи, зокрема, один із подружжя, опікун, піклувальник, дитячий заклад, який надає згоду на усиновлення, тощо.

Окрім органу опіки та піклування як заінтересованих осіб, до участі у справах про усиновлення суди нерідко залучають державні органи реєстрації актів цивільного стану, що не є заінтересованими особами, і не включають їх до кола осіб, в яких є юридичний інтерес, пов’язаний з розглядом такої справи.

Необхідно також звернути увагу на участь органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Такими органами та особами відповідно до ст. 56 ЦПК України у встановлених законом випадках є: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі про усиновлення або взяти участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у цивільному процесі в таких справах для подання висновку у справі є обов’язковою, зокрема, якщо суд визнає це за необхідне.

На сьогоднішній день, існує невирішене законодавством питання щодо участі прокурора у справах про усиновлення саме громадянами України, оскільки у п. 5.3 наказу Генеральної прокуратури України “Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей” від 06.12.14 р. № 16гн йдеться про забезпечення обов’язкової участі прокурорів при розгляді судами справ про усиновлення дітей іноземними громадянами. У своїх дослідженнях Т.А. Стоянова зазначає, що відповідно до специфіки справ про усиновлення та правозахисної діяльності прокуратури пропонується розглядати справи про усиновлення громадянами України з обов’язковою участю прокурора при здійсненні судочинства [11].

У той же час, процесуальне законодавство України, на відміну, наприклад, від процесуального законодавства що регулює досліджувані питання Республіки Білорусь та Російської федерації, не включає прокурора до обов’язкових учасників даної категорії справ. Однак, СК України в ст. 240 наділяє прокурора правом на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним, в той же час, ст.131¹ Конституції України не закріплює, як раніше, функцію представництва інтересів фізичної особи, а передбачає участь в розгляді справ судами з метою представництва інтересів держави. Закон України “Про прокуратуру” на сьогоднішній день не приведений у відповідність з нормами Конституції, закріплюючи можливість

представництва інтересів громадян в суді по даній категорії справ. З урахуванням обмеження конституційних функцій прокурора. Вважаємо, що ст. 240 СК України, так само як і інші норми законодавства нашої держави, що передбачають можливість участі вказаного суб'єкта в розгляді судами справ про усиновлення, не мають смислового навантаження, а їх застосування неможливе в силу невідповідності ст. 131¹ Конституції України.

Таким чином, наявність таких норм свідчить про певну колізію, що в свою чергу, веде до відсутності чіткого процесуального статусу прокурора в справах про усиновлення. На підставі викладеного представляється, що норми, які регулюють питання усиновлення в судовому порядку мають бути приведені у відповідність з Основним Законом. Разом з тим, аналіз суб'єктного складу учасників цих цивільних справ і нормативного закріплення їх правосуб'єктності дозволяє зробити висновок про неможливість участі прокурора в будь-якій формі при розгляді судами справ про усиновлення за діючим законодавством України.

Висновки.

На основі викладеного, виходячи із специфіки юридичної природи спірного матеріального правовідношення, а також теоретичних засад цивільного процесуального інституту осіб, які беруть участь у справах, було виокремлено деякі особливості суб'єктного складу справ про усиновлення. Сподіваємося, отримані висновки, пропозиції та рекомендації виявляться цікавими для правничої громадськості, а недосліджені аспекти стануть корисними для подальших наукових досліджень з окресленої проблематики.

Таким чином, слід зазначити, що розгляд судом справ про усиновлення у порядку окремого провадження має значну специфіку, яка досить часто не враховується судами під час розгляду таких справ. Крім того, у деяких випадках норми законів без належної чіткості регулюють окремі питання розгляду справ про усиновлення. Отже, чинне цивільне процесуальне законодавство щодо регулювання порядку розгляду справ про усиновлення в окремому провадженні потребує подальшого вдосконалення.

Використана література

1. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: монографія. Алерта. 2016. 434 с.
2. Цепкова Т.М. Проблемы правового регулирования процессуального положения и деятельности лиц, участвующих в судебных семейных делах: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2000. 170 с.
3. Терещенко Е.Э. Усыновление как одна из форм реализации прав ребенка жить и воспитываться в семье: дис. ...канд. юрид. наук. Москва, 2003. 188 с.
4. Комаров В.В., Світлична Г.О., Удальцова І.В. Окреме провадження: монографія. Харків, 2011. 312 с.
5. Балюк М.І., Луспеник Д.Д. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях та відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Харків: Харків юри-дичний, 2008. 708 с.
6. Микитин В. Інститут усиновлення як пріоритетна форма влаштування дітей-сиріт, та дітей позбавлених батьківського піклування. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 2 (10). С. 69-73.
7. Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.19 р. № 603. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/603-2019-%D0%BF> (дата звернення 18.08.2019)

8. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Верховного суду України від 30.03.07 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07> (дата звернення 18.08.2019)

9. Кондрат'єва Л.А. Бурдейна Н.В. Згода дитини на усиновлення як обов'язкова умова усиновлення. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 578: Правознавство. 2011. С. 80-82.

10. Про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення: Конвенція ООН від 29 травня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365 (дата звернення 18.08.2019)

11. Стоянова Т.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 17 с.

~~~~~ * * * ~~~~~

До відома авторів

“ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО” – спеціалізований науковий фаховий журнал по результатах фундаментальних і прикладних наукових досліджень, а також дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата наук (доктора філософії) та доктора наук з проблем права та інформаційного законодавства, правової інформатики, інформаційних технологій, інформатизації, інформаційної і національної безпеки та інформаційних ресурсів в інших галузях права в умовах становлення інформаційного суспільства.

Зміст матеріалів статей має описувати та науково обґрунтовувати вирішення визначених автором завдань згідно з такими основними напрямками досліджень, як:

інформаційне право; правова інформатика, інформаційна і національна безпека.

Вимоги до оформлення

- 1) Статтю слід подавати українською мовою, виготовлену у друкарський спосіб, та її електронну версію (структура та зміст якої повністю відповідають друкованому варіанту) у вигляді файлу:
- у редакторі Word, шрифт – Times New Roman, з розширенням .doc, кегль – 13;
  - параметри сторінки – формат А-4, розташування тексту (таблиці, діаграми тощо) книжне, береги поля (верхній, нижній, лівий і правий краї) – 20 мм;
  - відстань між рядками – 1 інтервал;
  - кількість матеріалу однієї статті – не більше 15 стор.

Стаття має передбачати такі обов’язкові структурні елементи:

- УДК.
- Ім’я та прізвище (укр. та англ. мовами), науковий ступінь, вчене звання автора, місце роботи.
- Назва статті (укр. та англ. мовами).
- Анотація та ключові слова (укр., англ. та рос. мовами).
- **Розв’язання проблеми**, шляхом наукового вирішення завдання:
  - **постановка проблеми** (загальна характеристика);
  - **результати аналізу наукових публікацій** – надаються відомості про стан вирішення проблеми та ПШБ авторів, з обов’язковим посиланням на їхні роботи (в [...]), повний опис бібліографії яких вказується в підрозділі “Використана література”; виділяються не вирішені раніше частини проблеми, які будуть вирішуватися в статті; наводяться аргументи, що підтверджують актуальність і новизну роботи;
  - **формування мети** (постановка завдання) статті;
  - **виклад основного матеріалу** – опис вирішення завдання та обґрунтування наукової цінності та практичного значення визначених у статті результатів.
- **Висновки** за результатами розв’язання проблеми та вирішення завдання, які визначають наукову новизну роботи. Можуть супроводжуватися пропозиціями, оцінками, гіпотезами, описаними у статті, а також визначенням перспектив подальших досліджень.
- **Використана література.** Бібліографічний опис списку використаної літератури може оформлятися автором за його вибором з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 “Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання” або зі стилем OSCOLA (Стандарт Оксфордського університету для цитування юридичних документів), які віднесені п. 11. Наказу МОН України від 12.01.17 р. № 40 до рекомендованого переліку стилів оформлення списку наукових публікацій.
- Підпис, адреса (е-адреса), телефон автора.

2) Подавати письмовий Відгук на статтю, підписаний особою, яка має науковий ступінь.

Відгук має бути чітко структурований та обґрунтований згідно з такими частинами:

- *Актуальність теми.*
- *Новизна та обґрунтованість одержаних результатів.*
- *Наукова (практична) цінність результатів.*
- *Висновок про можливість відкритої публікації.*

3) Рукопис статті та Відгук мають бути ретельно вчитаними, виправленими і підписаними відповідними особами.

4) Окремим файлом автори подають електронну версію розширеної анотації статті (до 1 сторінки формату А-4) англійською мовою, яка буде розміщена на веб-сторінці журналу, відповідно до наказу Монмолодьспорту України “Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України” від 17.10.12 р. № 1111.

5) **За надання послуг щодо розгляду, форматування, корегування, тиражування та ін. робіт, пов’язаних з публікацією статей та виданням журналу, пропонується здійснити оплату в розмірі 370 грн. на рахунок Інституту.**

Реквізити для оплати робіт:

Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України. Р/р 31251259111870 в Державній казначейській службі України МФО: 820172, ЄДРПОУ: 25959933 (з приміткою – за науковий журнал).

Адреса редакції: 01032, м. Київ, вул. Саксаганського, 110-В.

6) Копію квитанції прохання направити на е-адресу: bvm777@ukr.net

Д о у в а г и

- Вчена рада НДШП НАПрН України не завжди поділяє погляди авторів публікацій. Статті видаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність інформації, що міститься у статтях і повідомленнях до журналу, а також за дотримання авторських прав відповідно до законодавства.
- Редакційна колегія залишає за собою право на:
  - відхилення матеріалів статей, які не відповідають тематиці журналу, або таких, які виконані з порушенням зазначених вимог до оформлення статей та Відгуків;
  - внесення до статті змін редакційного змісту у зв’язку з обмеженням обсягу загального матеріалу.

*****

ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО

НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3(30)/2019

Засновники журналу:	- Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України (НДІП НАПрН України); - Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України; - Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.
Видавець:	© НДІП НАПрН України.
Адреса редакції:	01032, м. Київ, вул. Саксаганського, 110-В. Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України. Тел.: 234-94-56; e-mail: bvm777@ ukr.net
Веб-сторінки журналу у мережі Інтернет:	URL: //www.ippi.org.ua – НДІП НАПрН України; URL: //www.nbuv.gov.ua – Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
Founders of journal:	- Scientific Research Institute of Informatics and Law of the National Academy of Law Sciences of Ukraine (SRIIL of the NALS of Ukraine); - Vernadsky National Library of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine; - Open International University of Human Development “Ukraine”
Publisher:	© SRIIL of the NALS of Ukraine.
Address of release:	01032, Kyiv, Saksaganskogo str., 110-V. Scientific Rresearch Institute of Informatics and Law of the National Academy of Law Sciences of Ukraine. Phone: 234-94-56; e-mail: bvm777@ ukr.net
Web-pages of journal in the network Internet:	URL: //www.ippi.org.ua – Scientific Research Institute of Informatics and Law of the National Academy of Law Sciences of Ukraine; URL: //www.nbuv.gov.ua – Vernadsky National Library of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine.